Wim Smeets (red.)

Leven als zoekpartij

Intergenerationele zingeving en spiritualiteit



RADBOUD UNIVERSITY PRESS

Leven als zoekpartij

Leven als zoekpartij

Intergenerationele zingeving en spiritualiteit

Wim Smeets (red.)

Leven als zoekpartij. Intergenerationele zingeving en spiritualiteit
Uitgegeven door RADBOUD UNIVERSITY PRESS
Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen
www.radbouduniversitypress.nl | www.ru.nl/radbouduniversitypress
radbouduniversitypress@ru.nl

Omslagillustratie: © Sylvia Grevel, 'Intimiteit in rood', 2022
Ontwerp: Textcetera, Den Haag
Taalredactie: dr. Job Smit en Sarah Smit-van Deel
Tekeningen: © Elsemarijn Hijweege
Drukwerk: Pumbo.nl
ISBN: 978 94 9329 604 6
DOI: http://doi.org/10.54195/PYLQ1666
Versie: 2023-04
Gratis te downloaden via: www.radbouduniversitypress.nl

RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS

Inhoud

Voorwoord

JOCELYN VAN NIEUWENHUIJZEN

“Verbinding lijkt één van de kernthema’s van jouw leven.” Dat schrijft Elsemarijn, dochter van Wim, in haar laatste brief aan hem. Ze vervolgt met drie vragen: “Wat is verbinding voor jou? Wat betekent het? En heeft God of goddelijkheid iets te maken met verbinding?”

In het boek dat voor u ligt leest u het antwoord. Wim ontleent zijn bestaan aan het feit dat hij in verbinding is: met zijn verleden, het heden en met de toekomst waar hij naar uitkijkt. Met zijn familie, gezin, vrienden, collegae, maar ook met de praktijk van de geestelijke zorg én met het wetenschappelijk onderzoek hieromtrent.

Nu Wim, zoals hij het als Vlaming omschrijft ‘op pensioen gaat’ en zijn taken als hoofd Dienst Geestelijke Zorg en Pastoraat heeft overgedragen, is het tijd om zijn verbindingen tastbaar te maken in een ‘scharniermoment van overdracht’, in de vorm van dit boek. Wim doet dit op een unieke en zeer persoonlijke wijze: door middel van een briefwisseling met zijn dochters Elsemarijn en Janneleen. Hij biedt hiermee een blik op zijn levensverhaal, op de achtergrond van zijn denken en handelen door de jaren heen.

Het boek *Leven als zoekpartij* geeft het grote belang weer van het levensverhaal in de context van de geestelijke verzorging. Het is een intergenerationele reflectie: zowel professioneel als persoonlijk en vanzelfsprekend methodisch verantwoord. Wim zou Wim niet zijn als hij niet tal van auteurs mee laat reflecteren en ook het esthetische aspect van de methode recht doet door bijdragen van twee kunstenaars.

Inleiding

WIM SMEETS

De ene autobiografie is de andere niet. Dit boek behandelt een 'spirituele' autobiografie. En, puttend uit wat ik van vorige generaties heb meegekregen, richt ik mij tot de volgende generatie, mijn dochters Elsemarijn en Janneleen. Onder begeleiding van Janique van Schaijk ga ik ook met hen in gesprek. Zo is het eerste deel van dit boek ook een soort 'intergenerationele spirituele autobiografie'.

Verder is dit ook een boek óver spirituele autobiografie, over een bepaalde methode van spirituele autobiografie. In het eerste hoofdstuk schrijf ik over de methode vanuit mijn vakgebied. Wie daarin niet zo geïnteresseerd is, kan beter meteen naar de briefwisseling tussen mij en mijn dochters gaan. In het tweede deel laten diverse auteurs hun licht schijnen op de methode en hoe die hier is toegepast. Allen ontvingen als vertrekpunt het eerste deel van het boek. Eerst vertellen de auteurs hoe zij tot een welbepaalde benadering in hun werk zijn gekomen. In die zin is het ook een – soms zeer summiere, soms meer uitgebreide – biografie, persoonlijk en ook professioneel. Vervolgens denken ze vanuit hun perspectief na over wat ze gelezen hebben. Twee vragen waren daarbij leidend: wat vind je van deze spirituele autobiografie-methode? En biedt de intergenerationele toepassing ervan mogelijkheden voor de overdracht van zingeving en spiritualiteit? Die tweede vraag voegde ik eraan toe omdat ik zie hoe moeilijk het vaak is voor religieuze en andere levensbeschouwelijke organisaties om hun traditie nog relevant te laten zijn voor de nieuwe generaties en ik zie hoe ouders, ook ikzelf, worstelen met wat vroeger vanzelfsprekend 'geloofsopvoeding' werd genoemd. De auteurs die ik bereid heb gevonden om een bijdrage te leveren zijn allemaal collega's met wie ik de afgelopen jaren heel prettig heb samengewerkt en van wie ik veel geleerd heb. Het boek komt op het moment dat ik de AOW-leeftijd bereik en dus – zo zeggen we dat in Vlaanderen – 'op pensioen ga'. Dus ook professioneel is dit boek een scharniermoment in de overdracht. Sommige medeauteurs in het tweede deel zijn ook aan het terugblikken, andere staan aan het begin van of midden in hun loopbaan.

Eerst komen bijdragen van hen die ook met de spirituele autobiografie-methode bezig zijn: in wetenschappelijk onderzoek: Lenneke Post – of in de praktijk: Mies Singendonk. Vervolgens zijn er bijdragen van auteurs die zelf ook in de begeleidingspraktijk van zingeving en spiritualiteit werken, in alfabetische volgorde: Gertie Blaauwendraad, Fons Flierman, Job Smit, Ellen van Son en William Yang. Daarna komen bijdragen van wetenschappers die meer algemeen reflecteren: Toine van den Hoogen, Jos Pieper, Hein van Dongen en Evert van Leeuwen. Nelleke ten Napel en Caroliene van Waveren kijken tot slot naar de mogelijke toepassing in het onderwijs van methode en inhoud van dit boek.

In het laatste deel starten we met het cliëntperspectief, dat vertolkt wordt door Peter van den Berg. In de spirituele autobiografie-methode zoals die door Jannet Delver is ontwikkeld, komen ook non-verbale werkvormen aan bod. Afgezien van het feit dat mijn tekeningen helemaal niet voor publicatie geschikt zijn, vond ik het essentieel om ook het esthetische aspect van de methode recht te doen. Dat heeft Sylvia Grevel voor haar rekening genomen. Ook Elsemarijn is kunstzinnig aangelegd en heeft tekeningen gemaakt die geplaatst zijn bij de overgangen in dit boek, tekeningen waarop Janneleen dan weer een korte reactie geeft. Zo wordt het esthetische ook intergenerationeel en interprofessioneel vormgegeven.

Last but not least is er natuurlijk Nicolette. Zij heeft letterlijk vanaf de zijlijn mij bezig gezien met dit project, heeft alles gelezen en is een bevoorrechte getuige om het 'overall commentaar' te geven, dat de epiloog van dit boek vormt. De vraag puzzelt mij of zij niet meteen vanaf het begin meer betrokken had moeten zijn en of je een intergenerationele toepassing van de spirituele biografiemethode niet gezamenlijk in een gezin of andere vorm van gemeenschap moet toepassen.

Ik dank Nicolette voor de ruimte die ze me gegeven heeft om dit project uit te voeren! Evenzeer dank ik Elsemarijn en Janneleen dat ze meteen volmondig 'Ja' zeiden tegen mijn idee! En ik dank alle auteurs die mee wilden werken, ook al vroeg ik hen iets dat ze misschien niet eerder hadden gedaan en dat veel tijd vroeg naast hun gewone werk!

Tot slot de titel, *Leven als zoekpartij*: die heb ik gelezen in een supervisieverslag van een studente. In haar dank ik alle studenten, cursisten, cliënten, collega's en professionals met wie ik de afgelopen veertig jaar heb mogen optrekken in

Vlaanderen en Nederland! ‘Partij’ wordt hier gebruikt in de betekenis van iets feestelijks of avontuurlijks (zoals een trouwpartij, verjaardagspartij of logeer-partij) en niet in een negatieve betekenis (zoals valpartij). Leven als zoeken naar de zin van je leven hoeft niet moeizaam te zijn, maar juist boeiend en aanstekelijk – ook in het gesprek met de volgende generatie.

Het laatste woord is aan u lezer: om misschien te gaan mijmeren over uw eigen spirituele autobiografie, om vanuit uw eigen perspectief na te denken over wat u leest en om een eigen toepassing te maken in gesprekken met uw intimi, in uw zorg voor mensen, onderwijs of onderzoek.

DEEL 1

DEEL 1

Spirituele autobiografie intergenerationeel

WIM SMEETS

Onder geestelijk verzorgers en pastores circuleren verschillende indelingen over waar het om draait in ons beroep. Sommige indelingen hebben betrekking op de verschillende niveaus van communicatie, van ‘de oppervlakte’ naar ‘de diepte’. Bekend zijn op die manier de indelingen van Johan Smit en Erhard Weiher, die veel verwantschap met elkaar vertonen. Smit (2012) heeft het over de cirkels van de feiten, gevoelens, levensbeschouwing en spiritualiteit. Weiher (2014) spreekt over lagen, die helemaal overeenkomen met de cirkels van Smit, met uitzondering van de derde laag die hij identiteit noemt. Daarnaast zijn er de indelingen in de diverse aspecten van religie, spiritualiteit en levensbeschouwing. Vanuit hun opleiding kennen de meeste collega’s de indelingen van filosoof-theoloog Paul Tillich, de godsdienstsociologen Charles Glock & Rodney Stark en van religiewetenschapper Ninian Smart. Tillich (2014) onderscheidt drie niveaus waarop de mens de moed kan opbrengen tegenover de angst om niet te zijn: op het ontisch niveau tegenover de angst voor het lot en de dood, op het morele niveau tegenover schuld, op het existentiële niveau tegenover zinloosheid. Glock & Stark (1965) onderscheiden vijf aspecten in de aard van de betrokkenheid: geloof, kennis, ervaring, praktijk (privé- en publieke rituelen) en consequenties. Smart (1998) onderscheidt zeven dimensies van religie: de rituele, emotionele, mythische, doctrinaire, morele, institutionele en materiële dimensie. In mijn promotieonderzoek werkte ik met de indeling van cultureel antropoloog Clifford Geertz. In zijn ‘dichte beschrijving’ van culturen onderscheidt Geertz (1973) symbolische kennis, attituden en ritueel gedrag.

Meer bekend in de praktijk zijn de indelingen van George Fitchett en Carlo Leget. Fitchett (2002) onderscheidt in zijn ’7x7 holistisch model’ zeven subdimensies van de geestelijke dimensie: geloof en betekenis, roeping en gevolgen, ervaring en emoties, moed en groei, rituelen en praktijken, leven in gemeenschap en tenslotte gezag en leiding. Leget (2008) heeft het ‘ars moriendi’-model uit de

klassieke spiritualiteit voor deze tijd hertaald, met een indeling in vijf aspecten of liever vormen van dialectiek: ik-ander, doen-laten, vasthouden-loslaten, vergeten-herinneren, weten-geloven. In het Radboudumc werken we met beide modellen. Het eerste voor de indeling van spiritualiteit in het algemeen, het tweede in de palliatieve zorg.

Sinds Jannet Delver, collega-hoofd pastoraat en geestelijke verzorging aan het VUmc, mij voor het eerst over haar training spirituele biografie vertelde, heb ik me afgevraagd hoe haar indeling zich verhoudt tot de eerdergenoemde indelingen. Hoe spaarzamer een indeling is, des te beter, is een axioma in de wetenschap. Als een indeling in drie aspecten voldoende dekkend is, geniet dat de voorkeur boven indelingen met meer aspecten; die kunnen dan als subcategorieën ter verdere differentiatie dienen. Dat wekte mijn wetenschappelijke interesse, als ervaringsgericht-empirisch theoloog. Samen met onderzoeker Lenneke Post probeerde Jannet na trainingen onder cliënten haar model voor het eerst uit onder studenten geestelijke verzorging (Delver & Smeets, 2015). Daarnaast zocht ik vanuit mijn sociaalwetenschappelijke achtergrond een verbinding tussen deze theologische en de psychologische benadering van biografie en narrativiteit; de theorie van het meerstemmige zelf van Hubert Hermans had me bewust gemaakt van de voortdurende wisseling in posities die mensen innemen ten opzichte van hun leven en de omringende werkelijkheid (Hermans, Van Knippenberg & Smeets, 2004). Als opleider Klinische Pastorale Vorming en supervisor was en ben ik nieuwsgierig naar de verhouding van deze training tot supervisie (Smeets, 2015; 2022). Als onderwijskundige keek ik naar de toepasbaarheid van deze training in onderwijs en nascholing voor andere zorgberoepen naast geestelijk verzorgers (Smeets, 2016; 2019). Vanuit mijn beleidsmatige betrokkenheid bij de ontwikkeling van transmurale geestelijke verzorging inspireerde de aanwending van het model van Delver in de poliklinische zorg (Post, Ganzevoort & Verdonck-de Leeuw, 2020) mij om het ook zelf projectmatig te gaan onderzoeken (Fruneaux & Smeets, 2020).

Met het oog op dit boek ben ik opnieuw in gesprek gegaan met Jannet Delver, geestelijk verzorger in het VUmc te Amsterdam, die intussen gepensioneerd is. Dankbaar voor haar bereidheid legde ik haar een aantal vragen voor over vier thema's.

De theoretische achtergrond en oorsprong

1

“Wat heeft je gebracht tot het theoretisch kader van de training?”

“De oorsprong van de training – en de indeling in de drie grondthema’s ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid – ligt in het boek van Dan Wakefield, *The story of your life. Writing a Spiritual Autobiography* (1990), waarin hij uitgaat van de ervaringen van predikant Carl Scovel. Samen met een groep feministische theologen heb ik in 1990 meegedaan aan een toepassing van deze training in de Nederlandse context (in de Dominicuskerk te Amsterdam). Nadat ik universiteitspastor aan de VU was geworden, dacht ik terug aan deze training vanuit de vraag: kan de structuur van deze methode wellicht behulpzaam zijn voor de persoonlijke gesprekken die ik voer met medewerkers? En hoe kan het ontwikkelingspsychologisch perspectief (eerder lineair) van Scovel vertaald worden naar een theologisch perspectief (waarbij grondthema’s voortdurend opnieuw op elkaar ingrijpen)? Zo zijn in mijn trainingspraktijk aan de VU vanaf 1995 de drie paraplubegrippen ontvankelijkheid, autonomie en verbinding naar voren gekomen. Daarna heb ik er een hele tijd niets mee gedaan. Tot in 2009 – ik was intussen geestelijk verzorger in het VUmc – er de vraag kwam om mee te werken aan een dag voor kankerpatiënten; ik heb de training toen aan patiënten aangeboden. Het boeiende van de aanpak, zoals ik die bij Wakefield had aangetroffen en van daaruit zelf heb omgevormd, is dat het niet alleen gaat om het terugkijken naar het verleden, maar om de opgedane ervaring in de training ook te gebruiken voor de toekomst.”

De methode

2

“Wat is het unieke van de methodische aanpak?”

“Het belangrijkste kenmerk van de methode, zo hoor ik telkens weer, is het vragen stellen aan elkaar en op die vragen ingaan door degene die de vragen ontvangt. Na een ontlokker door de trainer (een bepaalde opdracht) gaan de deelnemers schrijven, tekenen of zich anderszins

creatief uiten. Vervolgens gaat men iets daaruit delen. De anderen luisteren, schrijven voor zichzelf een aantal mogelijke vragen op die ze aan de inbrenger zouden kunnen stellen en selecteren daaruit vervolgens een vraag die ze aan betrokkene stellen. Het proces verloopt zodanig dat men enkel tijd heeft voor een spontane reactie; op die manier bevinden de vragen zich 'buiten of langs de rationaliteit'. Voor de overige deelnemers is dit vindingproces, het bij zichzelf vragen naar boven laten komen, heel belangrijk. Ook door de ervaring dat ze iets wezenlijks bijdragen aan een ander. Voor de deelnemer die de vragen ontvangt, is er de verrassing – ze worden geprikkeld op een manier die ze zelf nooit hadden kunnen verzinnen – en de bevestiging – je bent je eigen hoorder en je voelt je door anderen gehoord; daardoor word ik mezelf, zoals Ricoeur bijvoorbeeld aangeeft. Daarmee is het in de kern een ervaringsgerichte methode, zoals bijvoorbeeld ook Pesso deed. We betreden een belevingsdiepte waar mensen niet vanzelf bij raken, maar waar religie ook gebruik van maakt tijdens rituelen, zoals bij het samen zingen in de kerk."

3 De groepsinteractie

"Hoe communiceren de deelnemers met elkaar in de training?"

"Rudolf Otto verwoordde het intuïtief aanvoelen van waaruit de interactie plaatsvindt reeds als 'pre-rationeel'. In de mystiek wordt dat 'iets wat (spontaan) opspringt' genoemd. Deze aanpak passen geestelijk verzorgers ook vaak toe in hun vragen stellen en reageren op hun gesprekspartners. In de eerste stap, die van de ontvankelijkheid, zit een vorm van grenzeloosheid, aldus Otto: je ervaart tegelijk de almacht en het niets. In de autonomie leert de mens tools te ontwikkelen om grenzen aan te geven en tenslotte in de verbondenheid ruimte te maken voor wat en wie je omringt en daarin creatief te zijn.

Ik kan me er wel zeker in vinden, zoals jij aangeeft, dat het ook een lichamelijk bemiddeld aanvoelen is (William Yang) of vanuit resonantie (Hartmund Rosa): je probeert een gebied te raken dat je niet zo gemakkelijk

cognitief kan vatten, maar waar je wel meteen beelden bij hebt. En ik ben het ermee eens dat geestelijk verzorgers of andere zorgprofessionals die aan de training deelnemen hier ook oefenen hoe ze kunnen communiceren met cliënten over zingeving en spiritualiteit op zodanige wijze dat het gesprek zich verdiept (Job Smit). Dat noem ik de derde lens van de methode – enkel voor professionals, die deze training gaan geven – na de lens van de persoonlijke ervaring of identiteit en die van de levensbeschouwelijke opvoeding of identiteit: je professionele ervaring of identiteit. De ervaring is dat mensen door de autobiografische bewustwording de perspectieven van elkaar interreligieus en intercultureel beter leren respecteren en begrijpen."

Een intergenerationele verbreding

4

"Hoe kijk jij naar deze persoonlijk gekleurde, intergenerationele toepassing en brede theoretische reflectie op de methode?"

"Bij het tweede onderdeel van de methode, over autonomie, speelt het denken van Iván Böszörményi-Nagy een belangrijke rol, net zoals Kierkegaards opvattingen over vrijheid. Ik heb altijd afgeraden dat mensen die elkaar kennen samen aan de training deelnemen omdat je dan geremd zou kunnen worden. Je hebt een moratorium nodig, ruimte om echt bij je kwetsbare zelf te komen. Het contextuele denken van Nagy leidt tot het includeren in de training van een bredere dynamiek dan de individuele ervaring. De balans wordt in beweging gebracht door vragen als 'is mij recht gedaan?' en 'kan je erkenning geven aan je voorgangers?' Kierkegaard nodigt uit om het thema schuld op een bijzondere wijze mee te nemen: vanaf je geboorte sta je in het krijt bij anderen (je opvoeders). Dat moet niet ertoe leiden dat je bij de confrontatie met je 'geworpenheid' in het bestaan blijft hangen in de vertwijfeling, zoals Kierkegaard zelf liet zien in het door hem gehanteerde perspectief van de ironie.

Bij het derde thema, verbondenheid, gaat het erom of mensen zich geborgen kunnen voelen in hun bestaan dat zich intergenerationeel

> voltrokken heeft. Kunnen mensen positief beamen: ‘dit is mijn leven, dit is het eigene van mij’ in plaats van dat ze verstrikt blijven in het zich vergelijken met anderen (zoals René Girard heeft laten zien). Als mensen dat kunnen, ontwikkelt zich een soort ‘Gelassenheit’, aldus Kierkegaard: ontvankelijkheid voor de toekomst.”

En zo kwamen we weer bij het eerste thema uit.

Ontvankelijkheid

Het openstaan voor de werkelijkheid die op je toekomt, je een deel voelen van een groter geheel, is een thema dat ik meteen herkende tijdens mijn eigen deelname aan de training. Deze training ‘Spirituele Autobiografie Experts’ vond plaats te Huissen in november 2015, onder begeleiding van Jannet Delver en Hugo Vlug, haar collega van het VUmc. Het sloot aan bij de inspiratie die ik destijds tijdens mijn studie pedagogiek had gevonden bij de existentiële fenomenologie en later psychologie.

Jezelf verliezen in het contact met een grotere, ook religieuze, werkelijkheid is een ervaring die veel deelnemers aan de trainingen bij dit eerste thema (her-) ontdekken en delen. Het is een ‘multiple religious belonging’-ervaring waarbij ook agnostische deelnemers vormen van transcendentie delen, geborgenheid-biedende ervaringen of piekervaringen. Het mooie van de methode is dat ze zich op dit punt formeel levensbeschouwelijk neutraal opstelt. Hier komt de methode overeen met wat Glock & Stark alsook Fitchett ‘experiences and emotions’ noemen. Deze belichaamde experiëntiële zijde is vaak het begin, de basis op gebied van religie en spiritualiteit.

Deze receptieve dimensie omvat niet enkel positieve, maar ook negatieve ervaringen. Bij deelnemers komen pijnlijke herinneringen naar boven, zaken die hun levensloop bepaald hebben in de zin van belemmeringen, handicaps. Het worstelen met wat je ontvangen hebt, krijgt ruimte in de training: de bewustwording en het uitschrijven voor jezelf zijn op zich al belangrijk en de deelnemers zijn vrij om te kiezen wat ze willen voorlezen. Het delen van de ervaringen draagt ook bij aan verwerking. Gebruiken en rituelen waarin men is ondergedompeld,

kunnen zowel een positieve als een negatieve bodem leggen onder hoe mensen zelfstandig vorm willen geven aan hun leven. Daarmee komen we bij het tweede thema.

Autonomie

Met het opnemen van verantwoordelijkheid ontstaat ook zelfbegrenzing: wie ben ik en wie wil ik zijn? Fitchett onderscheidt levensdoelen, de engagementen die een mens aangaat tegenover mensen en andere elementen uit de werkelijkheid (dieren, natuur, de kosmische transcendentie). Psychologisch gezien gebeurt dit in belangrijke mate via identificatieprocessen. Volgens Hermans (2004) zijn dit belangrijke, soms tegenstrijdige 'waardegebieden' in het zelf. Op deze wijze hebben we dit toegepast tijdens de Klinisch Pastorale Vorming bij de exploratie van de professionele biografie.

De vrijheid om te kiezen is één van de grootste existentiële uitdagingen voor een mens, zegt Yalom (2017). Hier ontstaan botsingen met anderen, in het persoonlijk leven en in de professionele loopbaan. Je kan in vrijheid kiezen voor een engagement met een ander mens of een opdracht van anderen, maar op een gegeven moment ook een andere weg kiezen. Het leven staat bol van dit soort keuzes, tenminste voor zover er geen autoriteit is die dit in de kiem smoort. Ook van negatieve ervaringen kan een mens gereedschap ontwikkelen voor eigen vitaliteit. Verzet tegen beknotting van wie je wilt zijn, maakt een mens sterk. Dat begint in de context van je directe levensomgeving, ook intergenerationeel. Morele ontwikkeling start hier, bij de waarden en normen die je overgeleverd krijgt. Maar het gaat verder in de context van onderwijs, baan en de socio-culturele omgeving waarin je je beweegt. Gevechten met docenten, conflicten op het werk kunnen vanuit het perspectief van de zich doorzettende autonomie beschouwd worden. Dat mijn leven in de tijd voortschrijdt en uitmondt in de ultieme grens van de dood is – aldus Tillich en Yalom – één van onze belangrijkste 'ultimate concerns'. Op die manier is er geen harde scheiding tussen spiritualiteit en ethiek.

Verbondenheid

Vanuit de begrenzing van wie ik ben en wil zijn, maak ik verbinding met anderen. Die keuze veronderstelt een zekere maturiteit op diverse vlakken: cognitief, affectief, sociaal en moreel. Dan pas kan er sprake zijn van echte overgave. Natuurlijk engageren mensen zich veel eerder en loopt het mede daardoor ook geregeld mis. Ook dit is een gebeuren met verantwoordelijkheid van alle betrokkenen. Pas in de erkenning daarvan kan wederkerige loyaliteit en 'ontschuldiging' in de zin van Nagy goed gestalte krijgen (Dillen, 2004).

Volgens Pieper is deze 'connectedness' de eigenlijke kern van spiritualiteit. Het gaat om verbondenheid die dieper reikt dan hoe inbedding in het sociale domein doorgaans wordt geïnventariseerd.

Reflecties over deze verbinding leiden tot cognities en opvattingen, door Smart de 'ideologische dimensie van levensbeschouwing' genoemd. Deze persoonlijke opvattingen bricoleren mensen uit alles wat ze hebben meegekregen en zelf hebben ontdekt. In het 'Gestalt' van ons bestaan resoneren de breuklijnen in het leven van en met onze naasten mee. De cognities zijn eerst en vooral 'self-narratives' (Hermans) waarin het goede leven én het lijden geïnterpreteerd worden met inbegrip van de stemmen van de ander (Smeets, 2019).

Synthese

In het momentum van het 'hier en nu' komen de drie genoemde dimensies samen. Op die manier liet Van Uden in de Klinische Pastorale Vorming te Nijmegen één bijzondere levenservaring helemaal uitdiepen en onderwerp maken van communicatie met groepsleden en meta-reflectie vanuit religiepsychologisch perspectief. Dat kunnen 'life events' zijn, zoals in het biografieonderzoek van Kruizinga (2017) gebeurt, maar ook elk nu-moment dat door mensen als bijzonder wordt ervaren.

Enerzijds spelen de drie genoemde thema's zich af in de chronologische tijd, ook in ontwikkelingspsychologisch perspectief. Zo beschouwd is een chronologische benadering van de drie thema's – zoals ik doe in de brieven aan mijn dochters –

te verantwoorden. Tegelijk gaat het om de beleefde tijd en die is anders, zoals Augustinus en meer recent Bergson hebben beschreven (Van Dongen, 2014). Hoe kan ik mijzelf ontdekken in die beleefde tijd? Daartoe reikt de training allerlei vragen ter zelfexploratie aan. Kan een ander de metafoor die ik aan mijn leven geef (één van de opdrachten) invoelen en vervolgens – dat is het verrijkende van groepswerk – mij iets aanreiken wat mij misschien verder helpt in de zelfexploratie?

De training 'spirituele autobiografie' is een voorbeeld van onderzoek van de authentieke, geleefde spiritualiteit die ook in de hedendaagse geestelijke verzorging meer centraal is komen te staan (Staps & Yang, 2018; Ten Napel-Roos e.a., 2019). Voor een professional – die de training wil begeleiden of anderszins met mensen in gesprek gaat over hun spiritualiteit – is het essentieel om ook wetenschappelijke reflectie toe te passen op deze inhouden. De toewijding aan het leven, waartoe de spirituele biografie hopelijk voert, is niet zonder zelfbedrog. De geestelijk verzorger zal de eerste moeten zijn om dat onder ogen te zien door studie van onder andere de (godsdienst)filosofie en -psychologie. Al is die zelfkritiek niet louter een academische oefening en gebeurt ze in de eerste plaats in het leven, zoals ik zelf heb ondervonden. Een partnerrelatie is misschien wel de belangrijkste plek waarin je met zelfbedrog geconfronteerd wordt en je er niet omheen kan draaien, wil je echt tot de waarheid over jezelf doordringen.

In dit boek wordt een intergenerationeel perspectief op spirituele biografie ingenomen, vanuit de vraag: kan je in deze tijd van secularisatie en individualisering nog wel aan geloofsoverdracht doen? Door de deelname aan praktijken maken kinderen zich het betekenissysteem eigen dat hen wordt aangeboden. In onze tijd is echter de taal en symboolwereld van de religieuze traditie grotendeels vreemd geworden voor jonge mensen. Is de taal van het persoonlijk narratief – verbonden met het delen van dezelfde praktijken – misschien de enige uitweg? Wakefield vertelt over een ervaring met zijn vader die hem zijn leven lang is bijgebleven. De deelnemers aan de training 'spirituele biografie' vertellen talloze soortgelijke ervaringen…

Literatuur

Delver, J. & Smeets, W. (2015). Een leven schrijft zich niet vanzelf. *Psyche & Geloof*, *26*(4), 227-238.

Dillen, A. (2004). *Ongehoord vertrouwen. Ethische perspectieven vanuit het contextuele denken*. Garant.

Dongen, H. van (2014). *Bergson.* Boom.

Fitchett, G. (2002). *Assessing Spiritual Needs. A Guide for Caregivers.* Academic Renewal Press.

Fruneaux, N., & Smeets, W. (2020). Drie goede vragen. In: C.P.W. Berg, van den & A.C. van der Lit-van Veldhuizen (red), *Beter leven met een chronisch-progressieve ziekte. Gids voor zieken, naasten en professionals* (p. 141-148). Berghauser Pont Publising.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of Cultures*. Basic Books.

Glock, Ch. & Stark, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. Rand Mc Nally and Company.

Hermans, H., Knippenberg, T. van & Smeets, W. (2004). De waarderingstheorie (themanummer). *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie*, *31*(1).

Kruizinga, R. (2017). *Out of the blue. Experiences of Contingency in Advanced Cancer Patients*. Amsterdam University Press.

Leget, C. (2008). *Van levenskunst tot stervenskunst. Over spiritualiteit in de palliatieve zorg*. Lannoo.

Napel-Roos, N. ten, Mathijssen, B., Smeets, W., & Zock, H. (2021). Non-Denominational Spiritual Care Givers and the Development of their Spirituality. *Health and Social Care Chaplaincy*, *9*(1), 60-79. https://doi.org/10.1558/hscc.40706.

Pieper, J., Smeets, W. & Hijweege, N. (2016). Competentie inzake omgaan met zingevingsvragen. Een onderzoek onder artsen in academische ziekenhuizen in Nederland. In: F. Smeenk, H. Rutten & E. van de Laar (red.), *Toegewijde dokters. Waarom niet-medische competenties geen bijzaak zijn* (pp. 197-228). Garant.

Post, L., Ganzevoort, R.R. & Verdonck-de Leeuw, I.M. (2020). Transcending the Suffering in Cancer: Impact of a Spiritual Life Review Intervention on Spiritual Re-Evaluation, Spiritual Growth and Psycho-Spiritual Wellbeing. *Religions*, *11*, 142; https://doi.org/10.3390/rel11030142

Smart, N. (1998). *The World's Religions*. Cambridge.

Smeets, W. (2015). Supervisie en spirituele ontwikkeling. Situering van een cursus 'levensbeschouwelijke biografie'. *Psyche & Geloof*, *26*(4), 247-261.

Smeets, W. (2019). De diepgang van iemands unieke verhaal. Een narratieve interpretatie van het goede leven en het lijden. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap, 46*(4), 43-49.

Smeets, W. (2023). Spiritual biography in care, education and supervision. In: W. Smeets, & S. Tukianinen (eds), *Feeling Felt in pastoral care, education and supervision* (pp. 197-235). LIT Verlag.

Smit, J. (2012). *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*. Kok.

Staps, T. & Yang, W. (2018). *Ontworden om te worden wie je bent*. Valkhof Pers.

Tillich, P. (2014). *The courage to be*. Yale (eerste editie: 1952).

Weiher, E. (2014). *Das Geheimnis des Lebens berühren. Spiritualität bei Krankheit, Sterben, Tod*. Kohlhammer.

Yalom, I, (2017). *Dicht bij het einde, terug naar het begin. Memoires van een psychiater*. Balans.

Briefwisseling met Elsemarijn (21) en Janneleen (14)

Brief 1

Dag Elsemarijn en Janneleen,

In mijn kinder- en tienerjaren heb ik veel ontvangen wat mij gevormd heeft in het leven. Graag maak ik jullie deelgenoot van enkele herinneringen die in mijn ogen mee bepalend zijn geweest voor wie ik geworden ben.

De Mossis en de Hoef

Dit waren de namen van de boerderijen waar mijn grootouders het voornaamste deel van hun leven hebben doorgebracht, in Meeuwen en Helchteren, in Belgische Noord-Limburg. Mensen kregen in die tijd ook een bijnaam, ze werden genoemd naar de precieze locatie waar ze vandaan kwamen. Zo heette ik dus in de volksmond 'Willy van Zjang van Louis Mossis'; soms ook '… van Louis Veller', naar de boerderij van mijn opa's grootvader in het naburige Grote-Brogel. Nu zou je mijn grootouders keuterboeren noemen, in die tijd was het een teken van een zekere welstand: een paard, een paar koeien, varkens, kippen, konijnen en wat nog niet verkaveld landbouwgrond her en der in de omgeving. Nou ja, beide grootvaders hadden zulke grote gezinnen dat ze daarnaast ook nog een aantal jaren in naburige steelkoolmijnen bovengronds zijn gaan werken. Op de Hoef kwamen we enkel op zondag of in de zomervakantie, als we daar met zijn allen naar toereden. De fietstocht van 11 km leek mij op mijn kleine fietsje eindeloos te duren. De mensen spraken er ook een ander, Kempisch dialect, dat mijn moeder tot aan het einde van haar leven met ons bleef spreken – ook al was ze na haar huwelijk vrij snel naar Meeuwen verhuisd, waar ze een Maaslands

dialect spraken. Moeiteloos schakelden we over van het ene naar het andere dialect als we pa of ma aanspraken. Nolleke, de vader van mijn moeder was een stille man, altijd in de weer op zijn boerderij. Hij stierf vrij onverwacht na een kort ziekbed. Het enige wat wij te horen kregen was dat hij diarree had. Maar dat hij daarvoor in het ziekenhuis moest worden opgenomen en na een paar dagen overleed, klopt natuurlijk niet, maar dat was in die tijd heel gewoon: over diagnoses werd heel vaag gesproken, in de zin van 'hij heeft iets gekregen' of soms 'hij kreeg een beslag'. Zijn voornaam ken ik enkel van de aanspreektitel van mijn moeder: 'Lies van Nolleke'. Voor ons was hij 'bompa van Helchteren', naast 'bomma van Helchteren' die mijn moeder altijd 'os moen' noemde. Net als mijn moeder waren wij erg op haar gesteld. Zij was de glimlach en de behulpzaamheid zelve. Haar boekweitpannenkoeken waren niet te versmaden, net als de taarten en vlaaien die tijdens de kermis in overvloed aanwezig waren. Ik heb 'bomma van Helchteren' altijd als een soort heilige beschouwd: altijd positief, zichzelf in dienst stellend van het geluk van anderen. De tocht naar het kerkhof na haar begrafenis, ik was toen intussen net volwassen geworden, is voor mij een beslissend bezinningsmoment geweest om de overstap van orthopedagogiek naar theologie te maken (maar daarover meer in mijn volgende brief).

'Bomma van Meeuwen' was een ander verhaal. Het heeft nooit geklikt tussen haar en mijn moeder. De jaren dat mijn ouders hebben ingewoond in hun boerderij, in afwachting van de bouw van ons ouderlijk huis, moeten voor haar erg moeilijk zijn geweest. Zij was een vrouw van weinig woorden, ook altijd in de weer, maar door haar wat stuurs uiterlijk en ongetwijfeld ook door de beeldvorming via mijn moeder heeft ze het altijd moeten afleggen tegen mijn andere bomma. Ze was ook streng, wou bijvoorbeeld dat mijn vader zijn geld aan haar afdroeg ook nog na hun huwelijk, zodat mijn vader zijn centen ergens in de schuur verstopte. 'Bompa van Meeuwen' daarentegen was een zachtaardige en meer spraakzame man, bij wie het goed toeven was. Mijn pa is hem altijd blijven helpen op de boerderij, zolang die in bedrijf is geweest. Na het avondeten, als hij thuisgekomen was van zijn werk, ging mijn vader altijd naar zijn vader toe om wat bij te springen. Tijdens

de oogst in de zomervakantie kwam heel de familie, alle kinderen en kleinkinderen naar de boerderij. Dat samenzijn was een feest.

Hensem

'Eigendom van Hans', dat zou de afkomst zijn van de naam van de straat waar ik tot mijn 18e heb gewoond. Mijn vader heeft voor een groot deel zijn huis zelf meegebouwd, schuin tegenover de boerderij van zijn ouders. Zijn oudste broer woonde enkele honderden meters verderop en later zou zijn jongste zus nog een paar honderd meter verder gaan wonen. Mijn vader is maar tot zijn 14e naar school gegaan, en zelfs dat 7e en 8e leerjaar was hij vaak afwezig, hij werkte liever op de boerderij. Op zijn 16e ging hij naar de jongste steenkoolmijn van Limburg en werkte er tot een tijdje voor de sluiting elke dag ondergronds. Het was hard werken, maar hij heeft er vooral leuke verhalen over verteld, over wat hij meemaakte met de andere 'kompels' (mijnwerkers), waaronder ook Italianen, Marokkanen, Turken, Russen. Intercultureel samenwerken zonder veel woorden, maar ook zonder veel problemen. Toen hij het einde van de mijn zag aankomen, zocht hij ander werk – eerst als timmerman en metselaar, maar vrij snel als stukadoor in het bedrijf van zijn zwagers – twee broers van mijn moeder. Later heb ik in een aantal zomervakanties bij hem meegewerkt en heb toen groot ontzag gekregen voor het harde werk dat hij verrichtte om zijn kinderen te laten studeren. Mijn vader was vrij lomp en bruut, maar hield van gezelligheid met een of meerdere pintjes bier. Hele avonden kon hij met mensen babbelen. Tegen ons kon hij snel uitvliegen, zeker als er praktisch iets moest gebeuren verloor hij vlug zijn geduld en schoof ons aan de kant om het zelf te doen. Hij was ook heel handig, heel de buurt kwam hem vragen om klusjes op te knappen tijdens het weekend en in de vakantie. De keerzijde hiervan is dat ik twee linkerhanden heb ontwikkeld voor praktische zaken. Alleen in het konijnenhok – fokken van konijnen is een tijdlang een bijverdienste geweest – kon ik hem helpen, door voer en water te geven en uit te mesten. Dat hij mijn hulp dankbaar aannam, stemde mij dan weer blij. Het was één van de weinige manieren waarop ik zijn aandacht kon krijgen. Ik mocht 's avonds naast hem zitten als hij in zijn zetel de krant las en naar TV keek. Wielrennen, voetbal en later politiek werden onderwerpen om gesprek te kunnen aanknopen.

Bij ons ma was het niet zo moeilijk om aandacht te krijgen. Ze was er geheel en al voor haar kinderen. ‘Alles veur de jung’, heb ik bovenaan het rouwkaartje geschreven toen ze vorig jaar overleed. Ze was altijd thuis, werkte in de grote groentetuin die mijn vader had aangelegd, plukte fruit, slachtte kippen en deed het huishouden zo grondig mogelijk als ze had geleerd in het 7e en 8e leerjaar. Ze schreef en plakte haar eigen kookboek en huishoudboekje bij elkaar. Ze las graag in allerlei blaadjes en knipte dan uit wat haar interessant leek voor ons gezin. Ze had graag verder gestudeerd, maar haar vader had haar destijds nodig op de boerderij, bij gebrek aan oudere zoons. Toen het dementieproces haar in de greep begon te krijgen, vertelde ze fier dat ze in haar eentje het paard en het veulen van en naar de weilanden begeleidde. Haar kon je alles vertellen en zij deed graag met ons mee, ook toen we puberden kon ze lekker gek doen. Mijn vader heeft haar niet altijd recht gedaan, als zij haar gelezen wijsheden inbracht. Ook lukte het hem niet om haar te ondersteunen in het gevoel niet erkend te worden in de familie Smeets. Dat leidde meer dan eens tot flinke spanning, ‘beeld maar geen klank’ noemde men dat in onze streek. Al vroeg begon ik een soort bemiddelaar te spelen, door aan tafel afwisselend mijn vader en mijn moeder aan te spreken op iets onschuldigs.

Dagtocht in de Ardennen

Pa had de Citroën 2V geleend van zijn broer Jef, die priester-leraar was in de middelbare school van Hasselt. Op deze zonnige vakantiedag vertrokken we al vroeg. De eerste halteplaats was Henri-Chapelle, een groot oorlogskerkhof van de Tweede Wereldoorlog. De eindeloze rijen witte graven maakten veel indruk op me, samen met het verhaal dat pa erbij vertelde over het einde van de oorlog en wat daarop volgde. Onze tocht ging vervolgens langs de hoogste toppen van de Belgische Ardennen, de Botrange en de Baraque Michel. Feilloos loodste pa de auto en ons doorheen de haarspeldbochten. De Alpen konden in onze ogen niet hoger zijn. Bij een halteplaats naast de weg hielden we pauze. Mijn moeder haalde de boterhammen tevoorschijn, de bidon met koffie en de fles limonade. Die picnic was voor mij de hemel op aarde. Het brood smaakte lekkerder als ooit, er was – anders dan in ons dagdagelijks bestaan – tijd om met elkaar te praten en om wat te spelen. Ma en pa

leken heel gelukkig met elkaar en met ons. Daarna vervolgden we onze weg verder door de Ardennen. Pa hoefde niet op een kaart te kijken, hij was hier al eerder geweest toen hij in militaire dienst als chauffeur de kazernes door het hele land moest bevoorraden. Tijdens het rijden beantwoordde hij als een soort gids onze vragen over de streek en de geschiedenis. Ik smulde zoals altijd van zijn verhalen. In mijn kinderjaren was hij mijn venster op de wereld. Ma was nooit ergens geweest, haar leven had zich altijd afgespeeld op de boerderij en het dorp. Haar enige uitjes waren de markt per fiets of met de bus in twee naburige stadjes, of een bezoek aan haar ouders en haar zussen. Die dagtocht in de Ardennen heeft mijn nieuwsgierigheid gewekt voor de rest van het land, vanuit de zekere geborgenheid van ons gezin. Het heeft lang geduurd vooraleer ik me zelf voldoende zeker voelde om die reis te ondernemen.

Achterop de brommer

Mijn vader had een brommer waarmee hij naar zijn werk ging. Wij mochten er nooit aankomen en ook niet bij hem achterop. Ons ma was te bang dat ons iets zou overkomen – zij heeft er dus ook nooit opgezeten. Eén keer is er echter een uitzondering gemaakt. We waren met zijn allen per fiets naar een naburig dorpje, Ellikom of Grote Brogel. Daar stond een feesttent. Ik weet niet meer of het was voor een gouden bruiloft of voor een priesterwijding, dat waren in die tijd redenen om familie en de hele buurt uit te nodigen. Pa was al eerder daarnaartoe vertrokken met zijn brommer. Onze hele familie was daar ook aanwezig. Het was een prachtige zonovergoten middag, tot zich plotseling donderwolken aan de hemel aftekenden. De volwassenen gingen zichtbaar opgewonden overleggen hoe de terugreis snel aangevat kon worden. Misschien was het omdat ik het kleinste fietsje had, ik weet het niet, maar plots kreeg ik te horen dat ik met de brommer naar huis zou gaan, achterop bij de jongste broer van mijn vader, oom Willy. Pa zou met zijn fiets met het rest van het gezin mee naar huis fietsen. Ik volgde de aansporingen van ma strikt op, dat ik mijn oom stevig om de middel vast moest houden. Zo vatten we de tocht aan. Ik had ontzag voor mijn oom, die pater Salvatoriaan was en daarom bijna nooit in Meeuwen was, maar altijd in Duitsland verbleef. Hij kon Duits en nu dus ook

brommer rijden. Onderweg barstte het onweer echt los. Nooit heb ik zo duidelijk aan de hemel de bliksemflitsen zich zien aftekenen. Het was ontzagwekkend. Tegelijk gaf ik me in vertrouwen over, stevig tegen de schouders van mijn oom die onverstoorbaar verder reed. Hij bracht me bij mijn grootouders. Die deden wat mensen vroeger vaker deden tijdens een onweer: ze zaten, met hun jongste dochter, op de stoel een rozenkrans te bidden. Mijn oom ging meedoen en ik kreeg te verstaan datzelfde mee te doen. Hoe lang ik daar gezeten en gebeden heb weet ik niet meer, want ik was in slaap gevallen toen mijn vader me kwam ophalen. Iedereen was dus veilig thuisgekomen. Die tijd op de brommer achterop, met dat onweer voor mijn ogen, is in mijn beleving mijn eerste ervaring geweest dat er iets groters is dan deze wereld.

Willy Smeets (Louis)

Ik had een naamgenoot, een achterneef die met zijn familie naast de boerderij van mijn grootouders woonde. Nog heel klein, werd hij met spoed in het ziekenhuis opgenomen. Zijn toestand verslechterde zodanig, dat zijn vader de mannen uit de buurt en de familie opriep om mee op bedevaart te gaan naar Scherpenheuvel. Het maakte indruk op me, mijn vader die 's ochtends vroeg samen met andere mannen op pad ging, met een wandelstok en een rozenkrans – wat ik beide nog nooit bij mannen van zulke jonge leeftijd had gezien. Willy heeft het overleefd, in mijn herinnering was een lactose-intolerantie de boosdoener. Met Willy heb ik eindeloos veel gespeeld, afwisselend bij hem en bij ons thuis op het erf. We imiteerden graag TV-series en – heel typisch voor jongetjes – wieler- en voetbalwedstrijden. Voetballen deden we trouwens vaak met alle jongens van de straat, in het weekend en – in mijn beleving – op talloze warme zomeravonden tijdens de vakantie; helemaal geweldig vonden we het als de volwassenen ook kwamen meedoen. In het vijfde leerjaar (groep 7 in Nederland) kwamen Willy en ik voor het eerst bij elkaar in de klas zitten, daarvoor waren we telkens in een andere A- of B-klas ingedeeld. De meester bedacht een manier om ons uit elkaar te houden, door de voornaam van onze vaders tussen haakjes toe te voegen. Slechts één jaar hebben we bij elkaar in de klas gezeten, want daarna ging ik naar een voorbereidende klas op het gymnasium in een naburige stad. Het samen spelen werd nog minder

toen hij na de lagere school naar een vakschool (VMBO-kader) ging in een ander dorp. Als we elkaar zagen merkte ik hoe we in verschillende werelden begonnen te leven. Hij kreeg later een brommer, ging van school zodra het kon en ging – tot aan zijn vervroegd pensioen – als arbeider werken in de Ford-autofabriek, die in Genk was neergestreken na de sluiting van de mijnen. De meeste jongens uit onze buurt in het dorp maakten dezelfde keuze als Willy. Later ben ik gaan beseffen hoeveel impact de stimulans die je van ouders krijgt betekent voor je studiekeuze en verdere toekomst. Ik heb altijd een zwak behouden voor arbeidersmilieus en het belang van wat men lang geleden 'volksverheffing' noemde. De achterstelling van vrouwen én mannen uit sociaal zwakkere milieus is nog lang niet opgeheven.

Oude Humaniora

Van mijn kleuterschoolperiode herinner ik me vooral het buiten spelen in een groen ommuurd parkje, met een geheimzinnige Lourdes-grot. Ma heeft mij vaak herinnerd aan de vreselijke scène die ik op de eerste schooldag maakte. Ik wou niet door de schoolpoort naar binnen, zolang Michel, een andere buurjongen, ook niet gearriveerd was. In de lagere school was ik zeker aan het begin geen hoogvlieger. De meester van het eerste leerjaar (groep 3) had een prestatiecurve langs de muur gehangen en bij elke overhoring konden we zo ons zelfgemaakt poppetje naar voren of naar achteren gaan plaatsen. Ik herinner me nog mijn schaamte toen ik publiek mijn poppetje vijf plaatsen achteruit moest plaatsen omdat ik de 'vijf geboden van de Heilige Kerk' niet feilloos kon opzeggen. Ik vond die minder belangrijk om te onthouden dan de '10 geboden van God'. Ik was vooral een beetje bang van de meesters, het meest van één die er niet voor schuwde om lijfstraffen uit te delen zoals die nog te zien zijn in de film 'de Witte'; alleen herinner ik me niet meer of bij ons ook de broek naar beneden moest voor de billenboek met de liniaal. Bij die meester ging mijn cijfer voor 'gedrag' achteruit: van een 10 in september tot een 6 in januari. Mijn vader, nochtans ook geen lieverdje toen hij op school zat, weigerde mijn rapport te tekenen en schreef er zelf de cijfers voor de volgende maanden bij: van 5 tot 0. Mijn schoolbeleving veranderde pas echt toen we in de vijfde die creatieve, muzikale meester met gevoel voor humor kregen

(die ook die namen voor de andere Willy Smeets en mij bedacht). Het meest bijzondere aan hem was dat hij ons meenam in zijn gedachtegang en besluiten. Hij zat het meest verveeld met het vak godsdienst. Rome – de algemene kerkvergadering 'Vaticanum 2' genaamd – had besloten dat men moest ophouden met de catechismus: een boekje met vragen en korte antwoorden over het geloof dat sinds de tijd van mijn ouders bijna niet veranderd was. Nu moest de meester zelf bedenken hoe hij ons moest overhoren. De eerste toets-vraag herinner ik me nog goed, een open invulopdracht: 'God is……'. Het juiste antwoord, 'liefde', leverde een halve punt op. Mijn optie 'God is goed' was volgens hem goed voor een kwartje. Het bespreken van de antwoorden en de scoretoekenning leidde tot een uiterst gezellige discussie.

Mijn broer Louis was intussen na een glansrijke lagere schoolcarrière naar de middelbare school gegaan, de 'oude humaniora' (gymnasium in Nederland). Dat was niet zonder slag of stoot gegaan. Pa vond dat zijn jongens naar de vakschool moesten. Het kostte overredingskracht van oom Jef om mijn vader te vermurwen. De directeur van de middelbare school vond het wel gewaagd dat mijn broer zomaar aan de eerste latijn-grieks begon zonder voorbereidende klas. Mijn broer heeft hem met cijfers overtuigd: aan het einde van de middelbare school kreeg hij een medaille 'primus perpetuus', omdat hij van begin tot einde bij alle toets-periodes als eerste van de klas eindigde. Twee jaar later spande pa het paard weer achter de wagen toen mijn zus Marie-Jeanne naar de middelbare school wou. Dat vond hij helemaal niks: een meisje moest naar de huishoudschool in het dorp, om te leren koken en naaien, want ze zouden toch alleen maar trouwen en kinderen krijgen en voor het gezin zorgen. Ma heeft toen eigenhandig ervoor gezorgd dat wat de jongens kregen ook de meisjes toekwam. Ik was niet zo slim als mijn broer, dus na het vijfde leerjaar ging ik naar de voorbereidende klas en daarna ook naar het gymnasium. Mij leek dat het hoogst bereikbare, zeker omdat er om me heen getwijfeld werd of ik het wel zou aankunnen. Die eerste jaren heb ik me vooral overweldigd gevoeld: een 'grote' school van ongeveer 300 leerlingen, leerkrachten die onbereikbaar leken, na elke schooldag nog twee uur studie en dan in het donker naar huis, 7 km op de fiets, samen met Matty, die net als ik de

voorbereidende klas had gekozen en vanaf toen mijn onafscheidelijke vriend zou worden.

Ik ben benieuwd, Janneleen en Elsemarijn, welke indruk het bij jullie nalaat, deze inkijk in wat ik in mijn kinderjaren gekregen heb als basis voor mijn zingeving.

Reactie Elsemarijn

Hey lieve papa,

De bewondering die jij hebt voor bomma van Helchteren voel ik ook voor jou. De manier waarop jij altijd positief, behulpzaam en jezelf inzet voor het grootste geluk is iets waar ik je altijd erg voor bewonderd heb. Ik vind het grappig om te lezen dat je moeder stukjes uit tijdschriften knipte die ze interessant vond, want dat doe jij ook altijd voor ons. Het lekker gek doen evenals het delen van gelezen wijsheden is iets wat jij in ons gezin ook altijd doet. Je lijkt veel inspiratie te halen uit je moeder. Tegelijkertijd heb je ook 'het verhalen' van je vader meegenomen naar het heden. Op vakantie stop je bij ieder bordje waarna je als een gids de informatie aan ons vertelt. Ik vind het mooi hoe jij als persoon de dingen die je inspireren probeert te incorporeren in je eigen leven, in je eigen zijn.

Hoe was het voor jou dat je vader zo onbereikbaar was? Het lijkt me lastig dat hij soms zo lomp direct was, zoals bij zijn actie bij je cijferlijst. En het wankele vertrouwen of je het wel zou redden om naar het gymnasium te gaan. Wat voor effect heeft het denk je gehad op je verdere leven?

Ik vind het bijzonder om te lezen uit wat voor andere tijd jij nog komt. Waarin het dorp je wereld was en het gezin het venster was die je beeld bepaalde. Voelde jij je als kind thuis op het platteland? Hoe identificeer je je nu met de cultuur en het milieu waar je uitkomt? Jullie gingen als één van de enige kinderen in de buurt naar het gymnasium in een stad

verderop, waarbij zelfs je zus naar het gymnasium mocht. Hoe was het voor jou dat zo veel anderen in je omgeving een ander pad insloegen, en zich al snel met andere dingen bezig hielden? Dat je Willy en andere vrienden ontgroeide? En misschien ook wel het dorp zelf? Creëerde het besef (en de nieuwsgierigheid) dat er meer was een andere relatie tot je ouders?

Religie lijkt een grote rol te spelen in je jeugd, getekend door religie in je familie sfeer, en in acties zoals de bedevaart naar Scherpenheuvel. Hoe zag jij religie vroeger als kind? Tijdens het onweer had je op de brommer een ervaring dat er iets groters was dan deze wereld. Wat zag je? Wat deed dit met jou?

Het besef groeide bij je dat er verschillende goede antwoorden bestonden op de vraag wie 'god is' en de gesprekken die hieruit voortkwamen. Wat deed dit bewustzijn dat er meerdere waarheden langs elkaar bestaan en dat er uitwisselingen van die waarheden mogen zijn met jou?

Liefs,
Elsemarijn

Reactie Janneleen

Hallo Pap,

Ik vond het echt leuk om de brief te lezen en meer te weten te komen over hoe jij bent opgegroeid.

Het verhaal van de picknick gaf mij zelfs een fijn gevoel en ik merkte dat er een glimlach op mijn gezicht ontstond. Het klonk als een magisch moment dat je altijd mee zou nemen en dat is dus ook gebeurd.

Ook vind ik het interessant hoe feministisch oma eigenlijk was voor die tijd, ondanks dat ze zelf wel altijd thuis was voor de kinderen. Ik vind

het jammer dat ik haar bijna niet heb kunnen kennen voordat ze begon te dementeren.

Heel bijzonder hoe je langzamerhand meer over de wereld te weten kwam. Ik vond het leuk om te lezen over hoe jij op de brommer voor het eerst besefte dat er meer was dan alleen het kleine wereldje waarin je bent opgegroeid.

Ik kijk er naar uit om je andere brieven te lezen.

Liefs,
Janneleen

Brief 2

Dag Elsemarijn en Janneleen,

In mijn volgende brief wil ik jullie vertellen hoe ik sinds mijn jeugd zin aan mijn leven heb gegeven.

Wim
Het was een leraar latijn die ermee begon om me Wim in plaats van Willy te noemen. De klas reageerde enthousiast en nam het over, vervolgens mijn vrienden en familie. Ma zwichtte het laatst. E.H. van de Weijer moest eens weten welke impact zijn grapje heeft gehad. Voor mijzelf symboliseert het, terugkijkend, de overgang van het verlegen jongetje naar de jongeman die zelf zijn leven in handen probeerde te nemen. E.H. van de Weijer had achter in de klas een brochure-rekje met allemaal stichtelijke christelijke boekjes voor jongeren. Stiekem begon ik er boekjes uit te lenen en ze weer terug te plaatsen zonder dat iemand er erg in had. De boekjes hielpen me dromen om iemand te worden die zichzelf in de hand had en zich inzette voor anderen en de kerk. Nu was dat meer droom dan werkelijkheid, want ik durfde een boek niet meer terug te brengen naar de bibliotheek na de uiterste inleverdatum, terwijl dat boek toch de titel had *Ik wil een dappere*

kerel zijn. En ik had zogezegd foute vriendjes, zodat ik graag mee heibel stichtte bij een leerkracht die moeilijk orde kon houden. Zo werd ik een keer uit de klas gestuurd, met een oorvijg van die lieve man. Ik herinner me dat ik toen heel dicht tegen de deur bleef staan, uit angst dat mijn broer Louis me op de gang zou zien. Dat was wel een keerpunt. Daarna ben ik beter mijn best gaan doen, zodat een andere docent het volgende jaar een keer zei: 'Wim gaat in de richting van zijn broer'.

Tijdens één van de momenten van intimiteit met ons ma – ze kwam ons nog heel lang afdrogen als wij onze wekelijks badderen in de ijzeren teil achter de rug hadden – vertelde ik haar dat ik erover dacht om priester te worden. Ik had natuurlijk twee priester-heerooms en twee tante nonnen (allemaal van vaderskant), vijf priesterleraren op de middelbare school en een in mijn ogen ongeveer heilige dorpskapelaan. Ma vond dat dit niets voor mij was. Haar antwoord heeft ervoor gezorgd dat ik dit idee voor jaren heb opgeborgen. Het belette me niet om in het vierde jaar naar bezinningsdagen voor middelbare scholieren te gaan en vanaf toen – met support van de directeur – in de veertigdagentijd en de Advent alle klassen van de middelbare school binnen te lopen met een wekelijkse schriftelijke bezinningsimpuls. Dat had Willy nooit kunnen bedenken van zichzelf, evenmin dat ik vanaf toen elk jaar klasverantwoordelijke zou zijn.

KSA

Naast Matty had ik in die jeugdjaren ook Rik als vriend. Tijdens de weekenden kwamen we telkens bij iemand thuis. Rik kwam met het idee om met nog twee andere leeftijdsgenoten de jeugdbeweging KSA nieuw leven in te blazen. Vrij snel organiseerden we onze eerste spelactiviteiten voor lagere schoolkinderen. Toen die naar de middelbare school gingen, traden Matty en ik naar voren om activiteiten voor puberjongens op ons te nemen. Hij en ik hielden wel van de uitdaging van het onbekende en zo namen wij telkens de oudste groepen voor onze rekening. Mijn 'finest hour' was het eerste buitenlandse vakantiekamp in Tirol. Omdat ik als enige 21 was geworden, werd ik uit internationale verplichting hoofdleider. Ik vond het leuk die verantwoordelijkheid op me te nemen. In mijn eentje op wandeling langs een bergrivier had ik

een ervaring van de schoonheid van de natuur. Datzelfde had ik eerder gehad tijdens een gewone zaterdagnamiddagactiviteit. Liggend in het gras, onder het geruis van dennenbomen, met de jongens voor wie ik me moest verstoppen op veilige afstand, voelde ik me ineens gelukkig. Enkele uren geleden nog maar was ik uit de bruisende studentenstad Leuven vertrokken. Ik bedacht: die twee werelden wil ik blijven combineren in mijn leven, niet één van beide apart. Cultuur en wetenschap aan de ene kant en dichtbij de natuur aan de andere kant. Later zou ik naast de studie ook de Jongerenkerk in mijn dorp oprichten en spirituele activiteiten organiseren.

Pedagogiek

Een tijdlang heb ik ermee gespeeld om leraar Frans te worden. Toen Marie-Jeanne interesse kreeg in de zorg voor gehandicapten, nam ik dat over. Toen zij koos voor de studie pedagogiek, had ik na een bezoek aan een college snel mijn keuze gemaakt – ik zou net als haar de afstudeerrichting orthopedagogiek volgen. Ik was het derde kind dat naar de universiteit zou gaan, voor mijn vader een harde dobber om dat geld bij elkaar te werken. Ook nu was er enige twijfel bij ma en bij hem of ik het wel zou redden. De studiekeuze van Louis, landbouwkunde, was ook al niet zonder slag of stoot gegaan – een zoon naar de universiteit, was dat niet te hoog gegrepen? Bij Marie-Jeanne waren er ook twijfels geweest, niet aan haar capaciteiten, maar weer omdat zij een meisje was. 'Je kan het een jaar proberen,' zei pa tot me, 'anders heb ik altijd nog een bidon klaarliggen om met mij te gaan bezetten (stukadoren in de volksmond).' Dat nooit, dacht ik en wat heb ik toch dag en uur zitten werken dat eerste jaar. Het was ook een vlucht, want in die 'grote' stad Leuven met al die schijnbaar veel intelligentere en meer volwassen studenten voelde ik me extra klein. Ik kreeg even een soort inzinking, voelde me lomp en simpel gekleed en dacht dat ik nooit een meisje zou kunnen krijgen. Gelukkig was er Matty, die scheikunde studeerde. We zaten samen op kamers en vanaf het tweede jaar tot het einde van de studie hadden we samen een tweepersoonskamer.

In de zomervakanties deden Marie-Jeanne en ik vakantiewerk in een gehandicapteninstituut. Daar ontmoette ik Chris, mijn eerste vriendinnetje, die na twee jaar de relatie verbrak. Aan het einde van de studie kreeg ik een (vrijwilligers)contract in een kortverblijfcentrum voor gehandicapten en ging met twee medestudentes inwonen in een opvanghuis voor 'ex-psychiatrische patiënten' en 'licht mentaal gehandicapten' (zo heette dat toen). Met Annemie en Claire had ik mijn eerste samenwerkingsrelatie met vrouwen. Vrij snel werd ik gevraagd in het bestuur van de organisatie en vond het erg boeiend om beleidsmatig mee te denken.

Geboeid door Jezus van Nazareth

Klaar met mijn scriptie sloeg ik het aanbod van de begeleidend hoogleraar af om te gaan promoveren. Ik wou de praktijk in en solliciteerde met succes voor een baan in een gespecialiseerd PsychoMedisch-Sociaal (PMS) Centrum. In die zomer had ik me al ingeschreven voor een driedaagse bezinningsmidweek, 'Geboeid door Jezus van Nazareth'. Op de derde dag kwam de hulpbisschop van Hasselt spreken, Paul Schruers, van wie ik al enkele boeken had gelezen. Tussen de middag was er een kans om even met hem te wandelen. Ik legde hem het dilemma voor waar ik al een tijd mee worstelde: kies ik voor de inzet voor gehandicapten, met als keerzijde dat deze inzet beperkt blijft tot de aanpak van zogenaamde ontwikkelingsstoornissen? Of kies ik voor een pastorale inzet, met als keerzijde dat ik mijn universitaire opleiding niet meer kon benutten? Hij overtuigde me ervan om niet eerst een aantal jaren als orthopedagoog te gaan werken en dan opnieuw te kiezen, maar om het nu te doen. Een week later liet ik de directeur van het PMS-Centrum tijdens het aanstellingsgesprek verbouwereerd achter. Mijn eerste conflict in mezelf was opgelost. Ma was helemaal niet blij, ze had liever gezien dat ik zou trouwen zodat er kleinkinderen kwamen. Pa zei op een avond na enkele pilsjes: 'Je moet vrij kunnen zijn. Ik wou dat vroeger ook. Al ga je onder in de mijn werken, als dat je eigen keuze is.' Louis zei er niet zoveel over, Marie-Jeanne zou de komende jaren steeds weer herhalen dat ik gehersenspoeld was, jongere zus Hildegard stond er positief tegenover – zij was immers ook lid van de Jongerenkerk.

Ik ging godsdienstles geven en besloot een jaar later definitief om naar het Grootseminarie te gaan voor een verkort traject van de priester-opleiding. Op vrijdagmiddag en zaterdag werkte ik in een psychiatrisch centrum ter ondersteuning van de pastor, en tegelijk deed ik bij hem mijn eerste praktijkervaring op. Mijn stage deed ik in Zolder, een parochie in de mijnstreek. Mijn priesterwijding in Meeuwen leidde tot een traditioneel volksfeest. Voor mij hoefde dat allemaal niet zo uitbundig. Ook niet toen ik een paar weken later op een Lourdesbedevaart met de 'mijnwerkers-brancardiers' als nieuwbakken priester in de grot mee de mis mocht opdragen. Veeleer heb ik in die reis mijn aanleg voor individuele geestelijke begeleiding ontdekt. Daarna ging ik aan de slag als 'klein kapelaantje' in een andere mijnparochie, Koersel. Vooral van het werken met jongeren en de mannelijke en vrouwelijke arbeiders-bewegingen heb ik erg genoten. De pastoor was vriendelijk maar afstandelijk, bood ruimte maar was zelf tamelijk behoudend.

Klinische Pastorale Vorming (KPV)

Eén van mijn lievelingsvakken tijdens de priesteropleiding was gespreks-analyse, dat werd gegeven door Marcel Bodson, een pastor-supervisor van de Universitaire Ziekenhuizen Leuven. Samen met pastores uit de praktijk moesten we onze gesprekken met mensen analyseren. De president van de opleiding vertelde me aan het einde van mijn opleiding dat Bodson hem had ingefluisterd: 'als hij een student van onze kloosterorde was geweest, zou ik hem naar Amerika sturen om daar de KPV te volgen'. Aan Bodson had ik gevraagd wat ik nog zou kunnen lezen om op de hoogte te blijven van de vakliteratuur en hij raadde me het Nederlandse tijdschrift 'Praktische Theologie' aan. Na een jaar of drie in de parochie voelde ik de behoefte aan bijscholing. In 'Praktische Theologie' las ik over KPV-trainingen, die in Nederland werden gegeven. Omdat ik de psychiatrie al kende ging ik niet naar Vugt, maar naar het algemeen academisch ziekenhuis in Nijmegen, samen met een andere Vlaamse pastor. Tijdens de kennismaking ontmoette ik twee pastoraal werkers. Als een flits ging het door me heen: 'dat had ik willen worden; dan kon ik tegelijk pastoraal werk doen én ook een gezin met vrouw en kinderen.' Het zou bijna 10 jaar duren, van 1988 tot eind jaren '90 tot ik de daad bij het woord zou voeren. De KPV was een verademing

voor me, ik voelde me al langer bekneld door het klimaat dat onder paus Johannes Paulus II was ontstaan in de rooms-katholieke kerk. We kregen gastcolleges van ene professor van der Ven die me liet zien dat je theologie en sociale wetenschappen (die ik kende van mijn vorige opleiding) vruchtbaar kan combineren. Terug in België vroeg ik of ik verder mocht studeren in Nijmegen. In een beslissend gesprek met Paul Schruers weigerde hij me die toelating te geven; hij omarmde me en zei dat er nu veel liefde van mij gevraagd werd. Ik heb zelden een omarming gehad die zo onvrij aanvoelde, ik wou me eruit losrukken. Thuisgekomen was mijn ontgoocheling groot, maar tegelijk voelde ik een grote vastbeslotenheid. 'Ik ga toch studeren in Nijmegen en ik ga uittreden en trouwen' – ik weet niet waar het vandaan kwam, maar dat ging door me heen. Ik was ontnuchterd in mijn ideaalbeeld van de kerk, wat parallel aan de KPV ook al had plaatsgevonden door de seksuele avances van een collega pastor.

Tijdens mijn master pastoraaltheologie in Nijmegen werd voor mij duidelijk dat ik niet lang meer in Koersel zou blijven. Ik solliciteerde met succes voor een baan als pastor-toekomstig supervisor in Vugt, maar daar mocht ik van mijn bisschop niet heen. Hij kwam met een alternatief: pastor in de Universitaire Ziekenhuizen te Leuven, want Marcel Bodson zocht ook een opvolger. Heerlijk was dat: overdag me helemaal richten op pastorale gesprekken, 's avonds een vrij mens. Marcel stuurde me naar de supervisorenopleiding in Keulen, waar ik enorm genoot van de cursus én van de Duitse pastorale praktijk. Na twee jaar vroeg Manu Keirse me om hoofd van de pastorale dienst te worden – waar ik niet zoveel zin in had (ik was immers de jongste en de laatst in dienst gekomen collega). Maar het bood me ook ruimte om ideeën tot beleid te maken. Het beleid van het bisdom stond me echter steeds meer tegen, ik moest het optreden van pastorale werkers in dienst stellen van dat van de priesters. In mijn Nijmeegse studiejaren verbleef ik in een klooster van de Dominicanen en abonneerde me op hun blad 'De Bazuin' (nu is dat 'Volzin' geworden). Ik zag een advertentie voor een halftime pastor in Enschede om Oecumenisch Citypastoraat te helpen starten. Het is maar voor twee jaar, zei ik tegen de bisschop toen ik werd aangenomen, ik denk dat hij voelde dat het toch geen zin had

om me tegen te houden. Hoe anders was het acht jaar geleden gegaan, toen ik na mijn wijding per telefoon van hem te horen kreeg wat de bisschopsraad besloten had waar ik naar toe zou gaan. Het parochiebestuur had mijn studie in Nijmegen evenmin zien zitten en nu was de reactie van mijn teamleden in Leuven eveneens vrij negatief. Enkel de directeur van het ziekenhuis wenste me volmondig veel geluk. ‘Ik had je liever niet zien vertrekken,’ zei hij, ‘maar je moet je weg in je carrière vrij kunnen gaan.’ Ik moest aan de woorden van pa destijds terugdenken.

In Nederland

Mijn directe collega in Enschede, dominee Inge Hoek, wou eerst kennismaken vooraleer ze definitief ‘ja’ kon zeggen. Onder meer humor was voor haar van belang. Het belang daarvan ben ik vrij snel gaan inzien. Voor het eerst heb ik in Enschede een baan gekregen waarin ik met collega’s echt veel plezier heb gemaakt, naast het serieuze werk. Het Citypastoraat was ook mijn kennismaking met het protestantisme in al zijn schakeringen, waardoor ik het katholieke ben gaan zien als één van de verschillende kerken. Ik vond Twente en de Tukkers leuk en ging naast deze halve baan nog andere baantjes erbij doen: docent aan twee Hogescholen (bij één vonden ze mijn katholieke achtergrond mijn grootste ‘nadeel’), pastor in het ziekenhuis en in een revalidatiecentrum.

Na twee jaar ging ik bij de bisschop in Hasselt om verlenging vragen. Ik wou echt niet terug. Nog een jaar later stond mijn besluit vast om ontheven te willen worden van de celibaatsverplichting, dus om niet langer alleen door het leven te gaan. Dat het zo lang geduurd had vooraleer ik de knoop definitief doorhakte, had met mijn ouders te maken. Ze hadden zich erin geschikt dat ik priester wou worden, hadden daar ook een zeker genoegen in gekregen door de positieve opmerkingen over mijn optreden die ze van mensen ontvingen. Pa is er echt kapot van geweest, ma had het zien aankomen en had geprobeerd me ervan te weerhouden met opmerkingen als ‘wacht daar asjeblief mee tot wij er niet meer zijn’. En verder was het vooral een heel gedoe met correspondentie heen en weer naar Rome. Matty vond het heel erg dat hij nog iets moest schrijven in de zin van dat ik niet goed bij mijn hoofd

was geweest toen ik dit besluit had genomen – want de vergissing kon niet liggen bij de onfeilbare kerk, zo moest het lijken. Van collega's uit de kerk kreeg ik tot op het einde nog suggesties om voor de 'derde weg' te kiezen: priester blijven en in het geheim een relatie erop na houden. Daar had ik geen zin in. Niet dat ik al niet geprobeerd had een relatie te beginnen. Het langst had ik een relatie met een collega uit Duitsland. Ik spiegelde haar voor dat ik weldra zou stoppen met mijn priesterschap, maar stelde dat zoals gezegd steeds uit omwille van mijn ouders. Ik voel me nog steeds schuldig naar haar toe want ik heb haar echt tekort gedaan.

Op een dag kreeg ik telefoon van Hans van der Ven, of ik zin had in een promotieonderzoek in opdracht van de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers naar de kwaliteit van het beroep. Ongeveer in dezelfde tijd kwam ik Wim Rooijakkers tegen op een studiedag. Hij vroeg of ik interesse had om hem op te volgen als KPV-supervisor in Nijmegen. En zo kwam ik aan de Nijmeegse universiteit te werken en een jaar later in het Radboudumc. Na mijn omzwervingen had ik nooit kunnen bedenken dat ik meer dan 25 jaar aan dit universitair medisch centrum verbonden zou blijven, als geestelijk verzorger, KPV-opleider en supervisor, wetenschapper en – na mijn promotie in 2006 – als hoofd van de dienst geestelijke verzorging en pastoraat.

Kloosterhuis

Het mooiste wat ik aan Hans van der Ven te danken heb is niet de empirische praktische theologie, niet mijn proefschrift, maar dat ik op de Faculteit Nicolette heb leren kennen. Zij deed een kwalitatief onderzoek naar bekering bij bevindelijk gereformeerden en niet alleen het onderzoek trok me aan, maar ook de onderzoeker zelf. Tijdens een studiemeerdaagse van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap (NOSTER) ontstond onze prille liefde. Nicolette wou graag met mij verder, maar niet weg uit het Kloosterhuis in Sambeek, een woongemeenschap in het voormalig Redemptoristinnen-klooster. Mensen zijn belangrijker dan stenen dacht ik en zo verhuurde ik mijn nieuwe woning in Cuijk. Twee jaar later werd onze oudste dochter Elsemarijn geboren. Haar doop combineerden we met een huwelijks-

viering. Op Janneleen, onze jongste dochter, hebben we lang moeten wachten. 'Zij is ons cadeautje,' zei Nicolette, maar dat is onze oudste natuurlijk evenzeer. Met elkaar en met meer dan 20 andere mensen in het Kloosterhuis wonen is een voortdurende leerschool: elkaar leren kennen, accepteren en ondersteunen; het sociale en religieuze gedachtengoed van de zusters op een eigentijdse wijze verderzetten.... De kinderen zien opgroeien en hun weg gaan is ook een oefening in respect, verwondering en dankbaarheid, een pad dat niet vanzelf gaat als er zorgen opduiken. Zo geldt dat ook voor onze relatie. Mijn zoeken om zin te geven is niet tot stilstand gekomen, maar de koortsachtige onrust die mij lang heeft bepaald is er niet meer.

Reactie Elsemarijn

Hey lieve papa,

Ik vind het bewonderenswaardig hoe jij telkens weer de moed had je verleden vrij te geven met toewijding aan een toekomst die ongewis is. Op welk vertrouwen berustte dat? Waar haalde jij het geloof vandaan dat het wel goed komt? Iedere keer weer lijkt het alsof je de moeilijke weg koos, de keuzes maakte waar zelfs je dierbaren niet achter stonden. Waar komt die onuitputtelijke kracht, inspiratie en misschien wel hoop vandaan om er dan toch voor te gaan?

De verlegen Willy die zichzelf omtoverde tot de dappere Wim. Hoe jij je verbeelding in het werkelijke leven hebt omgezet. En hoe jij daarin trouw aan jezelf bent gebleven. Het is zo lastig om in zo'n puberale transformatie door te gaan en jezelf niet als een ander voor te doen. Hoe heb jij die transformatie zelf ervaren? Hoe heb je dat gedaan? Ik vind het bijzonder hoe er uit dat verlegen jongetje een dappere en ondernemende man ontstond die samen met zijn vrienden de uitdaging op zich nam om een jeugdbeweging nieuw leven in te blazen. Wat zou de Wim van de KSA nooit kunnen geloven over de Wim van vandaag?

Je vertelt in je brief dat je de directeur van het PMS-centrum verbouwereerd achterliet na je keuze om de aanstelling af te slaan en te kiezen voor pastorale inzet. Deze keuze had je dat weekend daarvoor gemaakt tijdens een wandeling met de hulpbisschop Paul Schruers toen je hem jouw dilemma voorlegde. Hoe heb je de jaren daarna teruggekeken op dat gesprek? En hoe kijk je daar nu op terug? Het lijkt me moeilijk als je dierbaren (behalve Hildegard) zo negatief reageren op zo'n grote levenskeuze die je maakte op dat moment. Hoe ging je daarmee om? Wat voor effect heeft het denk je gehad op je ontwikkeling en kernovertuigingen? Marie-Jeanne en jij hadden altijd een hele hechte band, hoe was het voor jou om van haar te horen dat je gehersenspoeld was, terwijl je al lang met het idee de kerk in te gaan – alhoewel stilletjes en verborgen – bezig was. Hoe was het dan voor jou om je studie los te laten, waar je toch ook zo veel energie in gestoken had? Waarbij je net het vertrouwen had gewonnen dat jij ook goed kon studeren, daar ook 'waardig' voor was. Al die dingen die jij net had gewonnen weer vrij te geven. Hoe durfde jij zo trouw en vertrouwen te hebben in jezelf, jezelf zo in het diepe te storten?

Hoe ging je om met de ontgoocheling van een droom van een ideale kerk die uiteenspatte, en het benauwende klimaat van de rooms-katholieke kerk die hiervoor in de plaats kwam? Daarna kwam de ontdekking van KPV en de vruchtbare dynamiek van theologie en sociale wetenschappen die de vrijheid en openheid bood die jij juist zocht. Wat denk je dat de kern(overtuiging) was van jouw keuze om in de kerk te gaan?

Het valt me op hoe diezelfde hulpbisschop Paul Schruers die je eerst het idee gaf dat je zo veel ruimte had in de kerk jou diezelfde vrijheid ontnam met een knuffel. En hoe jij hem eerst als rolmodel zag of inspirerend persoon (boeken van gelezen); en dat je dan toch voor jezelf koos en niet voor de erkenning van hem – die jou toch had geholpen met het conflict in jezelf oplossen. Kreeg je daardoor geen twijfels aan je keuze? Ook omdat hij je nu iets weigerde, verder studeren, waarbij jij zo'n sterk gevoel had dat dat was wat je wilde. Ik vind het bijzonder hoe jij die enorme vastbeslotenheid voelde dat jij toch wilde gaan studeren in Nijmegen, wilde uittreden en trouwen. En dat jij deze overtuiging

met zo'n concentratie ernst en vertrouwen aanvatte, dat jij alle hindernissen op de weg steeds opnieuw wist te overbruggen en de kansen kon pakken. Wat me enorm lastig lijkt is om je dierbaren – die eindelijk gewend en vertrouwd waren geraakt met jou als priester – te vertellen dat je wil uittreden. Je vader zo kapot te zien gaan en je moeder die zo hard haar best had gedaan je ervan te weerhouden. En zelfs je beste vriend die het moeilijk vond hoe dit allemaal ging.

Een terugkerend thema in je levensweg is de steeds weer negatieve reacties van mensen op de keuzes die jij maakte. Terwijl niemand echt in jou geloofde, je niet geborgen werd, waar haalde jij de veerkracht vandaan jezelf constant opnieuw te hervinden?

Hoe was het voor jou om na al die jaren in zo'n koortsachtige onrust verkeerd te hebben, ronddwalend door de wereld, ineens echt een ondergrond, een vaste baan en een familie te stichten? Als ik jou was, had ik me best eenzaam gevoeld in die jaren, zoekende naar 'zin te geven', hoe kijk jij terug op deze periode? Zijn er schimmen van het verleden die je achtervolgen? En wat is jouw geestelijk proviand geweest, jouw rantsoen aan geloof en hoop, geborgenheid en vertrouwen, ideeën, herinneringen, ervaringen, die jou op de been hebben gehouden?

Liefs,
Elsemarijn

Reactie Janneleen

Hallo Pap,

Interessant om te horen hoe graag jij al langer bij de KPV wilde gaan en er zelf les in geven! Ik hoor er thuis natuurlijk wel wat over, maar heb nooit geweten wat het nou echt is en hoe je er terecht bent gekomen.

Ik vond het ook grappig om te lezen dat jij vroeger op school eerst een beetje herrie schopte in het klaslokaal, terwijl ik altijd dacht dat jij altijd al super goed was op school.

Het klinkt wel allemaal heel erg moeilijk, omdat je zo veel keuzes hebt moeten maken en dan van allemaal verschillende mensen hún mening hoorde. Dat lijkt me lastig en dan zou ik niet goed weten wat ik zou moeten doen, dus ik wil hiermee zeggen dat ik het knap vind dat jij dat wél hebt gedaan en ik ben blij dat het zo is gelopen!!

Janneleen

Brief 3

Dag Elsemarijn en Janneleen,

In mijn laatste brief wil ik jullie vertellen met wie ik me in mijn leven verbonden voel.

Louis, pa en ma

Op een dag belde Louis mij op. De arts had hem de diagnose darmkanker gegeven en had er de aanbeveling aan toegevoegd dat zijn broer en zussen zich ook zouden laten screenen. Bij mijn zussen bleken er goedaardige poliepen aanwezig te zijn, bij mij poliepen in een precarcinoom stadium, die operatief verwijderd moesten worden. En zo gingen mijn broer en ik hetzelfde jaar onder het mes – ik aan het einde van datzelfde jaar nog een keer. Mijn broer heeft het niet gehaald. ‘Ben ik een goede broer geweest?’ vroeg hij me op Tweede Kerstdag een jaar later. Bij zijn uitvaart, in januari 2011, was de kerk veel te klein, zo geliefd was hij ook op zijn werk. Ik heb nog altijd het gevoel dat ik mijn leven nu aan hem te danken heb. Voor zijn vrouw Rina, de kinderen en kleinkinderen was het overlijden van Louis verschrikkelijk. Maar ook voor mijn ouders, die een aantal jaren daarvoor hun huis verkocht hadden en vlakbij hun oudste zoon waren gaan wonen. In die tijd liet mijn vader zich ontvallen bij een buurman van Louis: ‘onze Wim is ook ne goeie

jong!' Wetend hoe spanningsvol onze relatie was sinds mijn uittreden kreeg ik dat snel te horen. Niet lang daarna werd ma in het ziekenhuis opgenomen met de eerste tekenen van vasculaire dementie. Pa en ma verhuisden naar een woonzorgcentrum in Hasselt, in de buurt van Marie-Jeanne. Bij pa werd Alzheimer steeds duidelijker. Toch waren het mooie jaren, hij is nooit zo zachtaardig en aanhankelijk geweest als in die jaren. Tot hij naar een gesloten afdeling moest, niet meer kon spreken en geen tekenen van herkenning meer gaf. Het laatste bijzondere moment had ik toen Janneleen hem aan het lachen bracht door met hem te spelen. Ik zie hem nog een ballon met zijn handen en zijn hoofd terug in haar richting te bewegen. Ze genoten beiden. Op een zondagnamiddag in februari 2019 is hij overleden, in het bijzijn van zijn kinderen, Rina, haar oudste zoon Maarten en zijn zoon Jonas. Zo was Louis er ook bij. Ma, inmiddels verhuisd naar een kleinere kamer, kreeg ook een opstoot van de ziekte, zodat we dachten dat ze zou overlijden. Mijn vader en een tijd later mijn moeder de ziekenzalving toedienen samen met oom Willy, vond ik bijzonder. Ik waakte ook bij ma en 's nachts lag ze de hele tijd te bidden, rozenkransen en allerlei oude katholieke gebeden. Ik stond er versteld van dat ze het zich nog herinnerde, ik had dit tientallen jaren niet meer van haar gehoord. Ze vroeg me te helpen bij de passages die ze niet meer kon terughalen, helaas liet mijn geheugen me ook in de steek. Ze krabbelde er doorheen, maar moest even later ook naar de gesloten afdeling. De nare herinneringen kwamen weer naar boven dat pa met ons mee naar buiten wou, dat we hem moesten afleiden en dan snel wegvluchten. Op die gesloten afdeling heeft ma twee keer corona gehad. Heel veel medebewoners overleden, het enige echt vervelende was dat we niet meer bij haar op bezoek mochten komen. Zwaaien van op het grasveld naar haar op de tweede verdieping was het enige en we wisten bijna zeker dat ze er niets van begreep. Al maakte zus Hildegard een prachtig stripverhaal om het haar voor te lezen, het hangt nog steeds naast mijn bed als herinnering aan die maatschappelijk bijzondere periode. Wat waren we blij dat ze niet overleed zonder dat we afscheid konden nemen! Vorig jaar in oktober 2021 is ze dan toch overleden. De laatste vijf nachten van haar leven heb ik bij haar gewaakt en geslapen. Ze herkende niemand meer en sprak ook niet meer. Het woordeloos naast haar zitten, het ritme van de adem-

haling proberen gelijk te schakelen schiep een unieke verbondenheid. ‘Vandaar zal hij komen oordelen, de levenden en de doden’, staat in de christelijke geloofsbelijdenis. Ik ervaar een bijzondere band met Louis, pa en ma, draag nog kleren van mijn broer, een stropdas van mijn vader en heb thuis een herinneringsplek. Als ik op mijn werk een bijzondere vergadering heb, steek ik een kaars aan bij de foto van Louis, die zulke verbindende leidinggevende kwaliteiten had.

Nicolette, Elsemarijn en Janneleen

‘Onze armen zijn van nature gemaakt om één iemand te omarmen. God roept ons priesters om onze armen te openen en alle mensen te omarmen,’ zei bisschop Paul Schruers eens tijdens een retraite op het seminarie. Ik herinner me dat ik toen bij mezelf bedacht: moet dat in tegenstelling staan tot elkaar, kan dat niet samen? Tijdens de opleiding was het verplichte celibaat geen echt thema en ook ik heb het toen niet aangezwengeld. Het valt niet mee om alle mensen in de breedte van de wereld positief te bejegenen. Echter ik heb ervaren dat het minstens zo’n grote uitdaging is om enkele mensen in de diepte helemaal lief te hebben. Nicolette, Elsemarijn en Janneleen komen het eerst in mijn hart; maar wat is het moeilijk om een ander mens helemaal te beminnen, ook al zijn het je vrouw en je kinderen.

Met Nicolette ontstond het eerste verliefde contact al wandelend in de bossen rond Mennorode. Wandelen, in Zuid-Limburg vooral, zijn altijd momenten die ik gekoesterd heb; daarin zijn onze dromen en plannen geboren, zoals de namen voor onze kinderen, het samen werken in Utrecht en daarna binnen Zinnet… In muziek en teksten van Huub Oosterhuis, Nico ter Linden vonden we elkaar in de religieuze inspiratie. Ik heb Nicolette altijd bewonderd om haar enorme creativiteit (‘wat een uniek idee!’ roep ik dan uit). En de onvermoeibare inzet en diepe trouw ten aanzien van ons gezin. Men zegt wel eens dat ik veel energie heb, maar waar zij die soms vandaan haalt! Ondanks alles wat er soms speelt toch nog die schaterlach, bakken, kaartjes naar deze en gene… Ze heeft me ook over mijn aanvankelijke aarzeling ten aanzien van het wonen in het Kloosterhuis heen geholpen (ik had het zo niet meer op kloosters…). En ik bewonder haar om haar geduld met mij in zoveel zaken!

Toen Janneleen na een lange periode van wachten geboren werd, was haar als baby zien zitten achteraan op mijn bed in het ziekenhuis misschien wel de krachtigste bron die ik ooit in mijn leven heb gevoeld: om haar te zien opgroeien wou ik zo ontzettend hard mijn best doen om beter te worden! Janneleen, je had blijkbaar zoveel vertrouwen in mensen en de wereld dat we je heel vaak kwijtspeelden, zoals op het grote plein voor het theater in Verona. Al snel werd je liefde voor paarden duidelijk. Heel intens heb ik genoten van onze week samen in Ponypark Slagharen en bij de eerste ontmoeting met Fenna van Dam op Horse Event. Een enkele keer mag ik de klusjes doen bij je verzorgpony; ik sta vaak versteld hoeveel verder jij je daarin ontwikkeld hebt! Erg leuk vind ik het dat jij nu ook gymnasium doet, in de Griekse en Romeinse cultuur zoek ik weer verbinding op.

Elsemarijn is intussen helemaal haar eigen weg gegaan. Toen ze kind was, brachten Ketnet en K3 grappige 'Vlaamse' verbinding. Elsemarijn, dat contact bracht volleybal in het begin ook tussen ons, maar zwemmen was veel meer jouw ding. Je ging er helemaal voor, tot je ziek werd. Anorexia was een beproeving voor je, maar ook voor ons hele gezin. Ik voelde mij en ons gezin opnieuw 'stilgezet', het was een oefening in muizenstapjes op weg naar herstel, heel veel praten, heel veel laten gebeuren. Ik vind het geweldig knap hoe je je hersteld hebt en via de vrije hogeschool in Zeist, filosofie aan de UvA en het afgelopen jaar ook nog de Fashionacademie meer en meer jezelf bent geworden. Dat heb ik zien groeien ook in onze reisjes naar het buitenland: meer en meer neem jij het voortouw in culturele en andere activiteiten. Van gedachten wisselen, ervaringen uitwisselen, daar hoop ik ook nog meer op de komende jaren met elkaar in ons gezin en wie daar bij komt!

Onze kinderen hebben we de familienaam van Nicolette gegeven, omdat 'Hijweege' nu eenmaal meer met uitsterven bedreigd is dan 'Smeets'. We zijn ook vaker bij de familie in Twello dan bij de Belgische familie. Van de familie Smeets moet ik nog oom Jef vermelden, die me meegenomen heeft op reis naar Rwanda en met hem heb ik destijds veel gesproken over kerk en geloof. Oom Willy werd pastor in het woon-

zorgcentrum Salvator waar mijn ouders verbleven en heeft hen erg ondersteund.

Tot mijn familie horen naar mijn gevoel ook mijn kern-vriendenrelaties, zoals Matty en Ria, Luc en Rosa en Fons en Mirjam.

Werkrelaties
Met je collega's breng je vaak meer tijd op een dag door dan met je gezin. Aan Marcel Bodson en Wim Rooijakkers, mijn leermeesters supervisoren en Frank Gribnau, co-promotor, voel ik me nog steeds erg schatplichtig. De meest ontspannen werkrelaties als gelijke collega's heb ik gehad met Inge in het Citypastoraat; Herman Ueffing in het Medisch Spectrum Twente – later kwam hij mij in het Radboudumc opzoeken toen hij de bewonderenswaardige keuze maakte om vrijwillig en anoniem een nier te doneren; Jan Leunissen, docent aan de Hogeschool Enschede en de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, met wie ik eindeloos vaak samen in de trein zat; Jack de Groot, collega-supervisor in het Radboudumc en Richart Huijzer, collega-leidinggevende, van beiden mocht ik ook de promotie-trajecten begeleiden. In de teams van de ziekenhuizen heb ik overigens altijd veel meer verbondenheid ervaren – je start samen de dag, je luncht samen en bespreekt met elkaar bijzondere ervaringen – dan aan de universiteit. Met collega's komen we eveneens dicht bij elkaar in de supervisie. Een dergelijke band ontstaat ook in de Klinisch Pastorale Vorming, waarin deelnemers hun persoonlijke, spirituele en morele biografie delen en heel direct bevraagd worden op hoe ze hun werk doen. Ook in het werk bleef Nicolette altijd mijn bijzondere maatje, eerst toen we beiden aan ons proefschrift werkten, later als collega's aan de Universiteit Utrecht en nu binnen de stuurgroep van Zinnet.

Sambeek
Toen ik 18 was ging ik graag naar de wereld van de stad. Meeuwen was me te klein geworden – wat ook gold voor mijn broer en zussen, iets wat mijn ouders toch ook verdriet heeft gedaan. Op een pessimistisch moment zei pa tegen ma: 'we hebben het verkeerd aangepakt. Andere kinderen uit de buurt die niet hebben gestudeerd, zijn dichtbij hun

ouders blijven wonen, het liefst op een stuk bouwgrond op een boogscheut van hun ouders vandaan'. Die weg hadden zij zelf ook gevolgd. Maar ma kon hem toch overtuigen dat het goed was zoals zij ons de kans hadden gegeven om onszelf te ontwikkelen, iets wat vooral haar nooit gegund was. Leuven gaf me later, ik was inmiddels 33, nog een keer vrijheid, toen de verwachtingen ten aanzien van een pastor in de dorpsparochie me begonnen te beknellen. Ook in Enschede kon ik tamelijk anoniem mijn nieuwe weg in het leven zoeken. Maar toen ik die eenmaal gevonden had, koos ik er toch liever voor om een nieuwe woning te zoeken in het natuurrijke Cuijk dan in de stad Nijmegen. Het contact in onze woongemeenschap met vaste bewoners en gasten schept een speciale band, om de doelstellingen van de zusters op een eigentijdse wijze verder gestalte te geven. Het deelnemen aan het sociale leven in Sambeek en Boxmeer geeft me voldoening.

Netwerken

Sinds 2003 nam ik deel aan het overleg van hoofden van diensten geestelijke verzorging van academische ziekenhuizen in Nederland – het is de enige plek waar we in een veilige omgeving issues rond het leiding geven aan een dienst kunnen bespreken. In de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers zijn we even laten begonnen met een wetenschapscommissie en daar heb ik ook bijna onafgebroken in gezeten. Nog in het vorige millennium werd ik lid van de European Council for Pastoral Care and Counselling (en van haar internationale en interculturele zusterorganisaties). Die club komt maar ééns in de vier jaren bij elkaar, maar het is heel boeiend om de ervaringen op vlak van zingeving en spiritualiteit elders in Europa en wereldwijd uit te wisselen – en te zien hoeveel verschillende beroepsgroepen op dat vlak actief zijn. Daarom organiseerde ik ook zo graag Summerschool-programma's in Utrecht en Nijmegen, met jonge deelnemers van over de hele wereld. Dichterbij huis is het boeiend om met anderen samen te werken binnen Zinnet, een transmuraal en interprofessioneel netwerk op gebied van zin en levensvragen.

Wereld

'Wij willen Vlaming zijn om Europeeërs te worden', was de slagzin van een beroemd Belgisch politicus, August Vermeylen. We werden erop geattendeerd door onze leerkracht Nederlands, door wie ik politiek bewustzijn ontwikkelde. Als kind maakte ik de betogingen mee voor de (taal)splitsing van de Leuvense universiteit. De eigenheid van de Nederlandse taal koester ik graag. Daarnaast ben ik als Belg altijd overtuigd Europeaan geweest, één van de redenen waarom ik mijn nationaliteit nooit heb opgegeven. Om diezelfde reden ben ik lang actief geweest in vredesbeweging Pax Christi Vlaanderen. Pa's erepenning van de christelijke arbeidersbeweging ACV bewaar ik graag. Bij de sluiting van de Limburgse mijnen was ik pastor van de arbeidersbeweging in Koersel. Zoals ik toen een zwak had voor 'koolputters' (mijnwerkers) – ik ontmoette ook veel oudere mannen die aan stoflong overleden – zo heb ik dat gehouden voor hen die handenarbeid verrichten. Tijdens onze ondersteuning van medewerkers op de corona-afdelingen ging ik vaak ook even met de medewerkers van de facilitaire ondersteuning praten, waarom enkel aandacht geven aan artsen en verpleegkundigen? Ik begrijp de wanhoop van boeren, die onder druk van regelgeving hun bedrijf steeds verder uitbreidden en nu de stikstofrekening op hun bordje krijgen. Opgegroeid ben ik in de waan dat de rooms-katholieke kerk de enige ware kerk was. Pas met mijn verhuizing naar Nederland ben ik veel pluriformer naar het christendom gaan kijken, al zit de katholieke traditie natuurlijk in mijn bloed. Door mijn jaren in de multiculturele parochie heb ik affiniteit met de islam ontwikkeld, eerder schreef ik mijn bachelor-scriptie over het Godsbeeld in de islam. Via mijn Duitse vriendin leerde ik Karlfried Graf Durckheim kennen met zijn poging om oosterse en westerse spiritualiteit te verbinden, volgde sessies in verschillende landen en geef nu graag met William Yang de cursus 'het lichaam als toegang tot geleefde spiritualiteit'. Johannes XXIII, de paus van het concilie, en paus Johannes Paulus I, de glimlachende paus, waren idolen van me. Ook was ik gefascineerd door Martin Luther King – de moord op hem toen ik 12 jaar oud was heeft me diep getroffen. Ik was op bezoek in Zuid-Afrika net nadat Nelson Mandela er vrijwillig als president was teruggetreden en was onder de indruk van de hoop die hij bij zwart én blank had gezaaid, door uitspraken als: 'of

we leren als broeders en zusters met elkaar samen te leven of we gaan als idioten ten onder'. Net als Gandhi zie ik in deze mensen eigentijdse verpersoonlijkingen van de boodschap van Jezus, zoals Franciscus van Assisi voor mij in de geschiedenis het dichtst in de buurt van het leven van Jezus is gekomen. Op Romereis met de laatste klas van het gymnasium was ik al eens in Assisi geweest en mijn eerste Europese congres als pastor bracht me opnieuw naar die stad.

God

'We leven 70 jaar, als we sterk zijn misschien 80 jaar.' Deze zin uit psalm 90 is één van de talloze zinnen uit de bijbel die me bewustzijn gaf van de kwetsbaarheid van het bestaan op aarde en daarmee ook van het belang zo goed mogelijk proberen te leven. Door mijn katholieke opvoeding heb ik geleerd me persoonlijk tot God te richten in gebed. In andere kerken en in andere religies en levensbeschouwingen worden er andere aanspreektitels gebruikt, maar voor mij voelt het helemaal niet vertrouwd om 'Here', 'Allah', 'het Al' of 'het transcendente' in mijn gedachten of hardop uit te spreken. De James Webb-telescoop stuurt foto's uit het heelal 6 miljard km van ons vandaan. Ze maken duidelijk hoe klein en onbeduidend wij zijn. In de mythen en sagen van de volken en in de verhalen van de wereldreligies stond de aarde en de mens nog centraal. De natuurwetenschap heeft ons uit die droom gehaald: wie zegt dat er in andere sterrenstelsels niet ook leven is en het bestaan van de aarde blijkt eindig te zijn. Is het dan allemaal onzin wat ik geleerd heb? Volgens mij kunnen beide vormen van kennis samengaan: de natuurwetenschap leert ons hóé het leven is ontstaan, theologie en religiewetenschap waarom mijn leven er is. Daarom ben ik altijd fan geweest van een bepaalde theologie, de procestheologie én van de existentiële theologie en psychologie. Viktor Frankl, over wie we afgelopen zomer een internationale Summerschool hielden, ontdekte in de horror van de concentratiekampen dat wie een doel voor ogen had, wie de zin van zijn leven wou zien, de meeste overlevingskansen had. De recente pandemie confronteerde ons weer met blinde wetten van de evolutietheorie: willekeurige mutaties (van het corona-virus) en natuurlijke selectie. Mensen moeten naast deze blinde mechanismen bewust zien te dealen met levensvragen, die volgens Irvin Yalom de

volgende vier thema's omvatten: leven in de tijd, met de zekerheid dat die uitloopt op de dood; de vrijheid en verantwoordelijkheid om levenskeuzes te maken; verbondenheid met anderen en de fundamentele eenzaamheid van ieder; de ultieme zinvolheid versus zinloosheid van het bestaan. Die thema's beklemmen me niet echt, het doet me mijn leven tot hiertoe ervaren als een boeiende 'zoekpartij'. De foto's van de Webb-telescoop wekken niet zozeer mijn twijfel maar juist mijn 'spirituele ziel', net zoals de zee, het heuvellandschap in Zuid-Limburg en de Ardennen. In de Maria Magdalena-kerk in Brugge las ik deze zomer de volgende liedtekst van Huub Oosterhuis (naar Deuteronomium 32,11-12): 'Die mij droeg op adelaarsvleugels, die mij hebt geworpen in de ruimte; en als ik krijsend neerviel mij ondervangen met uw wieken en weer opgegooid totdat ik vliegen kon op eigen kracht.' Er zijn al zoveel biografieën geschreven, wie zal straks, Janneleen en Elsemarijn, na jullie generatie nog interesse hebben in mijn verhaal, zo doordrenkt van het Limburgse, katholieke 'rariteitenkabinet'? Door wat ik heb ontvangen – zie mijn eerste brief – en door de keuzes die ik heb gemaakt – zie mijn tweede brief – voel ik me een rijk mens, als ik aan het slot van deze laatste brief vaststel welke diepe verbondenheid ik ervaar. Mijn leven zal ooit een einde nemen, dat moet een mens uiteindelijk in zijn eentje doen. Ik leef van de hoop dat ook ik dan opgevangen zal worden, net als die talloze schepselen – van prematuur tot hoge leeftijd – die mijn pad hebben gekruist.

Reactie Elsemarijn

Hey lieve papa,

Je hebt een bijzondere gave om mensen en herinneringen weer tot leven te roepen. Vroeger, toen je me altijd een verhaaltje vertelde voor het slapen gaf je me al een inkijk in je jeugd door een verloren herinnering weer te doen herleven. Ik vond het altijd heel bijzonder om zo met jou samen terug in de tijd naar jouw kinderjaren te reizen. Die wereld te mogen ontdekken en op een bepaalde manier ook te mogen meebeleven. Maar ook je toewijding aan Louis en je vader, door hun kleding

te dragen (ook al zijn ze veel te groot voor jou) heeft me altijd geraakt. Het inspireert me hoe jij zo je eigen symbolen en rituelen wereld creeert met de kleding, objecten, herinneringsplekken en verhalen. Hoe is deze wereld eigenlijk voor jou ontstaan? En wat haal jij er uit?

Ik vind het bijzonder hoe jij zo pluriform naar de mens kijkt en haar betekenisgeving. Door je brieven heen schrijf je dat je je zo verbonden voelt met de 'arbeidersklasse' – van de mijnwerkers tot het facilitair personeel in het ziekenhuis. Je schrijft hoe je zo veel bewondering voor handarbeiders hebt. Wat begon toen je met je vader meeging, die toen werkte als stukadoor. Ook werkte je als vrijwilliger met gehandicapten. Je koos na je scriptie niet voor het aanbod om te promoveren maar voor een baan in een gespecialiseerd psycho-medisch-sociaal centrum. Die je vervolgens ook afsloeg om de priesteropleiding te doen. Waarna je in je stageparochie in de mijnstreek genoot van de individuele gesprekken en daarna in een andere parochie met jongeren ging werken en met (mannelijke en vrouwelijke) arbeidersbewegingen. Waarna je ging studeren in Nijmegen. Door de tijd heen wisselen wetenschappelijk werk en praktijk elkaar af, of lopen ze door elkaar heen. Waarbij je in de praktijk ook met een super breed palet van mensen werkte. Ik vind het bijzonder hoe je de twee werelden met elkaar kan combineren en met elkaar vermengt. Eveneens heb je de katholieke kerk als enige ware religie losgelaten en ben je je hierin steeds pluriformer op gaan stellen door de tijd heen. Waarbij je niet alleen de verschillende religies probeert te omarmen maar ook de verschillende culturen probeert te begrijpen. Geïnteresseerd en geïnspireerd door het veelvoud van horizonnen, het veelvoud van werelden zet jij je in deze werelden zichtbaar te maken. Ik heb bewondering voor jouw emancipatie en kosmopolitisme, jouw pogingen alle mensen in de breedte van de wereld positief te bejegenen. De oorspronkelijkheid waarmee jij je in de wereld begeeft is betoverend. Waar denk jij dat deze emancipatie en kosmopolitisme zijn oorsprong vindt in jouw leven?

Met de beelden van de James Webb telescoop wordt de 'irrelevantie' van de mens zichtbaar en ook de wereldreligies verschijnen als waren ze slechts luchtkastelen. Met Corona is onze bijna transhumanistische

kijk op de wereld uiteengespat en zijn we oog in oog komen te staan met de kracht van de natuur, waarbij de mens geconfronteerd werd met zijn kwetsbaarheid en existentiële eenzaamheid. Ik vind het bijzonder hoe jij, terwijl de (religieuze) betekenisgeving op losse schroeven staat toch een weg kan vinden om de natuurwetenschap en theologie te combineren om juist te ontkomen aan die nihilistische existentiële eenzaamheid. Op welke manier biedt religie jou hoop en vertrouwen? En hoe combineer jij vruchtbaar natuurwetenschap en het referentiekader van theologie? Wat denk je dat de moderne mens – en haar cultuur – van religie zou kunnen leren?

De rolmodellen zoals Franciscus van Assisi, Nelson Mandela hebben veel indruk op jou achtergelaten. Net zoals Bomma van Helchteren, je moeder en oom Jef lijken steeds terug te komen als belangrijke inspiraties in jouw leven. Deze voorbeeldfiguren lijken allemaal iets gemeen te hebben, ze stellen zich allemaal oorspronkelijk en positief op en stellen zichzelf in dienst van een groter goed: verbinding tussen mensen, waarbij de verschillen overstegen worden. Samen-brengen en Samen-zijn; liefde. Verbinding lijkt een van de kernthema's in jouw leven. De ander echt proberen te zien, te ontmoeten, en ermee te verbinden. Wat is verbinding voor jou? Wat betekent het? Heeft god of goddelijkheid voor jou iets te maken met verbinding?

Ik zal denk ik nooit kunnen bevatten hoe het voor jou geweest moet zijn toen ik ziek was. Het lijkt me vervreemdend misschien wel om opeens een andere rol te hebben, niet een cliënt maar je dochter voor je te hebben. De complexere dynamiek die ontstaat in het gezin. Het ligt dichterbij, dieper in je hart. Wat betekent voor jou de hemel en de hel?

Het overlijden van Louis, je vader en je moeder. Het afscheid, de rouw en de reflectie op het verleden roepen veel bij je op, net als jullie gezin, met haar de verschillende dynamieken: een samenkomst van herinneringen, gedachten, en dromen. Datzelfde geldt voor de (betekenis)

wereld van ons gezin, met haar verschillende dynamieken: ook hier een samenkomst van herinneringen, gedachten en dromen.

Dankjewel dat je mij mee wilde nemen in jouw levensverhaal.

Liefs,
Elsemarijn

Reactie Janneleen

Hallo pap,

Het lijkt mij echt super moeilijk om jullie, mijn ouders, en Elsemarijn te verliezen. Ik vind het moeilijk om te beseffen dat je met jouw ouders ook gewoon gesprekken hebt kunnen voeren, omdat ik dat nooit met ze heb kunnen doen. Ik kan me niet veel meer van ze herinneren en vind het daarom leuk om ze door deze brieven beter te leren kennen.

Dat wij meer naar onze familie in Nederland trekken komt denk ik ook omdat oma uit Nederland altijd meer aanspreekbaar was dan opa en oma uit België. Ik merk wel dat de laatste paar keer met de Belgische familie een vreemd gevoel hadden, omdat het vooral was als er iemand was overleden.

Ik weet niet zoveel over jouw vrienden op werk, omdat ik de meeste nog nooit heb ontmoet. Ik hoor wel veel over ze en ik weet ook dat ze veel voor je betekenen.

Janneleen



"Ik vind dit een mooie tekening. Ik zie hoe een grote hand een kleine hand vasthoudt bij de pink (die wel een beetje groot is in verhouding). Het drukt volgens mij grote papa en kleine papa uit, die contact leggen."
(Janneleen, op Terschelling, oktober 2022)

Treden in elkaars voetstappen

Zoeken in de sporen van familieverhalen

JANIQUE VAN SCHAIJK

Het is 31 augustus 2022. Ik zit rond een tafel met Elsemarijn, Janneleen en Wim in een werkkamer bij de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat. Het is niet Wim zijn kamer. Die kamer is als kleinste werkkamer op de dienst niet groot genoeg voor ons vieren. Daarnaast is de beperkte ruimte in de kamer gewijd aan collecties boeken, planten en mini-altaren met allerlei foto's, kaarten, stenen en beeldjes. De zussen zitten naast elkaar, Wim zit tegenover hen en ik zit aan het hoofd van de tafel. De zussen beraden wat ze met z'n drieën gaan doen na ons gesprek, winkelen en iets eten. Voor me liggen de brieven, mijn aantekeningen en de stamboom die ik voor mezelf heb gemaakt om iets van structuur aan te brengen in de veelheid van personages, bomma's en bompa's. Die structuur en mijn vragen vind ik een stuk minder interessant dan de mensen die nu in levenden lijve tegenover mij zitten en worden hieraan ondergeschikt. Ik wil hier en nu, bij deze mensen beginnen. Ik vraag Janneleen en Elsemarijn hoe het voor hen was om de brieven van Wim te lezen. Elsemarijn noemt iets wat mij ook trof toen ik de brieven las.

> *Elsemarijn: Sowieso de gelaagdheid in de brieven vond ik heel interessant. Hoe thema's de hele tijd terugkwamen en elke keer dezelfde soort personen daar waren die hem inspireerden, en dat je dat ook terugziet in de manier hoe hij dan zijn eigen pad heeft gekozen.*

'Het leven als zoekpartij' roept bij mij de vraag op hoe je dat zoeken doet, hoe je je eigen pad vindt. Om te kunnen zoeken is er grond nodig om op te staan en vanuit daar te vertrekken. Die grond is Wim meegegeven vanuit zijn ouderlijk gezin. Hij treedt in de voetsporen die zijn ouders nalaten. De grond wordt voorzichtig

omgewoeld door invloeden buiten dit gezin. Willy wordt Wim, bewerkt zelf zijn grond, ziet eigen paadjes en wegen om in te slaan. Op die wegen ontmoet Wim anderen die hem leiden en nieuwe voetsporen vormen om te volgen. Eigen stappen zetten, tredend in voetsporen van anderen. De grond wordt soms flink omgeploegd, waardoor sporen en wegen om te volgen, lijken te verdwijnen. Het is dan zoeken, aftastend voet voor voet zetten en voelen waar de grond stevig genoeg is om verder te durven. Het eigen pad kiezen is zo een continue zoektocht die Wim vormgeeft met anderen die hem zijn voorgegaan en die hij gaandeweg ontmoet.

We lezen in de briefwisseling met Elsemarijn en Janneleen wat deze zoekpartij voor indruk op hen heeft gemaakt en hoe dit weerklinkt in hun eigen zoekpartij.

Volgen van feministische voetsporen en zetten van eigen stappen

Verschillende sporen in de zoekpartij van Wim zijn terug te leiden naar twee belangrijke figuren in zijn leven. Zijn moeder Lies van Nolleke ook wel ‘ma’, en zijn grootmoeder bomma van Helchteren ook wel ‘de Heilige Bomma’. Janneleen merkt een feministische wijze van denken en doen op bij haar oma Lies van Nolleke. In de manier waarop zij gelijke kansen voor haar kinderen najoeg. In hoe ze zichzelf verder verdiepte en ontwikkelde dan toentertijd gangbaar was. Janneleen ziet dit terug in hoe zij opgevoed is. Ook Elsemarijn merkt een feministische invloed op in Wim zijn vooruitstrevende blik. Ik merk een bepaalde feministische houding op bij hen alle drie. Het scheppen van gelijke kansen voor mensen, verdieping van het zelf vanuit inleving in de ander en doorzettingsvermogen dat aanzet tot een bepaalde strijdlust om het leven aan te gaan. Dit komt naar voren in het onderstaande fragment uit ons gesprek.

> *Janique: Janneleen, jij zegt in jouw brief dat je je opa en oma echt beter hebt leren kennen door over ze te lezen, want vroeger was je te jong om verdiepende gesprekken met ze te hebben. Zeg jij dan ja, ik herken nu ook wel dingen van papa in mijn opa en oma?*

Janneleen: Nou door oma ook dat papa eigenlijk het idee heeft dat iedereen gewoon moet kunnen gaan leren. Dus dat oma altijd was van: jullie moeten eigenlijk allemaal kunnen studeren en dat zie ik ook wel met jou [Wim]. Jij wil ook gewoon dat wij allemaal de kansen kunnen krijgen en die geef je ons ook, en dat zie ik terug bij oma.

Elsemarijn: Ja en ook dat vooruitstrevende dat papa ook heeft. Gewoon mee te gaan met de tijd en zelfs de tijd vooruit te zijn op bepaalde onderwerpen die nu eigenlijk nog onbespreekbaar zijn. Dat je die wel probeert zichtbaar te maken en daar ook wel voor te staan.

Janneleen: Ja precies dat.

Janique: En jij noemt jouw oma in een van je brieven feministisch voor haar tijd?

Janneleen: Ja!

Janique: Eigenlijk zou je dat dus ook kunnen zeggen over Wim. En jullie zelf? Zou je zeggen dat dat ook nog bij jullie doorsijpelt, herken je dat in jezelf?

Janneleen: Dat van oma ook weer, dat doorzetten en dat je eigenlijk... Dat je het heel goed wil doen en iedereen alle kansen wil geven, iedereen ook eigenlijk meerdere kansen. Zo van oké, dat lukt niet, dan gaat het nog wel anders. Dat merk ik in mezelf ook heel erg.

Elsemarijn: Ja die openheid en het vertrouwen wel ook naar de wereld toe. En wat zij dus ook had, gewoon dat je probeert los te staan van alles wat je eigenlijk mee hebt gekregen op een bepaalde manier. Niet alleen dat als de waarheid zien van hoe het hoort maar ook verder te kijken.

Janique: Ja, er is meer mogelijk.

Elsemarijn: Ja naar de mogelijkheden die er zijn en die ook wel te grijpen in plaats van juist terug te trekken in het oude denkbeeld.

[...]

Janique: Ja, dus het doorzetten en een bepaalde feministische blik. Kansen zien voor anderen, maar ook voor jezelf. Dat zit eigenlijk in jullie allemaal wel. Lijkt mij een hele mooie kwaliteit, maar heeft die kwaliteit ook een keerzijde? Het vraagt ook wel iets van je, doorzetten is iets waarvoor je echt wel iets moet doen. Wat vraagt dat nou eigenlijk van je, kan je het altijd opbrengen?

Janneleen: Ja nou, ik heb dat ik dus te veel doorzet de hele tijd waardoor het op een gegeven moment te veel kan worden. Dat je eigenlijk door wil gaan en die drive zit er heel erg, maar dat je het eigenlijk niet moet doen omdat het te veel wordt. Dat heb ik dan. En je geeft iedereen een kans, overal mee. Dan denk je: diegene vind ik niet echt aardig maar dan ja, het kan toch geen slecht persoon zijn, dus dat geef je een kans en dan een tweede kans, een derde kans en zo de hele tijd door. Dat is ook wel een keerzijde, dat je dat eigenlijk te veel doet soms. Het kan ook gewoon klaar zijn.

Elsemarijn: Ja, wat Janneleen ook zegt. Dat je eigenlijk te ver gaat en dat je daarin dus doorslaat, dat je dan eigenlijk jezelf gewoon tenietdoet. En dat je dan eigenlijk niet echt ziet wat je aan het doen bent. Ik denk dat dat wel een keerzijde is. En ja daarin is ook wel belangrijk bij jezelf blijven, niet te veel in dat andere gaan leven.

Wim: Ja en dat heb ik bijvoorbeeld bij mijn oma, hè? Dus de heilige oma, de bomma.

Janique: Heiligverklaard door jou.

Wim: Ja, ik heb dat wegcijferen van haar ook altijd enorm bewonderd maar verstandelijk weet ik dat dat een keerzijde heeft. Eigenlijk is ze daardoor te weinig zelf uit de verf gekomen. En tegelijkertijd zie ik dat ook als een risico van, maar ja voor ik het weet doe ik het zelf ook. Of nog slechter: geef ik zo ook een slecht voorbeeld aan mijn kinderen?

Janique: Ja?

Wim: Dus door bijvoorbeeld te weinig zichtbaar te zijn zelf, of door bepaalde grenzen niet te trekken. Ik denk dat ik wel grenzen trek, maar dat sommige anderen al veel eerder zouden zeggen: nou is het wel klaar. Dat zie ik bij jullie ook in jullie reactie terugkeren.

In de feministische voetsporen van Wim zijn moeder waarin hij, Elsemarijn en Janneleen treden, lijken de waarden 'gelijkwaardigheid' en 'openstaan voor de ander en het andere' hun oorsprong te vinden. Dat openstaan niet enkel ontvangen maar ook actief zoeken is, laat Elsemarijn aan het eind van ons gesprek zien door mijn vraag aan mij terug te stellen. Ze nodigt me uit mee te doen, mijn eigen beelden en ideeën te delen. Hierin uit zich een andere waarde die ik bij hen alle drie herken: zorgzaamheid. Deze waarde vindt, naar ik lees in Wims eerste brief, haar oorsprong bij de Heilige Bomma: "Zij was de glimlach en de behulpzaamheid zelve. [...] Ik heb bomma van Helchteren altijd als een soort heilige beschouwd: altijd positief, zichzelf in dienst stellend van het geluk van anderen." Aan die zorgzaamheid en dienstbaarheid zit – zoals Wim zegt – de keerzijde zichzelf weg te cijferen. Of zoals Elsemarijn meer op abstract niveau zegt: de keerzijde te veel in het andere te gaan leven. Hierin herkennen zij zichzelf alle drie. Ondanks deze keerzijde krijgt het zorgzame de grootste waardering, blijft dit richtinggevend en betreft het een grote kracht. Dit gaat minder uit van het verstandelijke. Het gaat uit van de verbeelding en verwondering die de Heilige Bomma tot een figuur maakt die hem ten diepste inspireert, zoals je leest in het onderstaand fragment.

Janique: Ergens noem jij in jouw eerste brief dat bomma van Helchteren, de Heilige Bomma, dat haar begrafenis een grote rol heeft gespeeld in je keuze om richting de theologie te gaan. Daar ben ik eigenlijk wel benieuwd naar. Wat heeft nou aan die begrafenis gemaakt dat jij naar theologie bent gaan kijken?

Wim: Ja, dat was eigenlijk het eerste sterfgeval wat ik bewust heb meegemaakt binnen de familie. Ja een nicht van mij was al overleden. Maar mijn bomma heb ik goed gekend en ik was toen al wat ouder, ik was toen ongeveer achttien. En die uitvaart, nou ja ik hield van mijn bomma, en die dienst, met name het gedachtenisprentje dat we kregen, die tekst die erop stond vond ik geweldig. Daar stond iets op van Ward Bruyninckx, een

Belgische pastor: "mijn levensopgave zie ik als de gave van mijzelf". En ik denk: ja dat was bomma. En ik denk ja, dat wil ik eigenlijk ook. En ik herinner nog die gang van de kerk naar het kerkhof. Heel langzaam, een half uur lang in stilte te voet, maalde dat de hele tijd door mijn hoofd en dacht ik: wat ga jij nou doen? Want je leven is, ja is kort. Op een bepaald moment houdt het op. Dat zie je ook bij je bomma dus je blijft niet eeuwig. Wat ga ik in die korte tijd die ik hier heb, wat ga ik dan doen? En dat is steeds toch het besef. Je weet van ja, je hebt maar een, één kort stuk leven bij wijze van spreken en probeer daar zoiets, iets heel moois van te maken.

Elsemarijn: Maar wat ik me dus afvraag omdat jij dus wel de hele tijd had van dat zorgende karakter, daar keek je heel erg naar op. Maar waarom koos je dan niet voor pedagogiek? Want dat is ook zorg en waarom was het dan de keuze voor theologie en niet voor pedagogiek? Ze hebben allebei een zorg-karakter, maar wel op een ander vlak. Waarom dacht je dan dat theologie je meer lag?

Wim: Ja omdat met pedagogiek ik dan vooral bezig was met gedragsproblemen, met leesproblemen, met rekenproblemen. Maar ik wou veel meer met mensen spreken over de diepte, over spiritualiteit, over wat betekenisvol is in het leven. Hoe word je gelukkig? Wel, ik denk ja mensen met een beperking, of die nou ook goed kunnen lezen of schrijven, of die nog goed kunnen lopen. Eigenlijk is dat niet de kern van waarom hun leven gelukkig of zinvol is, dus het heeft meer te maken met hun zingeving aan het bestaan. En zo dacht ik, het moet eigenlijk een stapje dieper komen.

Janique: Ja en die diepte, die zin op dat prentje en dat hele gebeuren van die begrafenis heeft die diepte geraakt.

Wim: Ja precies ja, dat is het ja.

Het venster op de wereld: een transformatief raamwerk van generatie op generatie

Wim schrijft in zijn eerste brief hoe zijn vader het venster vormde waardoor hij naar de wereld leerde kijken. Hoe meer Wim de wereld op eigen houtje verkende, hoe ruimer dit venster en zijn kijk op de wereld werd. Deze verbredende blik is van invloed op hoe zijn dochters de wereld hebben leren kennen, zo blijkt als ik aan Janneleen vraag hoe Wim voor haar een venster op de wereld is geweest.

Janneleen: Ja nou, het is een heel wereldje met het ziekenhuis en alles wat dat is natuurlijk, dat is wel iets wat je dan meekrijgt. Vroeger ging ik wel eens mee naar het werk. En dat laat dan zien dat het heel wat groter is. Daarbij, ik hou er sowieso van om te leren en dan kon ik met jou [Wim] mee naar het ziekenhuis en dan leerde ik daar heel veel. En zo zag je dus ook: er is meer dan gewoon mijn klasje op de basisschool. En je hebt wel gereisd ook voor je werk, naar San Francisco toch? Dan was je daarheen en dat vond ik zo moeilijk, maar dan kreeg ik een souvenirtje en dan zag ik: oh dit is wel echt een plek, of zo. En je wist ook alles op een reis. Dan kon je alles helemaal uitleggen, dus die gids zeg maar. Zo liet je ook zien van, ja dan wist je tenminste wat over de plek waar je was. Het is niet gewoon een ander dorpje wat ook gewoon in Nederland had kunnen zijn.

Janique: Dus eigenlijk maakte hij de wereld groter dan dat die was.

Janneleen: Ja.

Elsemarijn: Dat is wel mooi. Ja, ik vind ook wel dat papa, dus dat karakter waar we het net al ook over hadden. Dat hij dat ook wel naar ons, ja aan ons laat zien, hoe zeg je dat? Naar ons spiegelt op een manier dat wij dat eigenlijk ook steeds meer worden, dat zorgzame karakter. En altijd eigenlijk ook zijn geweest.

Janique: Het karakter van de Heilige Bomma zeg maar?

Elsemarijn: Ja, eigenlijk wel ja. En ook wel wat ik in de brief had geschreven over dat er meerdere antwoorden mogelijk zijn. Dat spiegelt denk ik wel

een verandering die papa in zijn venster heeft in vergelijking met wat opa had, omdat papa wel echt laat zien dat er meerdere antwoorden mogelijk zijn als iemand iets anders denkt. Dat je daar ook bewust over nadenkt en in gesprek gaat. Dus dat vind ik wel iets bijzonders en dat heb je ons ook altijd wel geleerd. Dat iedereen een andere waarnemings- ja andere betekeniswereld heeft, dat je daar respect voor moet hebben. Dus dat vind ik wel heel bijzonder dat je dat ook aan ons hebt geleerd en niet alleen maar jouw denkbeelden als waar aanneemt. Maar ook omdat hé, Janneleen die is ook vaak met TikTok en op social media wat meer. Dat je respect hebt voor die andere manier van denken, wat totaal anders is van wat jij denkt. En dat je daar gesprekken over kan hebben en dat ook als waar kan zien. Dat vind ik wel bijzonder.

Janique: Wim, wat gebeurt er bij jou als je dit zo hoort?

Wim: Ja dat ontroert mij in feite. Ja dan ben ik dankbaar om hoe jullie dat ervaren, dat doe je eigenlijk niet zo bewust. Dat is hoe je, ja hoe je dat probeert te leven maar dan overkomt je dat. Nou ja. En dan toch vooral iets van de openheid, respect maar ook nieuwsgierigheid. Nou dat is dan bij jullie ook. Ja, dat vind ik dan het belangrijkste. Dan gaat het niet zozeer om de inhoud maar om de houding. Dat je zo ook naar anderen kijkt en dat je zo in de wereld staat. Nou daar ben ik jullie zeer dankbaar voor. Ja dat is een geschenk. Je weet niet of dat kan, met al mijn mankementen en onhebbelijkheden en fouten, is dat dan toch ergens doorgesijpeld. Daar word ik een beetje stil van.

Het bovenstaande fragment geeft mij inzicht in hoeveel er kan veranderen in het verloop van de ene op de andere generatie. Hoe verschillend in vergelijking tot hun vader Janneleen en Elsemarijn zich hebben kunnen ontwikkelen in het verhouden tot de wereld. Tegelijkertijd blijven dingen hetzelfde van de ene op de andere generatie, zoals de kernwaarden zorgzaamheid, openstaan en gelijkwaardigheid die door echoën in Janneleen en Elsemarijn. Niet enkel Wim zijn denken en doen waarin deze kernwaarden tot uiting komen dragen hieraan bij. Het vertellen van en reflecteren op familieverhalen zoals in de briefwisseling en ons gesprek, maakt volgens mij dat de voorouders die deze waarden ooit belichaamden, kunnen blijven voortbestaan in volgende generaties.

De weg naar binnen: het vinden van een innerlijke stem

Elsemarijn noemt in ons gesprek iets waarvan ik denk dat het balans brengt in het 'zorgzaamheid versus zelfopoffering' thema. We bespreken Wim zijn keuze uit te treden als priester. Dit leek hij te doen vanuit een besef van vrijheid. Vrij te zijn van wat je wordt opgelegd en niet te kiezen voor erkenning van de ander maar voor erkenning van het zelf, zoals Elsemarijn in het onderstaande fragment zegt. Maar hoe doe je dat, vraag ik mezelf af terwijl ik na ga hoe ik daar zelf eigenlijk toe kom. Wat daarvoor nodig is leert Janneleen mij in de manier waarop zij zich beweegt in de moeilijke beslissing waar ze voor staat. Je moet geloven in je instincten. Dit is een vertaling van een sterke innerlijke stem die hen allen richting geeft.

Elsemarijn: Dat vind ik heel bijzonder. Dat jij [Wim] de vrijheid voelt om dus jezelf los te koppelen van waar je in staat en de moed hebt om een ander pad te kiezen. Iedere keer weer te kiezen voor wat jij wilde, terwijl eigenlijk de kerk maar ook je familie het daar niet mee eens was. Dat je niet koos voor die erkenning maar eerder voor erkenning van je eigen zelf. Dat je dat deed, dat vond ik wel knap.

Ik denk dat dat ook wel echt een kwaliteit is: dat je ook kan zien dat je nog een andere keuze kan maken wanneer je op dat pad bent. Want er zijn veel mensen die dat dan ook niet durven, die daar de energie of de moed niet voor hebben om dan toch weer voor het andere te kiezen.

Wim: Ik hoop dat jullie dat ook doen, dat je op een moment kan zeggen: ik moet trouw zijn aan mezelf, terwijl mijn papa en mama en de anderen om me heen misschien zullen zeggen: moet je niet dit of dat? Dat je tegen jezelf zegt: dit is de weg die ik moet gaan. Dat je het vertrouwen in jezelf voelt: dit ga ik doen.

Janneleen: Zullen we toch maar mijn pony kopen waar ik nu over aan het twijfelen ben? Dit is zo'n moment waarop ik dan zou kunnen zeggen: oké ik moet nu doen wat goed voelt. Dan moet ik hem kopen en dan is mijn leven helemaal anders. Ik bedoel, dat heeft papa ook vaker gedaan, gewoon het roer omgooien en het is ook goed gekomen.

Janique: Ik ben wel benieuwd hoe jullie dan, als je voor moeilijke keuzes staat, en jij Janneleen hebt er nu dus eentje, hoe maak je dan die keuze? Is dat vanuit vrijheid, is dat vanuit iets anders dan wat we nu besproken hebben? Wat denk je?

Janneleen: Ik probeer in mijn hoofd een beetje een lijstje te maken van: dit is wat er fout kan gaan, dit is wat er goed kan gaan en dan gewoon weet je wel, in mijn instincten geloven. Ja, dit voelt goed en dan ja, en dat dan doen.

[...]

Janique: Hoe gaat dat bij jou Elsemarijn als je voor iets moeilijks staat?

Elsemarijn: Bijvoorbeeld de Vrije Hogeschool, maar ook die fashion opleiding die ik vorig jaar heb gedaan, dat waren eigenlijk dingen die ik zag en waar ik gewoon direct bij voelde: dit moet ik doen. En het dan gewoon doen. Ja als ik iets wil dan zet ik gewoon door. Iedereen weet ook dat ik koppig ben. Wat anderen zeggen dat maakt voor mij niet meer uit, want ik heb zo'n sterk gevoel van dat wil ik gewoon. Van: het zo moet gaan. En soms dan val ik ook wel. Soms dan is het ook wel te veel. Soms dan heb ik ook niet goed nagedacht en dan ben ik te ver doorgeschoten. Dit moet ik doen en dit wil ik doen, zoals met die opleiding vorig jaar. Dat was wel veel. Ik deed twee opleidingen, de filosofie bachelor op de uni en daarnaast was er die fashion opleiding, dat was een hbo-opleiding. Drie dagen achter elkaar van 9 tot 6 en ik wilde het allemaal perfect doen en goed doen en volledig. Je beheerst gewoon het hele vak van fashion design en daarnaast nog alle andere aspecten van mijn leven. Bijvoorbeeld mijn familie en mijn vriend. Dat was gewoon allemaal zoveel dat je dan op een gegeven moment ook bent van nee, keuzes maken vind ik dan altijd heel lastig. Als ik dan in een keuze sta, uiteindelijk op zo'n pad ben en dan voor een keuze sta van wat ga ik kiezen en wat ga ik laten vallen, dat is voor mij heel lastig. Ik weet eigenlijk niet hoe dat bij jou [Wim] zit, want volgens mij gaat de keuze vaak ook wel gewoon door?

Wim: Ik denk dat ik een beetje hetzelfde heb, daar ben ik dan geen goed voorbeeld in. Nou ja A of B dan denk ik ja, dat is moeilijk kiezen. Weet je? A plus B!

Janneleen: Dat hebben we allemaal.

Elsemarijn: Dat is in ons gezin wel iets wat …

Janneleen: Gewoon niet kiezen, gewoon allebei doen, heel makkelijk.

Janique: Tot op het punt dat?

Elsemarijn: Ja, totdat dat het echt niet meer anders kan.

Wim: Ja, wat ik dan wel bijzonder leuk vind bij ons gezin, dat we dan bijvoorbeeld zien met die fashion opleiding, dit wordt echt heel… Dan gaan we niet zeggen van: nou ja Els weet je… Dan gaan we er ons allemaal met z'n vieren, dan gaat mama voor je naaien en dit en dat brengen. Zo komen we er dan uit.

Janique: Jullie gaan allemaal meehelpen?

Wim: En dat met dat paard gaat precies hetzelfde, denk ik dan.

Janneleen: Ja iedereen denkt mee.

Elsemarijn: A plus B ja. Iedereen ondersteunt elkaar wel heel sterk. Als je dan uiteindelijk wel voor iets hebt gekozen en het toch te veel wordt, weet je dat iedereen er wel is. Papa die zegt: ik ga wel wandelen met je paard en hij heeft niks met paarden. Ja het is wel iets bijzonders, denk ik aan ons gezin dat we zo erg samen, collectief elkaar proberen te ondersteunen op verschillende gebieden.

[…]

Janique: Oké, dus op een gegeven moment heb je A plus B. Maar Wim zat dus lang in één van die kanten waarbij A plus B geen optie was en dacht: nu ben ik priester maar ik wil hieruit. Tien jaar duurde het tot dat uiteindelijk zo was. Jullie spreken in jullie brieven echt hele grote bewondering uit voor het feit dat hij die keuze heeft gemaakt. Wat knap maar wat moeilijk, ik zou het niet geweten hebben, zeg jij Janneleen. Tien jaar is best wel lang, een grote periode van je leven. Toen stond Wim er alleen voor, nu doen jullie het allemaal samen. Hoe denken jullie dat Wim die tien jaar heeft doorstaan zonder het samen te doen?

Janneleen: Ja, heel hard werken, heel hard. Ik denk dat het heel zwaar voor je moet zijn geweest. Je wilde naar de KPV en daarna zat je er wel mee, van ja eigenlijk wil ik dat andere. Ik denk dat je op sommige momenten, misschien meer dan op andere, dat je eigenlijk een klein stemmetje in je achterhoofd hebt. Dat het dan voor een tijdje echt is van: ik wil dit, maar het kan niet of zo. Ik denk dat het echt heel veel voor je moet zijn geweest.

Wim: Dat is de stem van je geweten, zeggen ze dan. Dat is eigenlijk het stemmetje in jezelf dat zegt: Wim dit en dat. Je bent in gesprek met jezelf, met het stemmetje in jezelf. Nou ja ik zie dat als de stem van God of iets van boven. Daar komt die stem vandaan die mij wel telkens opnieuw opgeroepen heeft: ja ga toch verder, je kan niet zo blijven, je moet toch op een bepaald moment kiezen. Dat is wel een steun geweest om toch vol te houden. Door al die tegenstrijdige stemmen heen daarbij te blijven. Bij dat stemmetje in mijn hoofd ja.

Janique: Wat denk jij Elsemarijn? Hoe hou je jezelf staande in zo'n lange tijd van: ik wil A plus B maar dat kan niet?

Elsemarijn: In zijn brief zegt papa dat het wel echt een worsteling was. Maar ik denk dus dat dat stemmetje, iets in jou, gewoon zo sterk voelt. Dat het eigenlijk ook moest, dat het niet langer kon. Dat je ook voor jezelf moest kiezen maar soms is dat lastig.

Janique: Jullie hebben dat allemaal wel een beetje. En de ene keer wordt het 'gevoel' genoemd of een 'stemmetje', Wim noemt het zelfs 'je geweten', een heel sterke innerlijke stem, die toch altijd wel...

Elsemarijn: Die je altijd weer, ja, die wilskracht. Ik denk trouwens dat het ook wel komt omdat wij altijd veel de ruimte hebben gekregen thuis om zelf te kiezen wat we willen en dat er dus ook veel ondersteuning is.

Dat je ook leert om dat stemmetje te ontwikkelen, daarnaar te leren luisteren en te ontdekken wat dat eigenlijk is. En dat je dus ook nieuwsgierig kan blijven en mag blijven naar wat er allemaal in de wereld is. Omdat er niet iets op je gedrukt wordt van wat je moet zijn of wat je moet doen. En dat je ook mag falen, dat je ook mag vallen.

Wim: Mooi, dat je dat stemmetje hebt dat op een bepaald moment iets zegt. Bij mij was het: ik kan niet geloven dat God van mij wil, dat ik dit doe en altijd alleen blijf. Dan konden mensen honderd keer zeggen: "ja maar dat zegt de kerk en dat is goed".

Voor de dag geluisterd worden

In de briefwisseling en ons gesprek komen in de voetsporen en stemmen van voorouders zowel krachten als kwetsbaarheden tot uitdrukking. Ik zie hierin de volgende beweging op de weg die Wim, Janneleen en Elsemarijn ieder op een eigen manier gaan. Vanuit een krachtige innerlijke stem bepalen zij steeds opnieuw richting. Wanneer iemand van hen richtingloos is of dreigt te raken, is er altijd het gezin dat als collectief optreedt om elkaar staande te houden en op weg te helpen. In lijn hiermee geven ze alle drie op eigen wijze en met bepaalde samenhang antwoord op een (te) grote vraag van mij waarmee we ons gesprek afsluiten.

Janique: Wim, je sluit jouw derde brief af met: "Volgens mij kunnen beide vormen van kennis samengaan. De natuurwetenschap leert ons hoe het leven is ontstaan, theologie en religiewetenschap waarom mijn leven er

is." Dit is echt een supergrote vraag. Maar ik wil hem wel stellen, vanuit de terugblik die je op je leven geeft. Waarom jouw leven er is?

Wim: Ja, waarom mijn leven er is. Ik zie mijn leven als een kans die mij gegeven wordt, ja laat ik het zo zeggen, dat de schepping – weliswaar door mijn vader en moeder – mij in de wereld heeft gezet om iets van de positieve energie, om daarin kleine stapjes te zetten in de richting van het goede, daarvoor en niks anders.

Janique: Janneleen, als jij daar voor jezelf over nadenkt?

Janneleen: Nou, ik heb helemaal geen idee. Ik heb nog niet zulke bijzondere dingen gedaan of zo. Ik heb misschien het idee dat mijn leven er zou zijn alleen maar om anderen blij te maken, maar dat is heel erg people pleasen. Ik ben er voor de ander, maar dat is niet per se hoe het is, want je bent er ook gewoon. Ik heb echt geen idee.

Elsemarijn: Ja, ik vind wel dat jij in ieder geval mij super erg inspireert om door te zetten. Ik vind dat jij dat heel erg uitstraalt als persoon om altijd maar door te zetten, altijd maar ook net als papa, voor de lastige weg te kiezen en tegelijkertijd wel positief te blijven. Dat zie ik echt heel erg bij jou terug en ik vind het gewoon knap hoe jij dus ook wel in die moed, wel bewust nadenkt over de keuzes die je maakt. Ja, dat vind ik gewoon heel knap. Daarin inspireer je denk ik mij heel erg, maar ik denk ook wel veel anderen.

Janneleen: Oké, leuk om te horen.

Janique: Is dat iets nieuws voor jou Janneleen?

Janneleen: Ja ik, ik hoor wel soms van vrienden dat ik heel positief ben en enthousiast. En dat ik hen daardoor ook de moed geef om door te gaan met school om niet te gaan spijbelen of zo. Maar ja, dat is dan meestal gewoon tussendoor snel.

Janique: Elsemarijn, waarom is mijn leven er? Waarom is jouw leven er?

Elsemarijn: …

Janneleen: Moeilijk, hè?

Janique: Dat zie ik. Heb je een voorlopig antwoord? Een die je nu te binnen schiet?

Elsemarijn: Ik hou heel erg van luisteren en dingen zichtbaar maken. Dus verhalen, gedachten, herinneringen. In een relatie ben ik vaak iemand die meer luistert en probeert iemand echt het gevoel te geven dat hij gezien wordt. Ook met de collecties die ik met fashion maakte, probeerde ik wel echt filosofieën en bepaalde groeperingen uit te drukken. Altijd gaan mijn essays over het zichtbaar maken van de ander, de ander die onzichtbaar is, de verhalen tot leven brengen van oude filosofen of oude filosofieën die minder zijn en gewoon meer dat …. Het zien en zichtbaar maken. Ik denk dat dat iets is waar ik ook wel veel energie uit haal. Het is lastig om te zeggen, wat denk je dat het bij jou is Janique?

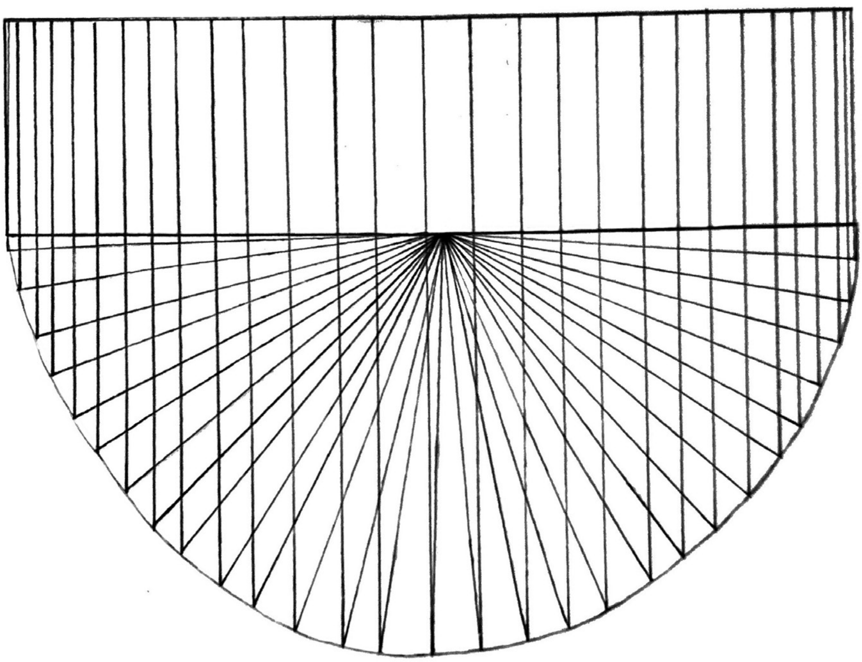
Dat Elsemarijn de vraag die ik haar stelde terugkaatste, verraste me en tegelijkertijd was het te verwachten vanuit het antwoord dat ze zelf gaf. Ze vroeg mij voor de dag te komen, zichtbaar te worden. Ik zei dat ik het eigenlijk niet zo goed wist op dat moment. In de tekst van het nummer *A Moment in Time* (2020) van Avishai Cohen dat ik tijdens het schrijven van dit stuk op repeat had staan, vond ik mijn voorlopig antwoord.

> *"I was told many things*
> *Early on in my life*
> *Some will always be true*
> *'Til the moment I die*
>
> *I was taught to believe*
> *And to use my own eyes*
> *Let alone to conceive*
> *Left alive to survive*

I belong to the Earth
And the Earth to the sky
As I walk to the end of my moment in time
La-la-la-la-la-la-la"

DEEL 2

DEEL 2



“Deze tekening is wel bijzonder, vind ik. Ik zie heel veel lijnen, alsof alles in verbinding is, vanuit één punt of naar één punt toe.”
(Janneleen, op Terschelling, oktober 2022)

Het leven als een boeiende 'zoekpartij'

Het belang van de tekst en de ander

LENNEKE POST

> *"Heer u bent mijn geliefde, mijn hartstocht, mijn vloeiende bron, mijn zon. En ik ben uw spiegel."*
> *Mechthild van Maagdenburg,* Het vloeiende licht der Godheid*.*
>
> *"Ja, ik vind het, ik vind ook wel dat papa, dus dat karakter waar we het net al ook over hadden, dat hij dat ook wel naar ons, ja aan ons laat zien, ja hoe zeg je dat? Naar ons spiegelt op een manier dat wij dat eigenlijk ook steeds meer worden, en altijd eigenlijk ook zijn geweest."*
> *Janneleen, in het eerste deel van dit boek.*

Mijn fascinatie met spirituele autobiografische geschriften is ontstaan door de middeleeuwse mystieke teksten van begijnen zoals Hadewijch, Mechthild van Magdeburg en Marguerite Porete. De eerste keren dat ik hun teksten onder ogen kreeg, werd ik gegrepen door de kracht die van deze teksten uitgaat. Deze mystieke vrouwen schreven niet vanuit de voorschriften van de kerkvaders, de kerkelijke hiërarchie, -tradities of kloosterlijke structuren. Zij schreven vanuit een vurig verlangen naar vereniging met God. En vanuit een vurig verlangen om de aanwezigheid en betekenis van God in hun leven te ervaren, te duiden én te delen. Deze vrouwen spraken tot mij. Ze beroerden mij. Ze getuigden van een krachtige innerlijke stem, maar konden tegelijkertijd vertwijfeld zoeken en lijden aan het bestaan. En dat was niet alles: ze bevroegen op indringende wijze ook mijn eigen zoektocht en vurige verlangens.

Ik studeerde destijds systematische theologie en voelde weerzin bij de soms gekunstelde manier waarop systematisch theologen – in mijn optiek – hun teksten dichttimmerden en op scholastische wijze kloppend maakten. Hun teksten tot een verstandelijk taalspel maakten. De teksten van deze begijnen leken in de verste verte niet op deze taalspelen. Integendeel: deze teksten raakten mij recht in het hart – juist daar waar de begijnen twijfelden, of leden aan hun bestaan. En ik begreep: dit is waar het mij om gaat! Deze vrouwen beschreven het verlangen naar de onbegrensdheid van het bestaan die tegelijkertijd grond onder de voeten geeft. Zij zochten naar een belichaamde spiritualiteit die gebaseerd is op de persoonlijke ervaring, waarbij de momenten van wanhopig verlangen, strijd en lijden net zo betekenisvol en inzicht-gevend zijn als de momenten waarin het verlangen naar de volheid van het bestaan wordt vervuld. Deze vrouwen lieten mij – recht door de tijd heen – zien en voelen dat de mens meer is dan zijn vermogen om het bestaan met begrippen en concepten te vatten. En ik ging op zoek: wat vertellen deze vrouwen mij? Waarom vertellen ze mij dit? Wat doet het met mij? Wat is mijn respons? Ik begreep dat deze middeleeuwse teksten niet tot doel hadden om mij met kennis te overladen. De teksten van deze middeleeuwse vrouwen waren performatief: zij probeerden in mij iets te bewerkstelligen. Mijn wezen zo te formeren dat ik in mijn biografie kon zoeken naar mijn eigen – soms pijnlijke – existentiële verlangens náár, en persoonlijke ontmoeting mét die grotere werkelijkheid, de onbegrensdheid van het bestaan die tegelijkertijd grond onder de voeten geeft. Zij gaven mij de mogelijkheid het scheppend werk dat zij waren begonnen, voort te zetten, af te maken.

Mijn fascinatie voor autobiografische spirituele teksten was hiermee geboren. Het is een soortgelijke fascinatie die me aangrijpt in de briefwisseling en het gesprek tussen Wim, Elsemarijn en Janneleen. Want ook hier zijn we getuigen van een zoektocht naar grond onder de voeten. En ook hier zien we een zoektocht die resoneert. Niet alleen bij Wim, ook bij zijn dochters. We zien hoe Wim zichzelf al zoekend vormgeeft in het licht van een grotere, ook religieuze werkelijkheid; hoe hij in zijn leven verantwoordelijkheid heeft genomen, keuzes heeft gemaakt, zelfbegrenzing heeft betracht; en vanuit die zelfbegrenzing ook weer verbindingen met anderen heeft gemaakt. We zien hoe zijn dochters reageren, Wims teksten op zich in laten werken, zich het betekenissysteem van Wim op hun manier eigen maken. En samen tot een synthese komen. "*Is de taal van het persoonlijk narratief*," vraagt Wim zich af "*verbonden met het delen van dezelfde praktijken misschien*

de enige uitweg (om aan geloofsoverdracht te doen)?" De enige uitweg zou ik niet durven claimen. Maar dat het een goede en bruikbare weg is, lijkt me evident. Gebruikmakend van Wims briefwisseling en gesprek met zijn dochters zal ik in het volgende uiteenzetten waarom. Eerst door in te gaan op de manier waarop een spirituele autobiografie in staat stelt samenhang in het levensverhaal te construeren, die zowel recht doet aan dat wat iemand ten diepste beweegt, als aan de persoonlijke ontwikkeling en de persoonlijke ervaring van het bestaan op dat moment. Daarna door te laten zien dat de spirituele autobiografie als een praktijk in staat stelt samen op deze thema's te reflecteren, nieuwe betekenissen te zoeken en deze in het bestaan te integreren en gestand te doen.

In de introductie op dit boek schrijft Wim: "*Hoe kan ik mijzelf ontdekken in de beleefde tijd?*" In een spirituele autobiografie wordt persoonlijke ontwikkeling begrepen en gereconstrueerd in het licht van dat wat iemand ten diepste beweegt (Wakefield, 1990). Door het schrijven van de spirituele autobiografie kunnen mensen ervaringen en persoonlijke ontwikkeling duiden en van betekenis voorzien vanuit dat wat hen steun en richting geeft en wat hun leven waardevol maakt. De spirituele autobiografie is hiermee zowel een zogenaamd egodocument waarin op basis van de eigen levenservaring een begrip wordt geconstrueerd van de ontwikkeling van de eigen persoon (McAdams, 1996) als een innerlijke ontdekkingstocht naar de spirituele dimensie in het geleefde leven (Wakefield, 1990). De spirituele autobiografie heeft hiermee een tweeledig karakter: aan de ene kant is het een geïnternaliseerd verhaal van persoonlijke ontwikkeling waarin de verschillende aspecten van de eigen persoon worden geïntegreerd en de eigen persoon wordt geconstrueerd als de bron van gedragingen, gedachten en gevoelens (McAdams, 1996; Westerhof en Bohlmeijer, 2010). Aan de andere kant is de spirituele autobiografie een verslag van de queeste naar de zin van het leven en dat wat iemand ten diepste beweegt. Deze tweeledigheid maakt de spirituele autobiografie zowel geschikt voor inzicht in en ontwikkeling van identiteitsvragen zoals 'wie ben ik', 'wat kan ik' en 'wat wil ik' als van zingevingsvragen als: 'wat is de zin, het doel en de richting in mijn leven' en 'waardoor word ik ten diepste gedreven'.

Door het perspectief van persoonlijke groei in het licht van dat wat iemand ten diepste beweegt, is de thematiek die in een spirituele autobiografie uitgewerkt wordt die van ontvankelijkheid, individualiteit en verbondenheid, oftewel van zelf en (A)nder. Deze thema's kunnen beschreven worden als een dualiteit of

een dilemma, maar kunnen ook naast elkaar bestaan of tot synthese worden gebracht (McAdams, 1982; Westerhof en Bohlmeijer, 2010). Als in de spirituele autobiografie de individualiteit en verantwoordelijkheid van de eigen persoon centraal staan, benadrukt de schrijver zichzelf als onafhankelijk van andere mensen en in staat om het eigen leven vorm te geven (Westerhof en Bohlmeijer, 2010). Te onderscheiden thema's zijn eigenheid, onafhankelijkheid, autonomie, zelfkennis, zelfreflectie, individuele groei, prestaties, controle, macht en dominantie (McAdams, 1982; Westerhof en Bohlmeijer, 2010). Als in de spirituele autobiografie de nadruk wordt gelegd op de thematiek van verbondenheid, wordt de relatie tussen de eigen persoon en andere mensen beschreven. Te onderscheiden thema's zijn in dit geval liefde, vriendschap, harmonie, intimiteit, warmte, samenwerking, altruïsme en hulpvaardigheid. Tot slot is er nog de thematiek van het zelf in relatie tot dat wat het alledaagse overstijgt. Te onderscheiden zijn in dit geval empowerment en eenheid/saamhorigheid (McAdams, 2009; Westerhof en Bohlmeijer, 2010). Empowerment beschrijft het gevoel of het weten dat het individu ondersteund wordt door iets wat groter is dan de eigen persoon. Het verhaal wijst dan naar de betekenis van de eigen persoon in een groter geheel. Eenheid/saamhorigheid behandelt de verbinding van het individu met het grotere geheel, de gemeenschap, de samenleving, de natuur, of een alles-overstijgende kracht.

In Wims brieven aan Elsemarijn en Janneleen maakt hij zijn dochters deelgenoot van de samenhang die hij vanuit het hier en nu ervaart in zijn eigen levensverhaal. Door te reflecteren op de drie dimensies van ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid kan hij zowel rechtdoen aan wat hem ten diepste beweegt, als aan zijn persoonlijke ontwikkeling en aan de ervaring van zijn bestaan op dit moment. We herkennen in zijn beschrijving zowel elementen die te maken hebben met individualiteit en verantwoordelijkheid als elementen die te maken hebben met verbondenheid, saamhorigheid en eenheid. Daarnaast kan Wim aan de hand van zijn reflecties articuleren hoe deze op elkaar ingrijpen. Zo deelt Wim hoe een picknick uit zijn vroege jeugd niet alleen symbool staat voor zijn venster op de wereld – "*nieuwsgierigheid vanuit geborgenheid*" – maar hem ook helpt te verklaren waarom hij tijd nodig had om zijn eigen pad te vinden: "*Het heeft lang geduurd vooraleer ik mezelf voldoende zeker voelde om die reis te ondernemen.*" Hoe een ontzagwekkende ervaring achterop de brommer bij zijn oom tijdens een hevige onweersbui niet alleen symbool staat voor zijn ervaring van iets 'wat groter is dan deze wereld', maar ook getuigt van zijn onbevangen omgang met dat grotere: "*Het*

was ontzagwekkend. Tegelijk gaf ik me in vertrouwen over, stevig tegen de schouders van mijn oom die onverstoorbaar verder reed." Hoe 'een gewone zaterdagmiddag-activiteit' in het bos vlakbij het bruisende Leuven niet alleen symbool staat voor geluks-ervaringen in de natuur, maar ook helpt te begrijpen hoe Wim de verschillende werelden uit zijn vroege jeugd recht wil doen: "*die twee werelden wil ik blijven combineren in mijn leven, niet één van beide apart. Cultuur en wetenschap aan de ene kant en dichtbij de natuur aan de andere kant.*" Hoe zijn leven met zijn gezin in het Kloosterhuis niet alleen symbool staat voor de synthese van zijn koortsachtige zoeken naar zin in zijn werkende leven: "*het sociale en religieuze gedachtengoed van de zusters op een eigentijdse wijze verderzetten…*". Maar ook voor het thuis dat hij heeft gevonden bij zijn gezin: "*Mijn zoeken om zin te geven is niet tot stilstand gekomen, maar de koortsachtige onrust die mij lang heeft bepaald, is er niet meer.*"

Het schrijven van de spirituele autobiografie biedt Wim hiermee ruimte zijn eigen geleefde spiritualiteit te verbinden met zijn persoonlijke ontwikkeling en deze inzichten niet alleen gestalte te geven in het bestaan van alledag. Maar deze inzichten ook te delen. Zo deelt Wim met zijn dochters hoe hij vanuit diepe verbondenheid leeft van de hoop dat hij door alles heen opgevangen zal worden: "*Mijn leven zal ooit een einde nemen, dat moet een mens uiteindelijk in zijn eentje doen. Ik leef van de hoop dat ook ik dan opgevangen zal worden, net als die talloze schepselen – van prematuur tot hoge leeftijd – die mijn pad hebben gekruist.*" Hij maakt zijn dochters getuigen van zijn innerlijke stem die – in gesprek met zichzelf en met God – op weg is naar het goede. Die, oog in oog met levensvragen, zijn spirituele ziel ziet ontwaken. Zijn dochters lezen met hem mee, luisteren naar wat hij hen via het papier toevertrouwt en reflecteren niet alleen op zijn 'zoek-partij', maar stellen hem ook vragen, stellen zichzelf vragen en zoeken naar een respons. Zo ontdekken ze – reflecterend, schrijvend en van zichzelf getuigend – niet alleen wie Wim is en wie Wim wil zijn in het licht van dat wat hem ten diepste beweegt. Maar ze ontdekken ook wie zij samen zijn en willen zijn. En we zien hoe dit proces Wim doet beseffen wat hij losmaakt in het leven van zijn dochters. Dat hij "*ondanks al zijn mankementen en onhebbelijkheden*", de voor hem zo belangrijke waarden in het leven heeft weten voor te leven en door te geven! Het maakt hem dankbaar en ontroert hem. En ik merk dat het ook mij niet onberoerd laat: wat Wim, Elsemarijn en Janneleen samen delen, zet mij weer aan het denken, stelt mij vragen over wie ik ben en wil zijn, samen met de voor mij belangrijke (A)nderen.

Wim, Elsemarijn en Janneleen illustreren hiermee hoe zelfinzicht en -bevestiging via de omweg van het verhaal en de ander kunnen worden bemiddeld (Ricoeur, 1984; 1992). Voor Paul Ricoeur, de grondlegger van de narrativiteitstheorie, dient een zoektocht naar het zelf noodzakelijkerwijs tot stand te komen aan de hand van de verhalen die mensen over zichzelf vertellen. Via het vertellen van verhalen, betoogt Ricoeur, kan niet alleen gereflecteerd worden op de dagelijkse ervaring die erom vráágt om verteld te worden (reflectie of prefiguratie), maar kunnen de heterogene elementen uit de dagelijkse ervaring ook tot een betekenisvol geheel worden gemaakt (emplotment of configuratie) en kan tot slot het verhaal door de verteller worden geïnternaliseerd en in het geleefde leven worden waargemaakt (toe-eigening of refiguratie) (Ricoeur, 1984). Verhalen vertellen doe je echter niet alleen. Je vertelt je verhaal altijd áán iemand en verhalen worden gevormd in reactie op en in relatie tot de 'ander' of het 'andere dan het zelf'. Je hebt deze ander nodig, betoogt Ricoeur, niet alleen om via de ander op jezelf te reflecteren, maar ook om je verhaal uit te dragen en daadwerkelijk gestand te doen en te houden. Het zelf, betoogt Ricoeur, wordt zo gevormd in reactie op en in relatie tot de ander: door zich te verhouden tot en zich te verantwoorden ten overstaan van het-andere-dan-het-zelf, krijgt het zelf vorm (Ricoeur, 1992). Het verantwoording afleggen aan de ander ('en jij, waar ben jij?') is hiermee in de visie van Ricoeur structureel onderdeel van zelfvorming ('wie ben ik?'). Tegelijkertijd kan het alleen kracht krijgen in samenspraak met de eigen zelfaffirmatie dat een specifieke narratieve interpretatie daadwerkelijk uitdrukking geeft aan het zelf: 'hier ben ik!' (Ricoeur, 1992).

Terugkomend op Wims vraag of de taal van het persoonlijk narratief – verbonden met het delen van dezelfde praktijken – misschien de enige uitweg is om aan geloofsoverdracht te doen, kan ik alleen maar beamen dat de spirituele autobiografie als een praktijk een prachtige methode is om dat wat ons ten diepste beweegt samen te ontdekken, articuleren en bevestigen. Het schrijven van autobiografische teksten stelt in staat om – ieder afzonderlijk – te reflecteren en de eigen gedachten te configureren. Deze teksten zijn vervolgens het startpunt van een dialoog waarin het ontdekte kan worden gedeeld, bevraagd en bevestigd. Het gesprek dat Wim, Elsemarijn en Janneleen voeren naar aanleiding van hun briefwisseling, laat zien hoe dit proces werkt: op basis van de geschreven teksten kunnen ze elkaar vragen stellen ('en jij, waar ben jij?'), samen naar antwoorden zoeken ('wie ben ik?', 'wie zijn wij?'), en zichzelf en elkaar bevestigen ('hier ben ik!',

‘hier zijn wij!’). Ze spiegelen elkaar, inspireren elkaar en komen samen tot inzichten die recht doen aan het hier en nu. Daarbij worden grote vragen niet geschuwd: uiteindelijk komt het gesprek op de vraag waarom zij hier zijn. Naar aanleiding van Wims brieven formuleren ze samen een antwoord. Wim doet een voorzet: “*Om met positieve energie kleine stapjes in de richting het goede te zetten*”. Janneleen heeft eigenlijk geen idee, maar komt met hulp van de vragen van haar zus tot de conclusie: “*Er te zijn voor anderen*”. Waarop Elsemarijn, na bevestiging van haar zus, aangeeft dat zij er is “*om de ander die onzichtbaar is, zichtbaar te maken*”. En afsluit met: “*Het is lastig om te zeggen, wat denk je dat het bij jou is?*” I rest my case…

Literatuur

McAdams, D.P. (1982). Experiences of intimacy and power: Relationships between social motives and autobiographical memory. *Journal of Personality and Social Psychology*, *42*(2), 292.

McAdams, D.P. (1996). Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, *7*, 295-321.

McAdams, D.P. (2009). *The person: An introduction to the science of personality psychology* (5th ed.). Wiley.

Ricœur, P. (1984). *Time and narrative* (3 vols). University of Chicago Press.

Ricœur, P. (1992). *Oneself as another*. University of Chicago Press.

Wakefield, D. (1990). *The Story of your life. Writing a spiritual Autobiography. A step to step Approach to exploring your Past and understanding your Present*. Beacon Press.

Westerhof, G.J. & Bohlmeijer, E.T. (2010). *Psychologie van de levenskunst*. Boom.

Werken met de spirituele autobiografie

MIES SINGENDONK

Mijn weg naar de spirituele autobiografie

Enigszins naïef werd ik geïnteresseerd in de methode die Jannet Delver had ontwikkeld. Twee termen vielen me op in de folder die ik onder ogen kreeg: ‘schrijven’ en ‘biografie’. En zoals de cursus werd gepresenteerd, dat sprak me wel aan! Ik heb altijd nog iets willen doen met persoonlijke begeleiding, coaching en supervisie. Na mijn opleiding tot maatschappelijk werker heb ik nog de Voortgezette Opleiding (VO) gedaan. Die leidde destijds tot een onderwijsbevoegdheid. Later kwamen er aparte opleidingen tot supervisie en coaching. Die heb ik echter nooit gevolgd, ook al werden ze voor VO-afgestudeerden met korting aangeboden. Waarom zou nog een extra papiertje nodig zijn voor een competentie die ik al had, vroeg ik me af. Ik ben dan ook nog wel een tijdlang actief gebleven op dit vlak. Zo heb ik groepen begeleid van mensen die met verslavingsproblematiek kampten en een groep in de vrouwenhulpverlening; deze laatste richtte zich op het omgaan met de trauma’s die mensen door de Tweede Wereldoorlog hadden opgelopen. Later ben ik de opleiding tot geestelijk verzorger gaan volgen. En heb ik een tijdje lesgegeven binnen een geestelijk verzorger-opleiding. Als geestelijk verzorger pas je soms ook coaching-vaardigheden toe. Ik herinner me een casus waarbij een grote groep familieleden met elkaar ruzie stonden te maken bij het bed van een zieke jongere. Ik heb toen als een soort mediator allen proberen te betrekken op het belang van deze patiënt. In zo’n situatie moet je – anders dan gebruikelijk in de geestelijke verzorging – eerder begrenzen en probleemgericht focussen. Ook tijdens het lesgeven als docent aan studenten geneeskunde, vanuit de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat, kon ik mijn begeleidingskundige vaardigheden toepassen. Bij het ontwikkelen van kennis en inzicht in zingeving en spiritualiteit, was ik er vooral op gericht om de studenten zelf te activeren. Ik startte steevast met een zogenaamde ‘woordenwolk’ (toen

nog niet digitaal, maar gewoon op het whiteboard), waarop studenten hun associaties bij ‘geestelijke verzorging’ konden opschrijven. Vandaaruit bouwde ik mijn college op.

Binnen de Dienst was Ans Bertens na Wim de tweede collega die actief iets met de spirituele biografie ging doen. Zij werd nog opgeleid door Delver zelf. Voor mij kwam dat op dat moment te vroeg en zo heb ik de opleiding tot trainer gevolgd onder begeleiding van Hanneke Muthert, die deze ‘train de trainer’-opleidingen nog steeds opzet vanuit de Rijksuniversiteit Groningen. Van collega Anneke de Vries heb ik gehoord dat de cursusopzet in grote lijnen nog steeds dezelfde is. Een week lang waren we met een groep samen, waarbij de deelnemers uit verschillende professies kwamen. We deden zelf de ‘spirituele autobiografie’-cursus en spraken over de toepassing ervan. Ik zie de cursus als een momentopname. Nu, zoveel jaren later, zouden in mijn biografie wellicht andere zaken aan bod komen. Ik voelde me erg aangesproken door de gehanteerde werkvormen: het schrijven en het in het beeld brengen van je beleving. Dat schrijven over je biografie me lag, wist ik nog duidelijker sinds het deelnemen aan de Klinisch Pastorale Vorming, een training voor geestelijk verzorgers, pastores en predikanten. Twee onderdelen daarvan zijn het schrijven van je morele biografie (de wijze waarop je waarden en normen in de loop van je leven zijn ontwikkeld) en de spirituele biografie (de wijze waarop je gevormd bent en je bent gaan handelen inzake religie en spiritualiteit). Na het inbrengen van mijn uitgeschreven verhalen kreeg ik van een medecursist de feedback om vooral door te gaan met het schrijven van dit soort persoonlijke teksten. Net als bij het werken aan meer professionele teksten, zoals bij een scriptie, heb ik ervaren dat schrijven je helpt om na te denken en je gedachten te ordenen. En het in beeld brengen van wat innerlijk in je leeft heb ik sinds mijn dertigste levensjaar regelmatig beoefend. In sommige periodes meer dan andere ging ik schilderen en volgde daar ook cursussen in. Ik hou ervan om met verf en krijt op papier iets te doen. Dat kwam goed van pas tijdens de cursus spirituele autobiografie bij het uitwerken van bepaalde opdrachten.

Mijn trainingen spirituele autobiografie

Tot nu toe heb ik drie keer de training spirituele autobiografie begeleid: één keer met patiënten en twee keer met geestelijk verzorgers. Vanaf het begin heb ik

het geven van de trainingen als uitdagend ervaren. Wat me van de training met patiënten vooral is bijgebleven, is hoe dankbaar ze waren dat ze aan zo'n gebeuren deel konden nemen met alles erop en eraan: het werken aan de opdrachten, het uitwisselen met elkaar, het groepsproces. Het was niet vanzelfsprekend om mensen te ontmoeten die je zo hartelijk en aandachtig bejegenden. Eén deelnemer had bij aanvang een zeer concrete verwachting: erachter komen waarom hij toch zo moest huilen als hij aan zijn tijd op de Intensive Care terugdacht. Hij bracht deze vraag ook in. Aan het einde van de training zei hij: "ik weet nog steeds niet waarom ik zo emotioneel word als ik over mijn opname spreek; maar ik vind het niet meer erg dat ik dan begin te huilen – dat is iets nieuws wat ik over mezelf heb ontdekt". Hij had vooraf namelijk het beeld dat hij goed de controle kon behouden in alle situaties van het leven en van zijn werk.

De eerste groep met geestelijk verzorgers verliep online. Was het door die andere vorm, ik weet het niet, maar deze groep stelde zich geregeld nogal afhankelijk op. Ik werd alleen verantwoordelijk voor het beheren van de tijd, terwijl dat een gezamenlijk proces is. Ze vroegen ook naar allerlei theoretische achtergrondzaken waar ik het antwoord op moest schuldig blijven. Het raakte daarmee ook mijn ego; ik moest ervan loskomen dat het proces en het resultaat in zo'n training alleen van mij afhankelijk zou zijn. Bij de tweede training met geestelijk verzorgers verliep het veel beter. Ik heb ook meer zelfvertrouwen gekregen dat het mij wel lukt: zo'n training met een groep van collega's in het beroep. Ik heb ook meer zicht gekregen op mijn 'body of knowledge'. Het blijft altijd wel een uitdaging, ook met allerlei technische dingen in het toepassen van de werkvormen – bijvoorbeeld via de mediabestanden.

Als ik denk aan de toekomst van de 'spirituele biografie' zie ik de uitdaging om de training voortdurend opnieuw in het actuele kader van de tijd te plaatsen. Tevens is de 'body of knowledge' die de trainer hanteert ook iets wat zich steeds verder ontwikkelt – boeiend om na te gaan tot welke concrete toepassingen dat zoal kan voeren. Tenslotte kijk ik uit naar de dissertatie van Lenneke Post: dan krijgt de training een nog sterkere theoretische basis en ik denk dat het nodig is om die basis te verstevigen. Ik wil zelf graag dingen goed begrijpen voor ik ermee aan de slag ga.

Mijn ‘body of knowledge’

Waar ik me vooral in ontwikkeld heb, is wat Delver de ‘body of knowledge’ noemt. Aanvankelijk, tijdens de ‘train de trainer’-cursus was dat voor mij niet veel meer dan het noemen van een aantal titels van boeken waar ik inspiratie in vond. Dat heb ik mij nu veel meer eigen gemaakt. Als vertrekpunt is er de basis die door Delver zelf gelegd is en die zichtbaar wordt in de opdrachten die de deelnemers aan de training krijgen. Vervolgens heb ik zelf eigen accenten gelegd. Zo leg ik aan de cursisten uit dat de training uitnodigt tot het verkennen van een rode draad van persoonlijke, spirituele ontwikkeling in het leven. Persoonlijke ontwikkeling kleurt onze spiritualiteit, soms ook ons godsbeeld. Naarmate wijzelf veranderen, verandert onze levensbeschouwing of spiritualiteit mee. Wellicht helpen de belangrijke levensthema’s ontvankelijkheid, autonomie en verbinding om meer greep te krijgen op deze rode draad. Dat is een proces dat niet alleen tijdens de cursus plaatsvindt, maar ook erna. Dat is voor ieder anders. Het kan een ‘trage vraag’ blijven die soms op de voorgrond treedt, maar dan weer meer naar achteren wijkt.

Delver heeft steeds opnieuw benadrukt dat werken met de spirituele autobiografie aansluit bij een eeuwenoude traditie. Je vindt het voor het eerst heel duidelijk bij Augustinus, in de moderne tijd bij mystici en spirituele leraren als Teresa van Avila en meer recent bij mensen als Kierkegaard en Thomas Merton. Allen wijzen zij op ervaringen, gewaarwordingen die je overkomen en die leiden tot een verbreding van je levensperspectief. Zodoende noemde Delver deze ontvankelijkheid het eerste gereedschap dat mensen in het leven meekrijgen.

Om de cursisten te laten kennismaken met de insteek van de training, laat ik hun recente knipsels uit de krant lezen. Een toepasselijk artikel vond ik bijvoorbeeld in de *NRC* van 27 januari 2022 van Marjoleine de Vos: ‘Is zoeken naar zin en betekenis niet eigenlijk een zoektocht naar geloof?’ Aan het einde van haar bijdrage schrijft ze:

> *“Dan is de vraag of iemand in God gelooft niet zo belangrijk. Het is sowieso een nogal onduidelijke vraag, want over wat voor God hebben we het eigenlijk. Bij Rooney zegt het eerdergenoemde personage Alice: ‘Ik raak er steeds meer van overtuigd dat iedereen op een of andere manier juist wel in God gelooft*

– in de God die het diepgewortelde principe van goedheid en liefheid onder alles is. Goedheid zonder hoop op beloning'. Felix vindt dat 'god' dan alleen maar een woord is. Maar 'alleen maar' bestaat niet op dit gebied, het gaat hier waarschijnlijk om net zoiets als bij de computer die geen psychiater kan zijn. Er moet ervaring bij komen, eigen ervaring van die goedheid en liefheid. Zowel bij Franzen als bij Rooney vinden de personages die bij elkaar, misschien juist wel door zich eerst of ook op dat idee van goedheid te richten. En door het niet bij een idee te laten, ervaren ze allemaal op een of ander moment wat ze eigenlijk bedoelen."

Tjeu van den Berk heeft in zijn boek *Het numineuze* aangegeven hoe Rudolf Otto deze term heeft bedacht. Numineuze ervaringen komen in heel het leven voor, misschien nog wel het sterkst in de kinderjaren. Ze behoren tot de meest fundamentele ervaringen van mensen. Daarom nodigen we de cursisten uit om te schrijven over zichzelf als ontvankelijk kind, over datgene wat het meest in die kindertijd aanwezig was. In die tijd is de ontvankelijkheid immers meestal nog niet ondergesneeuwd door het werk van het verstand of corrigerende stemmen van binnen of buiten.

Ontvankelijkheid voor de herinnering aan dit soort ervaringen, gewaarwordingen probeer ikzelf bij de deelnemers aan de training onder andere te stimuleren aan de hand van muziek en teksten, of het doen van een oefening. Bij muziek kan je dan onder andere denken aan het lied 'Hand in my pocket' van Alanis Morissette. Daarnaast reik ik teksten en gedichten aan, zoals het oude gedicht van Emily Dickinson (1830-1886): "*We weten nooit hoe hoog wij zijn, tot men ons vraagt te staan en als dat zo is voorbestemd, raakt ons formaat de hemel aan. De Heldenmoed door ons verhaald zou niets bijzonders zijn, als wij niet zelf voorover bogen, uit angst een Vorst te zijn.*"

Voor het aspect 'autonomie' werken we nog steeds met de vragenlijst die Delver heeft uitgekozen om cursisten terug te brengen naar herinneringen uit de adolescentie, de periode waarin een mens meer zelfstandig wordt en eigen verantwoordelijkheid gaat nemen. Dit gaat gepaard met het rebelleren tegen de opvoeders. Volgens Delver is dit 'tweede gereedschap' wellicht het meest bepalend voor de latere oriëntatie in het leven. Dit thema komt ook steeds weer naar voren in de geschiedenis van de geesteswetenschappen: filosofie, theologie en letterkunde.

Ikzelf vind voor dit aspect onder andere inspiratie in het boek *De keuze* van Edith Eger. Zij heeft in haar leven zelf meegemaakt dat je in vrijheid moet kiezen en zij heeft dus recht van spreken. In haar boek wordt ook mooi zichtbaar welk proces mensen doormaken voor ze tot een autonome keuze komen. Als zij uitgenodigd wordt om terug te keren naar Duitsland voor een lezing, denkt zij na over haar intergenerationele nalatenschap – zoals Wim dat op een andere manier doet in de brieven aan zijn dochters. "*Wat is mijn nalatenschap? Wat zal ik achterlaten als ik er niet meer ben? Ik heb er al voor gekozen om afstand te doen van geheimen, ontkenning en schaamte. Maar ben ik echt in het reine gekomen met het verleden? Valt er meer op te lossen zodat ik niet langer mijn pijn hoef te laten voortduren? Ik denk aan mijn moeders moeder, die plotseling overleed in haar slaap. Of aan mijn moeder, die door haar verdriet over het zo plotseling verliezen van haar jeugd al op zeer jonge leeftijd werd opgezadeld met verlangens en angsten, en daardoor aan haar kinderen een vaag onderontwikkeld gevoel van verlies doorgaf. En wat zal ik doorgeven, naast haar gladde huid, haar dikke haar, haar diepliggende ogen, naast de pijn en het verdriet en de woede dat ik haar op te jonge leeftijd heb verloren? Wat als ik moet terugkeren naar de plek van mijn trauma om de cirkel te doorbreken, om een ander soort nalatenschap te creëren?*" (Eger, 2017, 244). Eger kiest ervoor om de uitnodiging aan te nemen. Voor mij is dit echt spiritualiteit, evenzeer als bijvoorbeeld de boeken van Viktor Frankl waarvan onomstreden is dat het gaat om de diepste betekenisgeving aan het bestaan. Bij het geven van de opdracht zeg ik er altijd bij dat het een indringend thema kan zijn omdat ook pijn aangeraakt kan worden. Daarom nodig ik mensen uit om hiervoor goede voorwaarden te scheppen, zoals wandelen of erover spreken met een naaste.

Voor het aspect 'verbondenheid' nodigen we in het spoor van Delver mensen uit om een portret te maken van iemand die grote waarde heeft gehad in de ontwikkeling van de cursist, een identificatiefiguur. Mensen verbeelden de betekenis van die persoon voor hun leven. Wanneer mensen vervolgens iets opschrijven over die sleutelfiguur, helpt dat om zich bewust te worden van de eigen idealen, waaraan men zich wil toewijden. Overgave speelt een belangrijke rol in dit 'derde gereedschap' van mensen. Mensen verbinden zich met iets wat hen te boven gaat. Hier komt het transcendente, het goddelijke naar voren.

Voor dit onderdeel rond 'verbondenheid' maak ik gebruik van een aantal films, podcasts en documentaires; bijvoorbeeld de film *Overview*, een film van The

Planetary Collective. Eén documentaire gaat over astronauten die met elkaar in de ruimte verkeren en een kosmische verbondenheid ervaren. Dat kan ik dan weer verbinden met de 'connectedness' als aspect van spiritualiteit in de definitie van Puchalski c.s. Ik merk dat het concept van spiritualiteit tegenwoordig meer en meer opschuift naar andere levensdomeinen. Bij aanvang van de cursus zeggen we tegen de cursisten dat het ook gaat om thema's als 'je vrouw-/man-/anders zijn', vertrouwen en verraad, liefde en verlies, het feitelijke leven en wat je je ervan voorstelt, de belangrijkste dragende krachten enzovoort.

Na het verkennen van deze drie aspecten worden de cursisten uitgenodigd om een metafoor te zoeken die past op het verhaal over hun leven. Het zoeken daarnaar brengt samenhang en integratie tussen de drie aspecten naar voren en werpt er misschien ook een nieuw licht op. De bedoeling is om dit beeld zo intuïtief mogelijk op het spoor te komen. Wanneer cursisten deze metafoor gevonden hebben, worden ze uitgenodigd om een poster te maken die hun levensweg tot dan toe uitdrukt. Dat kan de vorm krijgen van een schilderij, een collage of een schematisch overzicht van de elementen die in de verschillende bijeenkomsten aan bod zijn gekomen.

De toepassing door Wim

Op de vraag of je de training intergenerationeel kunt toepassen is mijn antwoord: 'Waarom niet?' Ik vind dat elke nieuwe generatie zelf moet bepalen hoe ze met spirituele autobiografie om gaat. Het zou mooi zijn om dat van generatie op generatie te volgen. Want telkens als er een nieuwe generatie komt, veranderen dit soort dingen ook. Dat generaties aan elkaar gekoppeld zijn, raken we in de cursus ook aan bij het thema 'autonomie'. Ik gebruik daarbij onder meer de tekst van de Amerikaanse filosoof en feminist Judith Butler: "*Who am 'I' without you? When we lose some of the ties by which we are constituted, we do not know who we are and what to do. At one level, I think I have lost you, only to discover that 'I' have gone missing as well.*" (Butler, 2004)

Wat in de cursus numineuze ervaringen van ontvankelijkheid worden genoemd, die vooral in de kinderjaren het sterkst zijn, zie ik terug in de eerste brief van Wim. Die eerste brief begint eigenlijk al bij wat ik nu even noem: 'waar hoor je bij'.

Wim somt op waaraan de mensen hem konden kennen, nl. als horend bij, van die en die en van daar en daar. In die zin was hij in de buurt geworteld. Zo zagen de mensen hem. Dat hoeft nog niet te betekenen dat Wim dat ook zo zag, want het kan ook benauwend zijn. In haar antwoord op de eerste brief ziet Janneleen feilloos twee kernmomenten van ontvankelijkheid: de picknick en de tocht achterop de brommer.

Op gebied van ontwikkeling naar autonomie zie ik 'bomma van Helchteren' als iemand met een beslissende invloed voor de switch van Wim naar de theologie. Autonomie komt natuurlijk heel duidelijk tot uitdrukking in de keuze van Wim voor het gymnasium en niet voor een 'vakschool'. Dat is het moment waarop ouders en andere familieleden kunnen voelen: we raken hem kwijt. En waarin je zelf ook met meer afstand gaat kijken. Dat is een bepalende keuze geweest. Wim kon niet meer niet-kiezen en in de hem vertrouwde mentaliteit blijven. Autonome keuzes kunnen ontwortelend zijn want loyaliteiten kunnen gaan schuiven en tot een breuk leiden. Terwijl die loyaliteit nooit geheel weg zal zijn. (Ik denk hierbij aan *Oeroeg* van Hella Haasse, waarin er tussen de twee met elkaar opgegroeide jongens een breuk plaatsvindt.) Omdát die loyaliteit er nog wel is, maar door de omstandigheden misschien onmogelijk of verboden en levensbedreigend is, kan dat levenslang een gevoelige plek blijven. (Ik denk hierbij aan *Bandung Bandung* van Springer en *Het ongeleefde leven. Over de zin van alles wat niet kan* van Philips.) Stel dat bepaalde vriendschappen wel waren blijven bestaan…

Wim komt tot het bewuste besluit om twee werelden te combineren. Na zijn ervaringen van ontvankelijkheid en geluk (de wereld van de schoonheid en ontmoeting met anderen) zie ik de duidelijker geworden overtuiging om schoonheid, natuur en vriendschap blijvend te willen combineren met de wereld van het intellect.

Vastbeslotenheid gaat ook gepaard met ontgoocheling. Ik zie de autonomie sterk groeien onder invloed van de KPV en die van twee sleutelfiguren, de één stimulerend en wegen openend, de ander die de weg versperde. Zo komen een aantal dingen samen: autonomie, vastbeslotenheid, vrijheid en bloei. Soms moet je de weg naar de vrijheid op omdat iets anders niet kan (in het geval van Wim bisschoppen die aan zijn verzoeken geen gehoor gaven).

Mooi beschreven vind ik hoe het zoeken naar verbondenheid van Wim met zijn vader tot momenten van verbinding leidde en hoe zijn verbondenheid met zijn 'Heimat' van levenslange invloed is (zijn respect voor mensen die handarbeid verrichten). Ik zie een belichaamde verbondenheid in rituelen, wakend naast moeder en het weer horen van de heel oude gebeden, het dragen van de kleding van zijn vader en broer, het creëren van een herinneringsplek. Wim is autonoom genoeg en verbonden genoeg om weer een onttovering te kunnen verdragen. Uiteindelijk raakt Wim opnieuw geworteld, het is eigenlijk een integratie van zijn hele ontwikkelingsgang. De elementen ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid zijn tegelijkertijd aanwezig en wisselen elkaar af. Elsemarijn reageert hierop met het woord vertrouwen.

Tot slot. In de briefwisseling tussen Wim en zijn dochters en daarna het interview door Janique van Schaijk worden vragen gesteld waarvan het antwoord opengelaten wordt. Voor elk van hen geldt dat het antwoord zal komen in het leven. Dat is typerend voor de training spirituele biografie. In de training gebruik ik een tekst die geïnspireerd is door Rainer Maria Rilke (1875-1926), waarmee ik mijn bijdrage besluit:

> *"(..) Men moet geduld hebben*
> *met onopgeloste zaken in het hart*
> *en proberen de vragen zelf te koesteren*
> *als gesloten kamers*
> *en als boeken,*
> *die in een zeer vreemde taal geschreven zijn.*
>
> *Het komt erop aan alles te leven.*
> *Als je de vragen leeft*
> *leef je misschien langzaam maar zeker,*
> *zonder het te merken*
> *op een goede dag*
> *het antwoord in."*

Literatuur

Butler, J. (2004). *Precarious life. The Power of Mourning and Violence*. Verso.

Eger, E. (2017). *De keuze. Leven in vrijheid*. Bruna.

Intergenerationaliteit en zingeving belicht vanuit de theorie van de normatieve professionalisering

GERTIE BLAAUWENDRAAD

Dat ik mag bijdragen aan een afscheidsbundel ter gelegenheid van het pensioen van Wim Smeets, ervaar ik als eervol. Daarbij komt dat een bijdrage over zingeving in relatie tot intergenerationaliteit aanzet tot nieuwe gedachten. Zeker wanneer gevraagd wordt om dat te belichten vanuit normatieve professionalisering. Er komen als vanzelf vragen naar boven als:

1. wat versta ik eigenlijk onder de afzonderlijke begrippen 'intergenerationaliteit', 'zingeving' en 'normatieve professionalisering'?
2. welke relaties zijn er te leggen tussen intergenerationaliteit, zingeving en normatieve professionalisering?
3. hoe zie ik die relaties terug in Wims biografie en hoe zien die er in mijn eigen leven uit?

In deze bijdrage ga ik in op deze vragen. Ik begin met de beschrijving van hoe mijn eigen ouders zijn opgegroeid, als beeld van 'hun' generatie.

Inleiding

Mijn moeder mocht niet eens naar de middelbare school en ik heb drie studies gedaan na de middelbare school. Als ik dat tot mij door laat dringen, dan realiseer ik me dat ik daar eigenlijk niet goed in kan komen. Het lijkt voor mij zo vanzelf-sprekend dat ik na de lagere school naar het voortgezet onderwijs ben gegaan en vervolgens ben gaan studeren. Dat dat voor mijn eigen moeder heel anders lag, heeft vooral te maken met de plek waar ze opgroeide en de tijd waarin ze opgroeide. Mijn moeder is opgegroeid in een klein dorp op de Veluwe, waar haar

ouders lid waren van een zeer orthodoxe kerk. In het geval van het gezin waar mijn moeder uitkwam, was niet zozeer het beeld van de vrouw de oorzaak dat ze niet mocht gaan studeren. Mijn oma was namelijk de kostwinnaar van het huishouden. Zij runde een manifacturenzaak tot haar 77ᵉ en mijn opa scharrelde net als zijn kippen, ganzen en schapen, rond het huis. Nee, de oorzaak was de 'angst voor de dood' dat mijn moeder niet mocht gaan studeren. Als mijn moeder naar de middelbare school zou gaan fietsen, moest ze volgens mijn opa een heel gevaarlijk kruispunt over. Mijn oma en de schoolmeester van mijn moeder hebben geprobeerd mijn opa over te halen om mijn moeder naar de middelbare school te laten gaan, maar hij verweet mijn oma vervolgens dat ze mijn moeder daarmee de dood injoeg. Zo gebeurde het dat mijn moeder in de winkel kwam te werken bij mijn oma, wat mijn moeder zelf helemaal niet wilde. Later mocht ze nog wel naar de avondschool. Dit alles was mogelijk, omdat er in de jaren '50 van de vorige eeuw geen leerplicht bestond voor kinderen die ouder dan 14 jaar waren (CBS, 2022).

Mijn vader groeide in een aanpalend dorp op de Veluwe op, ook in een orthodoxe omgeving. Hij kampte als jongen met astmatische klachten, waardoor hij veel van school thuis heeft moeten blijven. Door deze aandoening heeft hij zijn droom om dierenarts te worden moeten laten varen. Ook was hij niet geschikt, gezien zijn lichamelijke conditie, om zwaar fysiek werk op de boerderij of elders te doen. Zo is hij zich gaan oriënteren op het doen van een studie. Uiteindelijk bleef een bètastudie over om te doen, omdat die het meest 'neutraal' werd geacht door 'het geloof'. Andere studies hadden het gevaar in zich dat mijn vader een geloofsafvallige zou worden. Zo gebeurde het dat mijn vader op zijn 18ᵉ naar Delft verhuisde, bij een hospita ging wonen, om daar aan de Technische Hogeschool te studeren. Zijn broers vonden dat hij daarom in de weekenden, als hij thuiskwam, best 's morgens vroeg de koeien kon melken, omdat hij door de week daar in Delft toch alleen maar in de boeken zat.

De ervaringen die mijn vader en moeder hebben opgedaan in de eerste twintig jaar van hun leven hebben gemaakt dat zij op hun eigen manier zin hebben gegeven aan het leven, alsook dat zij op hun eigen manier hebben ervaren op welke manier het leven hen zin geeft. Mijn moeder heeft altijd zeer gehecht aan vrijheid en autonomie en mijn vader aan participatie en waarheidsvinding. Beiden hebben altijd hard gewerkt en waren wars van mensen die 'interessant deden'.

Als ik bovenstaande koppel aan wat ik versta onder de begrippen intergenerationaliteit, zingeving en normatieve professionalisering, dan ontstaat een beeld waardoor ik beter: 1) snap dat de drive en frustraties van mijn voorouders invloed hebben gehad op mijn eigen leven en 2) zie hoe complex en uitdagend het is dat mensen uit verschillende generaties, van verschillende culturele achtergronden, met verschillende levensbeschouwingen samen als professionals in een organisatie werken en samen de maatschappij vormen. Om uit te leggen op welke manier ik bovenstaande punten beter ben gaan doorgronden, leg ik eerst uit wat ik onder de verschillende begrippen versta.

Intergenerationaliteit

Onder intergenerationaliteit versta ik de wisselwerking tussen generaties. Het begrip ‘generaties’ definieer ik op basis van Becker (1992) als ‘een clustering van cohorten die gekenmerkt worden door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op individueel en gemeenschappelijk niveau’. Becker heeft een indeling van generaties gemaakt door cohorten van om en nabij 15 jaar te onderscheiden. De generatie die geboren is in de periode tussen 1910-1925 noemt hij de vooroorlogse generatie, de generatie tussen 1925-1940 de stille generatie, de generatie tussen 1940-1955 noemde hij de protestgeneratie, de generatie tussen 1955-1970 generatie X. De generaties na 1970 worden getypeerd als pragmatisch, generatie Y (ook wel *Millennials* genoemd) en de grenzeloze generatie. De generaties licht ik kort toe aan de hand van de familie van Wim Smeets en mijn familie en ik geef aan of ik de afzonderlijke leden van de familie in de beschrijving van het cohort herken.

De ouders van Wim zijn van de zogeheten stille generatie. Het is een generatie die zich kenmerkt door hard werken en ‘niet klagen’. Deze generatie was jong tijdens WOII en heeft hard meegewerkt aan de wederopbouw. Het was een tijd waarin men niet vrij een toekomstperspectief kon kiezen. De meesten gingen direct na school in de buurt of bij familie aan het werk. Het realiseren van eigen dromen of idealen was zelden een optie voor deze generatie. Volgens het verhaal dat Wim over zijn ouders vertelt, gold dit scenario ook voor hen, maar wordt het ook duidelijk dat zij het hun kinderen wel gunden een studie en baan van hun keuze te doen.

Mijn ouders behoren volgens deze indeling in generatiecohorten tot de *baby-boomers* (1940-1955). Ze leefden in een tijd van stijgende welvaart. De professionele kernwaarde van deze generatie is respect voor hiërarchie. Er was dan ook sprake van een formele omgang met elkaar op het werk. Professionals gingen voor een baan voor het leven en vonden het vooral belangrijk dat er brood op de plank was. De inzet van professionals van deze generatie is actief en participerend in het proces om meer aandacht te ontwikkelen voor zelfontplooiing en -bepaling. Ik herken mijn beide ouders in dit cohort, hoewel beiden een aspect van deze generatie vertolken. Deze generatie is in Nederland momenteel niet meer actief in het arbeidsproces. Dat geldt niet voor Amerika, waar een *baby-boomer* op dit moment president is.

Wim, zijn broers en zussen en mijn zussen die tien en elf jaar ouder zijn dan ik, behoren tot de generatie X (1956-1970). Zij groeiden op in een tijd waarin het economisch minder voor de wind ging. Ze maakten de oliecrisis mee en ook jeugdwerkeloosheid. Hoewel deze generatie ook wel de verloren generatie wordt genoemd, protesteerde deze generatie niet. Zij kenmerkt zich door een no-nonsense mentaliteit. De professionals die tussen '56 en '70 geboren zijn, hebben dan ook niet veel met 'mooie praatjes', ze zijn meer van het doen, het praktisch bezig zijn. De professionele kernwaarden van deze generatie zijn loyaliteit en samenwerken. Er is een diep besef dat je elkaar nodig hebt in tijden waarin het minder goed gaat. Deze generatie zet zich als professional in om zo lang mogelijk actief te kunnen participeren in het arbeidsproces. Ikzelf herken Wim sterk in de beschrijving van deze generatie. Hij is bij uitstek iemand bij wie loyaliteit en samenwerken hoog in het vaandel staan. Hij zoekt altijd de verbinding met anderen omdat hij verbinding belangrijk vindt, maar ook om draagvlak te creëren om zaken gedaan te krijgen in het werk.

Mijn zus van een jaar jonger dan ik en ikzelf behoren tot de pragmatische generatie (1971-1985), ook wel de patatgeneratie genoemd. Wij groeiden op in een neo-liberaal tijdperk, waarin de *sky the limit* was en de mogelijkheden oneindig waren. De professionele kernwaarden van onze generatie zijn gericht op groei, onafhankelijkheid en resultaten behalen met als doel individueel geluk en zelfontplooiing. De inzet van professionals kenmerkt zich door optimaal en opportunistisch in te zetten op het creëren van kansen voor persoonlijk slagen. Ik herken zeer de kenmerken van deze tijd en generatie in mijn eigen leven. Toch is

daarmee voor mij niet alles gezegd. Ik ben namelijk ook gevormd door christelijke normen en waarden, waardoor naastenliefde, dienstbaarheid en nederigheid ook bepalend zijn voor mijn visie op professionaliteit en burgerschap. Ook heeft gender, sociale klasse, de Randstad en plek in het gezin bepaald hoe ik mij heb ontwikkeld.

De kinderen van mijn oudste zus vallen onder de generatie Y, ook wel bekend onder de noemer *Millennials* (1986-2000). Zij groeiden op in een tijdperk van welvaart, individualisering, digitalisering en globalisering. De professionele kernwaarden van deze generatie zijn gericht op plezier hebben en impact willen hebben. De inzet van professionals kenmerkt zich door creativiteit en authenticiteit. Ze willen zich niet vast laten leggen op professioneel gebied. Een baan voor het leven is dan ook niet iets wat ze ambiëren. Ze zijn gericht op daar te werken waar ze impact kunnen hebben. Als dat in de ene organisatie ophoudt, vertrekken ze naar een volgende. Ik herken daar mijn neven en nichten in. Zij zijn zeer goed in staat om de balans werk en privé dusdanig in te vullen dat ze plezierig kunnen leven. Ook zijn ze goed in staat om een baan te kiezen die aansluit bij hun persoonlijke overtuigingen en waaraan ze een bijdrage willen leveren door impact te hebben. Ook zie ik bij hen, maar overigens ook bij mijzelf en generatiegenoten, dat de grenzeloze mogelijkheden door de digitalisering verlammend kunnen werken, waardoor er naast flexibiliteit in het arbeidsproces ook een sterke behoefte is aan zekerheid.

Tot de generatie Z (2000-2015) behoren de kinderen van Wim en mijn kinderen. Zij groeien op in een digitaal en materialistisch tijdperk waarin sprake is van toenemende (politieke) polarisatie en toenemende duidelijkheid ten aanzien van het klimaatprobleem. De (verwachte) professionele waarden zijn (mondiale) verantwoordelijkheid, inclusie en willen bijdragen aan een duurzame wereld. Ik herken bovenstaande ten dele bij mijn kinderen en ook bij de kinderen van Wim. Zij hebben bewust gekozen voor hun opleiding en zijn bewust bezig met hun omgeving en het helpen van anderen of willen bijdragen aan gelijkheid, harmonie en gezelligheid. Persoonlijk ben ik onder de indruk van de drive die aanwezig is bij deze generatie. Dat biedt mijns inziens hoop voor de toekomst.

Dat ik deels wel en deels niet mijn familieleden herken in de cohorten, is ook anderen opgevallen. Dat vormt dan ook de kritiek op de theorie van Becker, met

name op het punt van wetenschappelijke verifieerbaarheid van de afgebakende cohorten. Ook de correlatie tussen welslagen in de maatschappij en de generatie waarin je geboren bent, is moeilijk hard te maken (Van den Broek, 1995). Becker (1992) stelt dat 'de tijd waarin je geboren bent, dus de generatie waartoe je behoort, doorslaggevend lijkt voor de kansen die je krijgt'. De koppeling die daarmee indirect gemaakt wordt, is dat je voor wat betreft je vorming en maatschappelijk succes als mens afhankelijk bent van het tijdstip wanneer je geboren bent. Wanneer je geen maatschappelijk succes hebt, zou je dat op basis van die redenering kunnen afschuiven op de tijd waarin je geboren bent. Dat werkt in de hand dat er geen verantwoordelijkheid genomen wordt voor eigen keuzes en daden. Een deterministisch mensbeeld dreigt dan dominant te worden. Een mensbeeld waarin de omstandigheden bepalen hoe het leven verloopt en niet de antwoorden die gegeven kunnen worden aan de omstandigheden van het leven. Dat is mijns inziens de kunst van het leven, dat we, wanneer het hard waait, niet de richting van de wind kunnen bepalen, maar wel de stand van de zeilen. Het bepalen van de stand van de zeilen is een metafoor voor het kunnen antwoorden op de omstandigheden in het leven. De vraag is hoe je als mens verantwoordelijkheid neemt voor je eigen leven. Met andere woorden, het gaat om hoe je jezelf aanstuurt.

Normatieve professionalisering en zelfsturing

Jezelf aansturen kan op verschillende niveaus. Vandamme (2014) onderscheidt vijf niveaus: 1) automatische piloot, 2) het niveau van slachtofferschap, 3) het niveau van vechten, 4) het niveau van ervan kunnen leren en 5) het niveau van zijn.

De niveaus licht ik kort toe aan de hand van het voorbeeld dat een persoon, ik noem haar Margriet, te horen krijgt dat ze langzaamaan blind zal worden. Margriet zal op het basale niveau van zelfsturing, het niveau van de automatische piloot, primair reageren. Dat wat ze voelt opkomen aan emoties zal ze uiten. Op dit niveau zal Margriet niet reflecteren op haar emoties. Als ze reageert op het niveau van slachtofferschap zal Margriet het leven, of een hogere macht, verwijten dat haar dit overkomt. Margriet ervaart het als oneerlijk dat dit haar overkomt, daarbij komt dat ze zich onmachtig voelt om iets aan de situatie te

veranderen. Wanneer ze op het niveau van vechten reageert, gaat ze de strijd aan met de boodschap. Margriet vindt het op dit niveau moeilijk om de boodschap te accepteren, ze verzet zich ertegen. Dat verzet kan zich op veel verschillende manieren uiten. Ze zal op het niveau van vechten zich niet de vraag stellen wat deze boodschap haar kan leren. Op het niveau van leren zal Margriet zich die vraag wel stellen. Ze zal zich afvragen wat deze situatie haar brengt en wat het vraagt aan ontwikkeling van haar om op een goede manier met deze nieuwe situatie in het leven te kunnen omgaan. Op het ultieme niveau van de zelfsturing, het niveau van zijn, is Margriet in staat om in het hier en nu te blijven, zonder zich zorgen te maken over de toekomst. Margriet zal de boodschap accepteren en zal zich laten leiden in het proces door liefde en vertrouwen dat er mogelijkheden ontsloten zullen worden om het leven te kunnen leven.

We sturen onszelf voortdurend op verschillende niveaus aan. Op het moment dat we ons daar bewust van zijn, kunnen we ons richten op welk niveau we onszelf *willen* aansturen. Het paradoxale daarvan is dat we in de ultieme vorm van zelfsturen niet bezig zijn met sturen, maar met loslaten, vertrouwen en acceptatie.

Het leerproces van zelfsturing sluit aan bij de theorie van normatieve professionalisering. Het leerproces van normatieve professionalisering heeft als doel professionals bewuste keuzes te laten maken, zodat ze kunnen bijdragen aan zingeving en humaniteit in eigen leven, in hun beroep en in de maatschappij (Kunneman, 2006; Blaauwendraad, 2018). Het maken van bewuste keuzes vraagt van normatieve professionals dat ze kunnen afwegen wat het goede is om te doen. Het afwegen om het goede te kunnen doen gaat gepaard met drie vragen: 1) wat is volgens de eigen norm, de professionele norm en de maatschappelijke norm goed om te doen, 2) is dat wat de norm is ook het goede om te doen in deze specifieke situatie? en 3) waarom vind ik – waar ik uiteindelijk voor kies – dit het goede om te doen (Van der Zande, 2019)? Professionals sturen zichzelf aan wanneer ze zich deze vragen stellen op het niveau van leren.

Om op bovenstaande vragen te kunnen antwoorden, hebben professionals ruimte nodig voor een leerproces waarin existentiële vragen – 'vragen die betrekking hebben op de zin van het leven [...] en appelleren aan levensbeschouwing' (Van der Kooij, De Ruyter en Miedema, 2013) – een plek kunnen krijgen. Ruimte maken voor een dergelijk leerproces maakt het mogelijk dat ook waarden bewust

meegenomen kunnen worden in besluitvorming. Daarmee wordt voorkomen dat er alleen gestuurd wordt op efficiency en kostenoverwegingen in een organisatie (WRR, Kunneman, 2006). Als professionals op deze manier hun werk kunnen doen, zijn ze niet alleen bezig met het technisch-instrumenteel uitvoeren van protocollen en beleid, maar kunnen ze ook hun eigen normen en waarden inbrengen. Kunneman (2005) wil met zijn theorie van normatieve professionalisering 'de ziel' van de professional 'redden'. Hij beoogt daarmee dat mensen zich kunnen ontwikkelen tot *eu-daimons* (= goede geesten/mensen).

Zingeving

De ontwikkeling tot het willen worden van een *eu-daimon* beschouw ik als een spirituele ontwikkeling, die onlosmakelijk samenhangt met de visie op zingeving. Spiritualiteit is gericht op het hebben en/of zoeken van een levensdoel en op de ervaring van verbondenheid met anderen, het hogere en de natuur; spiritualiteit richt zich ofwel op het streven naar het worden van een *goed mens*, ofwel op het ervaren van geluk. Het streven naar het worden van een *goed mens* duid ik als een vorm van virtuoze spiritualiteit en het streven naar het ervaren van geluk noem ik een vorm van smeulende spiritualiteit. In het geval van virtuoze spiritualiteit betreft zingeving een actief omvormingsproces gericht op 'wijzer worden' (Waaijman, 2000). In het geval van smeulende spiritualiteit draait het om de vraag wat in het leven zin geeft, wat bijdraagt aan een gevoel van geluk. Zingeving als onderdeel van virtuoze spiritualiteit veronderstelt bewustzijn, discipline en oefening. Zingeving als onderdeel van smeulende spiritualiteit veronderstelt 'zuurstof' om het gevoel van geluk op te doen laaien (Blaauwendraad, 2020).

De visie op zingeving als onderdeel van virtuoze spiritualiteit sluit aan bij de theorie van normatieve professionalisering, omdat normatieve professionals voortdurend in een leerproces verkeren waarin ze actief bezig zijn met wat het goede is om te doen. Zelfsturing van normatieve professionals ligt derhalve idealiter op het niveau van 'leren'.

Conclusie

In de inleiding stelde ik ten eerste dat ik, door de begrippen intergenerationaliteit, normatieve professionalisering en zingeving met elkaar in verband te brengen, beter snap dat de drive en frustraties van Wims en mijn voorouders invloed hebben gehad op ons eigen leven. De wijze waarop onze voorouders invulling gaven aan zingeving kwam voort uit de ervaringen in hun jeugd. Wim heeft de kans gekregen om zelf keuzes te maken in zijn leven, ook al bracht het teleurstelling dat hij uittrad als geestelijke. Wim heeft zichzelf, zoals ik dat uit zijn biografie haal, in het leven aangestuurd op de niveaus van vechten en leren. Dat heeft gemaakt dat hij bewuste keuzes heeft kunnen maken. Wat ik daar knap aan vind, is dat hij in staat is geweest om altijd in verbinding te blijven met mensen, ook met de mensen van wie hij van mening verschilde. Dat is ook zijn dochters opgevallen. Zelf heb ik Wim, als mijn opleider, ervaren als iemand die zich vooral op het niveau van leren en zijn begeeft. Wim is iemand die makkelijk los kan laten en goed in staat is 'dingen' te laten gebeuren, zonder veel sturing. Als ik het goed begrijp ervaren zijn dochters 'Wim als vader' ook zo.

Als ik kijk naar hoe zingeving een rol in het leven van mijn ouders speelt, dan ervaar ik dat mijn moeder meer gericht is op wat haar leven zin geeft en mijn vader gericht is op zin te geven aan zijn leven. De twee vormen van spiritualiteit die daar respectievelijk mee gemoeid zijn, smeulende en virtuoze, hebben mij beide gevormd en ik heb mij er ook tegen afgezet. Ook al heb ik andere keuzes gemaakt dan mijn ouders, zij zijn onderdeel van wie ik ben geworden. Mijn ouders zijn opgegroeid tijdens de wederopbouw. De werkmentaliteit die daarbij hoort, heb ik meegekregen in mijn opvoeding. Toch hing er op mijn vaders kamer ook een tegeltje 'je leeft niet om te werken, maar je werkt om te leven.' Dat mijn moeder niet heeft kunnen werken waar ze wilde werken, heeft mij altijd gestimuleerd om vooral te gaan voor wat ik wil. Daarin had ik mijn 'generatiecohort' mee, omdat een dergelijke instelling in die tijd paste.

Ik stelde ook in de inleiding dat ik, door de begrippen intergenerationaliteit, normatieve professionalisering en zingeving met elkaar in verband te brengen, beter zie hoe complex en uitdagend het is dat mensen uit verschillende generaties, van verschillende culturele achtergronden, met verschillende levensbeschouwingen samen als professionals in een organisatie werken en samen de

maatschappij vormen. Intergenerationaliteit is daarmee één aspect dat onder de waterspiegel meespeelt in het gedrag dat professionals tonen. Inzicht in de verschillende generatiecohorten kan behulpzaam zijn voor meer inzicht in de gelaagdheid van hoe gedrag tot stand komt, het dient niet deterministisch aangewend te worden. Om alle stemmen in een organisatie te laten klinken is kennis van de methode *deep democracy* (Kramer, 2020) in organisaties cruciaal. Deze methode is gericht op het vergaren van de wijsheid in een groep, juist ook de wijsheid van de minderheid. De wijsheid en rijkdom in de verschillende generaties zou op die manier aangewend kunnen worden om met elkaar als normatieve professionals te zoeken naar wat goed is, wat het goede is om te doen en met elkaar te spreken over waarom eenieder vindt wat hij of zij vindt (Bauman & Leoncini, 2018). Zo ontstaat er een leerproces in organisaties waarin zingeving, wijsheid en diversiteit een plek hebben.

Literatuur

Bauman, Z. & Leoncini, Th. (2018). *De vloeibare generatie. Over veranderingen in het derde millenium.* Klement/Pelckmans.

Becker, H. A. (1992). *Generaties en hun kansen*. Meulenhoff.

Blaauwendraad, G. (2018). *'Toch liever geen idioot'. Beelden van de goede burger en de ideale samenleving door de bril van normatieve professionalisering.* Eburon.

Blaauwendraad, G. (2020). *Smeulende en Virtuoze Spiritualiteit* (masterscriptie). Vrije Universiteit Amsterdam.

Broek, A. van den (1994). Cohorten met haken en ogen maar zonder generaties. *Sociologische gids: tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek*, *41*(5), 346-371.

CBS (2015). Van elite-onderwijs naar onderwijs voor velen. Gedownload op 08-11-2022 van: https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/12/van-elite-onderwijs-naar-onderwijs-voor-velen.

Kooij, J.C. van der, Ruyter, D.J. de & Miedema, S. (2013). Worldview: The Meaning of the Concept and the Impact on Religious Education. *Religious Education, 108*(2), 210-228.

Kramer, J. (2020). *Deep Democracy. De wijsheid van de minderheid*. Boom.

Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. SWP.

Kunneman, H. (2006). Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee & R.J.J. Plum (red.), *WRR Rapport: geloven in het publieke domein* (pp.380-383). Amsterdam University Press.

Vandamme, R. (2014). *Handboek ontwikkelingsgericht coachen*. Het ontwikkelingsinstituut Mortsel.

Waaijman, K. (2000). *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*. Kok.

Youngworks (2022). *De Generatietijdlijn: van Boomer tot Generatie Z*. Gedownload op 08-11-2022 van: https://youngworks.nl/blog/de-generatietijdlijn-van-boomer-tot-generatie-z/.

Zande, E. van der (2019). Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek. *Religie & Samenleving, 14*(2) 174-189.

Recht en rechtvaardigheid in een mensenleven

FONS FLIERMAN

De weg naar de gevangenis

Waar je wiegje heeft gestaan, bepaalt voor een groot deel de omstandigheden van de start van een mensenleven. Het gezin, de taal en cultuur en de maatschappelijke positie vormen de omgeving waarin een kind terechtkomt, ervaringen opdoet en zich ontwikkelt. Daarnaast zijn de fysieke conditie, de cognitieve en emotionele aanleg en ook het uiterlijke geslacht zaken die een kind gegeven zijn. Niet ieder kind dat er de capaciteiten en de interesse voor heeft om naar school te gaan en verder te studeren, krijgt de kans. En zo was het in het gezin Smeets en ook in het gezin waar ik ben opgegroeid.

Ik ging theologie studeren. De grondpatronen van mijn religieuze opvoeding waren sympathiek maar te eenvoudig voor een kritische reflectie op vooral de politieke en economische krachten op het wereldtoneel. De aandacht werd gericht op onderdrukking en uitbuiting, armoede, de positie van de vrouw, minderheden, buitenlanders, het milieu, kortom op alles wat op basis van een eerlijke afweging niet goed voelde. En op matigheid, naast eerlijkheid die tweede basale deugd, die de richting aangaf waarin de grote spelers op het wereldtoneel hun verantwoordelijkheid moesten nemen.

Mijn stage was in de Bijlmer bajes, de wereld van de ernstige wetsovertredingen die tot een rechtszaak leiden, van verdachten, daders en hun slachtoffers, en van de waarheidsvinding. De rechtspraak is het voorbeeld bij uitstek waar iedere betrokkene zich ervan bewust is dat het bij de beschrijving van de gebeurtenissen, van de feiten, maar ook van de verdachten steeds de vraag is wat er wordt belicht en vooral wat er onderbelicht blijft. In het strafproces zijn verschillende partijen in de positie om bij te dragen aan het schetsen van het volledige verhaal,

zoals de officier van justitie, de reclassering, de advocaat van de verdachte, de slachtoffers en natuurlijk de verdachten zelf. Hij of zij krijgt daartoe voldoende kans, maar hoe is het voor mensen met een andere culturele achtergrond of voor mensen met een lichtverstandelijke beperking om daar te spreken? Het vonnis dat de rechter uitspreekt heeft op dat moment de status van de waarheid die na rijp beraad is vastgesteld. Achteraf terugkijkend naar het vonnis, naar de foto die de rechters gemaakt hebben, wordt zichtbaar waar de focus lag en hoeveel en welk licht er is gebruikt. Het perfecte plaatje bestaat niet, want altijd zijn er ook na de rechtszaak nog vragen te stellen. Hoe het voor de veroordeelde ook uitpakt, het vonnis gaat deel uitmaken van zijn of haar biografie. De vraag is: hoe?[1]

Het recht op vrijheid van godsdienst

In het boekje *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* uit 2014 zet de overheid uiteen welke waarden de basis vormen van de Nederlandse samenleving. ‘Als u het heeft gelezen, weet u beter hoe we in Nederland met elkaar omgaan, en waarom we dat zo doen.’[2] Het eerste onderwerp gaat over vrijheid, daarna gaat het over gelijkwaardigheid en solidariteit. Het hoofdstukje over vrijheid begint met een paragraaf over geloof: ‘U mag in Nederland zelf kiezen welk geloof u heeft. Mensen met verschillende religies kunnen in ons land veilig samenleven.’ Iedereen is vrij te geloven wat hij wil, ook om geen geloof te hebben, en om uiting te geven aan zijn geloof. Maar het is de paradox van de vrijheid dat iedereen vrij is, mits hij of zij en ieder ander zich aan de regels houdt.

Het recht op godsdienstvrijheid is in artikel 6 van de grondwet vastgelegd. ‘Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.’[3] Het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie verbindt in

---

1 De roman *Confrontaties* van Simone Atangana Bekono is een goed voorbeeld van de complexiteit van beleving van de 16-jarige Salomé van het strafbare feit dat ze heeft gepleegd en van de reactie daarop.

2 https://open.overheid.nl/repository/ronl-8fd14f15-e422-4d1d-a1c7-91c9062acf17/1/pdf/kernwaarden-van-de-nederlandse-samenleving.pdf.

3 Artikel 6: Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging – Nederlandse Grondwet (denederlandsegrondwet.nl).

artikel 10 vrijheid van godsdienst met vrijheid van gedachte en geweten.[4] Deze vrijheid vormt de basis van een vrije samenleving waarin de waarde van een eigen persoonlijke visie op het leven wordt erkend en maximaal ruimte wordt geboden. Dit recht op godsdienstvrijheid vormt het fundament waar de geestelijke verzorging bij justitie op stoelt, namelijk het recht van iedere gedetineerde zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden en te beleven.[5]

Het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst vraagt van anderen om iemand ruimte te laten om zijn of haar eigen weg te gaan, maar het vraagt ook van de persoon zelf om die ruimte op te eisen. Waar dat niet kan, niet mag of niet lukt, wekt dit het gevoel dat iemand geen recht wordt gedaan. Het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst opeisen gaat niet zonder slag of stoot, noch in het persoonlijk leven, noch in de professionele loopbaan. In de inleiding van dit boek haalt Wim Yalom aan: 'de vrijheid om te kiezen is één van de grootste existentiële uitdagingen voor een mens.' In de relatie met zijn vader was Wim verrast toen die op een avond zei: "Je moet vrij kunnen zijn. Ik wou dat vroeger ook." Het is Wim bijgebleven en het heeft hem gesterkt in de overtuiging dat vrijheid vooral de mentale bewegingsruimte is waarop weliswaar allerlei krachten invloed op hebben maar die de eigen vrije keuze niet per se in de weg hoeven staan.

In zijn drie brieven beschrijft Wim zijn leven aan de hand van de thema's ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid en kiest voor een chronologische benadering. Ze bieden de mogelijkheid om in en uit te zoomen op het kleine verhaal dat iemand over zijn leven kan vertellen en op het grote verhaal van de maatschappij met al zijn subsystemen als zijn leefomgeving. Niet determinisme maar autonomie vormt de menselijke conditie in een complexe wereld waarin vrijheid per definitie relatief is, dat wil zeggen dat iemands keuze altijd in relatie staat tot iets of iemand anders. En daarmee is vrijheid ook altijd gekoppeld aan verantwoordelijkheid en zelfbegrenzing, zo formuleert Wim.

---

4 Artikel 10 – De vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst | European Union Agency for Fundamental Rights (europa.eu).
5 Wetten.nl – Regeling – Penitentiaire beginselenwet – BWBR0009709 (overheid.nl).

Het is tegen deze achtergrond dat ik in bovenstaande in het licht van het thema recht en rechtvaardigheid de verdragen van de rechten van de mens en met name de godsdienstvrijheid erbij gehaald heb. In een democratische samenleving waarin levensbeschouwelijke diversiteit een gegeven is, is het niet zomaar vanzelfsprekend welke waarden en normen voor iedereen de grenzen voor ieders vrijheid van doen en laten aangeven. Deze verdragen moeten dan ook gezien worden als het resultaat van de zoektocht van de wetgever naar die waarden die voor iedereen richtinggevend dienen te zijn. Die kwalificatie legitimeert dat ze in de grondwet zijn opgenomen, daar worden toegelicht en als zodanig de ruimte c.q. de grenzen aangeven waar de regering als wetgever bij alle verdere wetgeving rekening mee moet houden.

Wat kom ik hier doen?

Van waarden die we van belang achten, zien we graag dat ze ook door anderen nageleefd en gerespecteerd worden. Niet per se door iedereen, maar liefst wel door degenen die het dichtst bij je staan. In het intergenerationele gesprek via de brieven en het interview worden die waarden aan de hand van personen en voorvallen beschreven. Ze krijgen een andere lading wanneer ze veranderen in normen, in voorgeschreven praktijken en ongeschreven wetten. Hoe dan ook, samen geven ze structuur aan de omgang met elkaar, bieden ze iemand een veilige plek waar hij of zij ruimte kan ervaren om zich vrij te voelen en zich vrij te ontwikkelen. Maar zoals gezegd: mits iedereen zich aan de regels houdt.

In het licht van het contextuele denken van Nagy, door Wim in de inleiding aangehaald, kan de vraag gesteld worden of iedereen in het gezin recht gedaan is. Over zijn vader schrijft Wim dat die zijn moeder niet altijd recht heeft gedaan. Wim is daar niet alleen getuige van geweest, hij heeft ook gezocht hoe daarmee om te gaan. Hoe was het voor hem om hier getuige van te zijn, niet bij machte om er echt verandering in te brengen? Wat deed dit met het beeld dat hij van zijn vader had? In tegenstelling tot zijn moeder moest Wim bij zijn vader zoeken naar kansen om zijn aandacht te krijgen. Elsemarijn pikt dit op en vraagt hoe het voor hem was dat zijn vader zo onbereikbaar was. Ze vraagt welk effect dit volgens hem op zijn verdere leven heeft gehad. In reactie op de tweede brief spreekt ze haar bewondering uit over de moed die Wim had om zich – zoals ze zegt – vrij te

maken van zijn verleden en de keuzes te maken waar zijn dierbaren het niet mee eens waren. Ze geeft blijk van haar vermoeden dat kansen krijgen en benutten voor een belangrijk deel afhankelijk is van de ruimte die de omgeving daarvoor biedt en van de ruimte die iemand voor zichzelf opeist. In hoeverre heeft zij dit in haar eigen leven overgenomen? En wat zou zij zelf antwoorden op de vraag die ze haar vader stelt, waar hij het vertrouwen vandaan haalt dat het wel goed komt?

Janneleen vindt het knap hoe haar vader is omgegaan met de vele keuzes en vooral met de meningen van de mensen om hem heen. De brieven doen haar beseffen dat ze zelf niet goed zou weten wat te doen. Keuzes hebben veronderstelt dat iemand vrijheid bezit, maar dat wil nog niet zeggen dat hij of zij in staat is die vrijheid te gebruiken om alles af te wegen en dan een besluit te nemen. Het kopen van een pony ervaart ze als een moment waarop ze moet doen wat goed voelt. “Ik bedoel, dat heeft papa ook vaker gedaan om gewoon het roer om te gooien en het is ook goed gekomen.” “Is dat een keuze vanuit vrijheid?” vraagt Janique.

In de brieven van Wim lees ik vooral over de zoektocht in het leven, privé en in het werk, en over innerlijke vrijheid die hij meer en meer ervaren heeft om zijn geloof te ontwikkelen, zijn godsbeeld tot en met de interreligieuze dialoog.[6] Hoe anders kan het zijn wanneer iemand ‘gevangen zit’ in de onvrijheid van een omgeving die indoctrineert, iemand klein en onmondig houdt en door het opwekken van angst het verlangen naar vrijheid onderdrukt. De vragen en opmerkingen die Elsemarijn en Janneleen stellen, zijn hun reacties op wat Wim over vrijheid, recht doen en goed doen vertelt. “Creëerde het besef (en de nieuwsgierigheid) dat er meer was een andere relatie tot je ouders?” Het was niet alleen een intellectuele verbreding van zijn horizon, maar eerst en vooral een verandering die doorwerkte in de sociale werkelijkheid van vriendschappen en ook in de relatie met zijn ouders. Dat laatste veronderstelt Elsemarijn en ze formuleert het als vraag. Ze raakt hiermee aan de waarde van de goede verhoudingen in het gezin en van het respect voor je ouders als persoon. Wanneer deze waarde de norm wordt dan kunnen die goede verhoudingen onder druk komen te staan en niet alleen

6 Zie over innerlijke vrijheid de bijdrage *Geloof tijdens detentie* van broeder Bernardus tijdens de studiedagen van het rk-justitiepastoraat in 2021. https://justitiepastoraat.nl/images/documenten/Bundel_studiedag/Met_God_zitten_PDF_VERSIE.pdf

in de vroege puberteit. Het is het verhaal van de jongste zoon die het huis van zijn vader verliet om de wereld in te gaan. Was dit een situatie waarin de zoon zijn vader geen recht deed?

Na zijn reis naar de Ardennen werd hij nieuwsgierig naar de rest van het land. Het vormde de opmaat voor een grotere nieuwsgierigheid, namelijk de wetenschap. Dat het juist zijn vader was ("In mijn kinderjaren was hij mijn venster op de wereld.") die hem naar dit pad leidde, is frappant. Nieuwsgierigheid is de motor van de wetenschap en draait op het zekere vermoeden dat er nieuwe dingen en inzichten zijn te ontdekken. Theorieën komen vroeg of laat voor verbetering in aanmerking, waarmee er in de wetenschap geen ruimte is voor heilige huisjes. Onder het kopje 'God' vraagt Wim in zijn derde brief: "Is het dan allemaal onzin wat ik geleerd heb?" De foto's van de Webb telescoop dwingen hem als het ware om zijn geloof en zijn theologie in samenspraak met de wetenschap te brengen. Hij besluit dan dat beide vormen van kennis kunnen samengaan, want "de natuurwetenschap leert ons hoé het leven is ontstaan, theologie en religiewetenschap waarom mijn leven er is." Elsemarijn stelt dat (religieuze) betekenisgeving in haar beleving vandaag de dag op losse schroeven staat en stelt haar vader de vraag hoe dit eruit ziet: "Wat denk je dat de moderne mens – en haar cultuur – van religie zou kunnen leren?" Vrijheid van godsdienst als vrijheid van denken, geweten en geloven biedt Wim de mogelijkheid om zich thuis te voelen bij de procestheologie en de existentiële theologie en psychologie waarin de relatie tussen theologie en wetenschap geen tegenstelling vormt.

'Mijn levensopgave zie ik als de gave van mijzelf.' Dit stond op het gedachtenisprentje van zijn oma en maalde na de uitvaart door zijn hoofd. Wat ga jij nou doen, vroeg hij zich af, want je leven is kort. Elders haalt hij Yalom aan: we leven in de tijd, met de zekerheid dat die uitloopt op de dood en dan komt het aan op het maken van levenskeuzes in vrijheid en verantwoordelijkheid, verbonden met anderen en met geloof in de ultieme zinvolheid van het bestaan.

Instrument voor bevrijdende reflectie

Wanneer ik door de bril van recht en rechtvaardigheid naar de conversaties kijk dan zie ik dat ze over vrijheid gaan en over de mate waarin iemand in zichzelf en

vanuit zijn omgeving vrijheid ervaart. De methode van autobiografisch schrijven en de gezamenlijke reflectie daarop door het vragen stellen aan elkaar, zo vat ik Wims beschrijving samen, draagt wezenlijk bij aan iemands zelfverstaan. Anderen die uit betrokkenheid vragen stellen en de ander daarmee impliciet bevestigen in zijn of haar eigenwaarde is iets waar niet alleen kinderen en jongvolwassenen behoefte aan hebben, maar is een blijvende behoefte van mensen van alle leeftijden. Wanneer zijn dochters hem bevestigen dat hij voor hen een voorbeeld is, dan wordt hij daar een beetje stil van. Het vormt het antwoord op de slotzin van de eerste brief: “Ik ben benieuwd, Janneleen en Elsemarijn, welke indruk het bij jullie nalaat, deze inkijk in wat ik in mijn kinderjaren gekregen heb als basis voor mijn zingeving.”

In haar bijdrage in de KSGV-bundel *Positieve psychologie en zingeving* (2019) beschrijft Hetty Zock onder meer de narratieve werkvormen als interventies waar zowel positieve psychologen als geestelijk verzorgers gebruik van maken. Een daarvan is *Live review*, een gestructureerd onder begeleiding evaluatief terugkijken op het eigen leven, waarbij het doel is de balans op te maken en opnieuw betekenis te geven aan vroegere ervaringen (Zock, 2019, 134).

De intergenerationele dialoog van Wim met zijn dochters als toepassing van de methode spirituele autobiografie laat zien dat het leven voor iedereen, jong en oud, een persoonlijke zoektocht is die hij of zij weliswaar individueel gaat, maar die hij of zij voortdurend doet in afstemming met enerzijds de eigen denkbeelden en opvattingen en anderzijds de omgeving van mens en natuur en van maatschappelijke en culturele instellingen waar ook de overheid toe behoort. De methode, hier gebruikt voor het gesprek tussen generaties, voorziet in een behoefte om de eigen levensloop onder de loep te nemen, wat per definitie een kritische reflectie is. Die behoefte om zo ver en zo diep te gaan heeft niet iedereen en niet iedereen bezit daarvoor de communicatieve vaardigheden. In mijn werk met gedetineerden zie ik vooral mogelijkheden met langgestraften.

In de nascholing van geestelijk verzorgers voorziet de methode in het belang om van professionals te vragen steeds bereid te zijn de eigen levensloop, privé en werk, tegen het licht te houden. “Zijn er schimmen die jou achtervolgen,” vraagt Elsemarijn aan haar vader. Net als bij hun cliënten en pastoranten kunnen die schimmen in diverse gestalten ook in het leven van geestelijk verzorgers aanwezig

zijn. Behalve personen, situaties en gebeurtenissen uit het verleden kunnen er ook negatieve en mogelijk traumatische ervaringen in het werk op een voor hen belastende wijze aanwezig zijn.

Daarnaast is de plaats en betekenis van het geloof of levensbeschouwing voor de geestelijk verzorger zelf ook een thema. Elsemarijn stelt haar vader de vraag waar hij de kracht, inspiratie en hoop vandaan haalde om bij herhaling voor de moeilijke weg te kiezen. Ze vraagt naar zijn vertrouwen en zijn geloof en vermoedt dat het niet om zonder meer zelfvertrouwen en geloof in jezelf gaat. Hoe helpend maar ook kritisch kunnen dergelijke vragen zijn voor een geestelijk verzorger die er zijn of haar werk van heeft gemaakt om mensen geestelijke steun te bieden bij de weg die zij gaan?

Geestelijk verzorgers zijn geroepen de ander recht te doen. Het streven naar recht en rechtvaardigheid is een motief dat steeds terugkomt in de brieven van Wim. Het is een uiting van het verlangen dat Ricoeur (1994) beschrijft als gericht zijn op het goede leven met en voor anderen en in rechtvaardige instituties. Deze formule, toegepast op de kritische reflectie op de keuzes die iemand in werk en privé maakt, legt de vinger op de zere plek van ethische dilemma's waarin conflicterende waarden en normen om voorrang strijden. Ricoeur verwijst hier naar het begrip getuigenis of attestatie als de uiteindelijke zekerheid dat iemand zelf de auteur is van zijn eigen spreken en handelen, hoezeer ook omgeven met onzekerheid over de juistheid daarvan. De autobiografische methode brengt met het beschrijven van het eigen leven dergelijke dilemma's of conflicten aan het licht – of het moest zijn dat iemand ze verdrongen heeft of nog niet zover is om ze met anderen te bespreken – en draagt bij aan het vinden van een manier om er mee om te gaan. Het zoeken naar een metafoor die iemand aan zijn of haar leven geeft, kan hem of haar verder helpen in de zelfexploratie. De waarde van deze stap wordt bevestigd door Hans Alma (2019) die verbeelding en geestelijke zorg verbindt. Het oefenen met verbeelding draagt bij aan het versterken van de kwaliteit van geestelijke verzorging.

Literatuur

Alma, H. (2019). De spiritualiteit van het mogelijke. De rol van verbeelding in geestelijke zorg. In: W. Krikilion & J.Z.T. Pieper (red.), *Positieve psychologie en zingeving*, KSGV 94/2, (pp. 89-106). KSGV.

Peeters, B. (2022). *Geloof tijdens detentie.* Lezing op de studiedagen van het rk-justitie-pastoraat in 2021.

Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. University of Chicago Press.

Zock, H. (2019). Na-apen en samenwerken. Een vergelijking tussen positieve psychologie en geestelijke verzorging. In: W. Krikilion & J.Z.T. Pieper (red.), *Positieve psychologie en zingeving*, KSGV 94/2, (pp. 127-148). KSGV.

Uitgedaagd tot levensbeschouwelijke explicitering

Hoe intergenerationele spirituele biografie kan bijdragen aan institutionele traditieoverdracht

JOB SMIT

Biografische introductie

Het thema van dit boek raakt aan twee thema's die op dit moment ook de brandpunten van mijn eigen denken vormen, namelijk de geestelijke verzorging in Nederland en de toekomst van de kerkelijke instituten in Nederland.

Bij de geestelijke verzorging cirkelen mijn gedachten rond de plaats en ontwikkeling van het vak in onze samenleving. Een belangrijk deel van dit denken heeft zijn neerslag gevonden in mijn proefschrift getiteld 'Antwoord geven op het leven zelf' waaraan ik de analysemodellen ontleen die ik in deze bijdrage gebruik (Smit, 2015). Bij de toekomst van de kerkelijke praktijken in ons land denk ik aan de sterk toenemende vergrijzing in combinatie met een stokkende traditieoverdracht. Met name dat laatste houdt mij bezig. Wat maakt dat het stokt en hoe kunnen we dit vlot trekken?

Ik werk in de kerk maar mijn drie kinderen zijn geen van allen kerkelijk betrokken, hoewel ze zijn op opgegroeid binnen een orthodoxe protestantse gemeente en in de studententijd betrokken geraakt bij een evangelische studentenorganisatie. Het gaat daarbij niet alleen om het loslaten van christelijke praktijken maar ook

om innerlijke verwijdering van het christelijk traditiegoed. Veel christelijk traditiegoed zoals ze dat aangereikt hebben gekregen zien ze als onhoudbaar, dan wel weinig plausibel, niet relevant, dan wel één van de mogelijkheden waaruit je kunt kiezen. In totaliteit mist het christelijk traditiegoed voor hen de overtuigingskracht die nodig is om zich daaraan te verbinden. Een meer metaforische en symbolische benadering van die traditie – die de onderscheiden aard van wetenschap en religie respecteert – wordt welwillend aangehoord maar vermag de harten niet te beroeren. Dat laatste hoeft niet te verbazen. Succesvol doorgeven van een traditie heeft immers met meer te maken dan de kennistheoretische status van het traditiegoed. Het doorgeven van een institutionele traditie kan in mijn ogen pas succesvol zijn als tenminste is voldaan aan drie voorwaarden. Ze moet (1) plaatsvinden binnen een gemeenschap waarin die specifieke omgang met de traditie geloofwaardig wordt uitgeleefd. Ze moet (2) relevant blijken voor de zingevingsopdracht waar ieder mens voor staat. Ze moet (3) spirituele kracht hebben zodat het hart geraakt kan worden en opengaat voor het transcendente.

Nu gaat het project van dit boek niet over institutionele traditieoverdracht maar over de intergenerationele spirituele dialoog. Ze richt zich niet op de vraag wat binnen een instituut zou moeten worden overgedragen of op wat we daarin zouden wíllen overdragen maar op de vraag wat er binnen een concrete ouder-kind relatie feítelijk wordt overgedragen. In de brieven en het interview krijgen we daarvan een even liefdevol als kwetsbaar beeld. Daarbij wordt een opzet gebruikt van de spirituele biografie die binnen de geestelijke verzorging is ontwikkeld door Jannet Delver. Maar de kwestie van de stokkende institutionele traditieoverdracht wil niet uit mijn gedachten. Ik zie dit thema op de achtergrond ook een rol spelen in het relaas van dit project. En daarom stel ik de vraag in hoeverre deze werkvorm een bijdrage kan leveren aan institutionele traditieoverdracht. Mijn conclusie is dat die bijdrage er is maar dat daarvoor levensbeschouwelijke explicitering nodig is. Het houdt in dat je expliciet maakt wat impliciet in je leven aanwezig is. Concreet betekent het dat je in woord of beeld duidelijk maakt waar je voor staat in het leven, wat daarin je leidende opvattingen en waarden zijn en welke praktijken je op basis daarvan uitoefent.

De opzet van deze bijdrage is als volgt. Op inhoudelijk niveau (wat wordt verteld?) licht ik de levensbeschouwelijke aspecten uit vanuit een door mij zelf ontwikkeld zingevingsprocesmodel. Vanuit de basismethodiek die op het zingevingsproces-

model is gebaseerd doe ik hetzelfde op interactieniveau (wat gebeurt er in de interactie?). Ik sluit af met een paar conclusies en reflecties.

Zingeving als antwoord geven op het leven zelf

Geestelijke verzorging vat ik op als begeleiding bij het zingevingsproces. Dit zingevingsproces zie ik als een algemeen menselijk fenomeen: het speelt zich af bij ieder mens. Het gaat over de manier waarop mensen in het leven staan en gaan. Ik heb de essentie daarvan proberen te vangen in de term 'Antwoord geven op het leven zelf'. Het leven zelf – het feit dat ik er ben en dat de wereld er is – doet een appèl op ons. Wij zijn allen genoodzaakt op een of andere manier op dit appèl antwoord te geven onder het motto: ik leef en wat nu?

Dit komt pregnant naar voren in wat Wim vertelt over de begrafenis van zijn oma die hij meemaakte op 18-jarige leeftijd: "*Heel langzaam een half uur lang in stilte te voet maalde dat de hele tijd door mijn hoofd en dacht ik: wat ga jij nou doen? Want je leven is, ja is kort, op een bepaald moment houdt het op*". Dit wordt door Wim zelf beschreven als een ervaring die zijn leven fundamenteel zou bepalen. Zo'n antwoord geef je dus met je hele persoon en met je totale levensvoering.

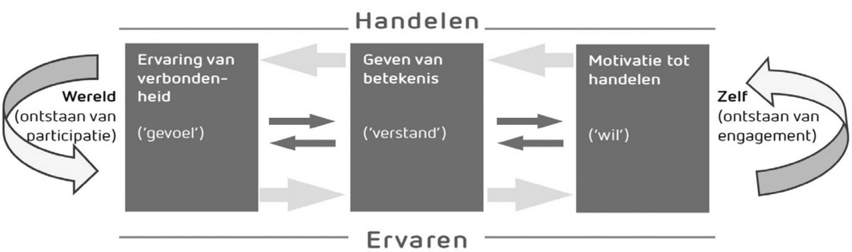
Het levensappèl kan op verschillende tijden een andere vorm krijgen. In het interview spreekt Wim over een 'stemmetje' in jezelf dat zegt: "*ik wil dit niet, ik wil iets anders.... ik kan niet geloven dat God van mij wil dat ik dit doe en altijd alleen blijf*". Dit stemmetje wordt herkend en benoemd als de stem van God (en dus als ultiem erkend) en zorgt uiteindelijk voor een ánder antwoord. Dit zingevingsproces is dus een zoekproces, een 'zoekpartij'.

Dit proces van zoeken houdt nooit op, maar sluit het vinden van een zekere rust niet uit. "*Mijn zoeken om zin te geven is niet tot stilstand gekomen, maar de koortsachtige onrust die mij lang heeft bepaald is er niet meer*" (einde eerste brief). Het wordt zelfs gedragen door de rust van een diepe overtuiging "*Ik leef van de hoop dat ook ik dan [als het einde komt] opgevangen zal worden, net als die talloze schepselen – van prematuur tot hoge leeftijd – die mijn pad hebben gekruist*" (einde derde brief). Dit laat zien dat dit zoeken wordt voortgestuwd door een verlangen naar een antwoord van een bepaalde kwaliteit. Een antwoord dat met het hele hart

kan worden beaamd, vrede geeft en waarin je kunt 'rusten' ook als het leven een einde neemt. Daarom kun je zeggen dat er een levensbeschouwelijke en religieuze notie ten grondslag ligt aan het hele zoekproces. Ik denk dan als vanzelf aan het woord van kerkvader Augustinus: "Onrustig is mijn hart totdat het rust vindt in U".

Drie gestalten van zin

Dit proces van 'antwoord geven op het leven zelf' is te zien als een voortdurende interactie tussen zelf en wereld. Daarbij onderscheid ik drie onderscheiden gestalten van zin. Men kan zin zien als ervaring van verbondenheid, als betekenisgeving en als motivationele kracht tot handelen. Deze drie vormen functioneren in één interactioneel proces tussen zelf en wereld. Als volgt in beeld gebracht.



De wisselwerking is zichtbaar gemaakt in de blokpijlen. Stel je ontmoet iemand en je ervaart een klik. Dat is een *ervaring van verbondenheid* die ontstaat zonder dat je er over nadenkt, ze is pre-reflectief. Vervolgens geef je daar *betekenis* aan: de ander is een vriend, en niet bijvoorbeeld een ouder, of een geliefde. En dit is meer of minder belangrijk voor je en het spoort meer of minder met je plaatje van het ideale leven. Het kan zelfs je hele kijk op het leven veranderen. Zo'n vriendschapservaring maakt dat je zegt: 'zo kan het leven ook zijn' en dan bevinden we ons op levensbeschouwelijk niveau. Maar nu je verbondenheid hebt ervaren en dat als waardevolle vriendschap hebt geduid wil je je ook als vriend bewijzen. Zo ontstaat er als derde moment een *innerlijke motivatie* om daadwerkelijk als vriend te handelen. Deze motivatie heeft haar wortels in de waarden die je aanhangt en die op hun beurt weer geworteld zijn in spirituele ervaringen. Het resultaat van

deze motivatie is een *engagement* met het leven. Dat wil zeggen dat je de opdracht tot vriendschap op je neemt en er werk van gaat maken. Je organiseert bijvoorbeeld een fietstocht. Zo komt het tot handelen. In het diagram hebben we nu een bocht gemaakt en zitten we inmiddels bij de bovenste blokpijlen. Vervolgens geef je betekenis aan je eigen handelen: die fietstocht was goed, mooi, aangenaam, verdiepend, vreugdevol, ontspannend en het droeg misschien wel vrucht. Het resultaat is een verdieping en verrijking van de ervaren verbondenheid van het begin. Er ontstaat iets van het besef zinvol deel te nemen aan het leven en een bijdrage te leveren aan de wereld. Dat noem ik *participatie*. Engagement en participatie zijn dus de waarneembare vruchten van het zingevingsproces dat bestaat uit ervaring van verbondenheid, betekenisgeving, motivatie tot handelen en het handelen zelf.

Ik zie dit prachtig geïllustreerd in de zojuist genoemde begrafenisepisode uit Wims verhaal. "*Ik hield van mijn bomma…,*" zegt Wim. Dat is de ervaring van verbondenheid. Die wordt gearticuleerd in een betekenisgeving die uitgedrukt werd in het gedachtenisprentje met de tekst "*Mijn levensopgave zie ik als de gave van mijzelf… dat was Bomma*". Het leidde tot de overwegingen tijdens de stille tocht: "*wat ga jij nou doen…wat ga ik in die korte tijd die ik hier heb, wat ga ik dan doen?*" Daar heb je de motivatie tot handelen. De rest is geschiedenis.

Analyse op inhoudsniveau

Het is interessant om te kijken hoe de drie gestalten van zingeving in dit project naar voren komen.

De ervaring van verbondenheid (eerste zingestalte) is zowel in de levensbeschrijving als in de interactie met handen te tasten. Of het nu gaat om de beschrijving van het ouderlijk huis, de familie of de woonplaats, telkens horen we blijken van verbondenheid. Ze worden soms vergezeld van hun negatieve pendant: de vervreemding. De verbondenheid met het ouderlijk milieu leidt verderop in het leven tot affiniteit en sympathie met het hand-arbeidende deel der natie. Het bereikt zijn meest uitgesproken gestalte in de beschrijving van de picknick in de Ardennen. "*Een magisch moment dat je altijd mee zou nemen,*" zo zegt Janneleen. Een stukje paradijs dus. Deze verbondenheid is de cantus firmus van het totale

verhaal van Wim en in de interactie met de dochters is de betrokkenheid en genegenheid voortdurend voelbaar.

In deze verbondenheid ontstaan allerlei handelingsmotivaties (derde zingestalte). Te denken valt aan Wims waken bij zijn moeder, het dragen van de kleren van zijn broer. Maar ook het volgen van zijn zus in de gehandicaptenzorg, het opvolgen van het eerste advies van de hulpbisschop. Tot die motivaties behoren ook motivaties van spirituele oorsprong. Een voorbeeld daarvan vinden we in Wims beschrijving van een episode tijdens de KPV. Hij ontmoet twee pastoraal werkers. "*Als een flits ging het door me heen: dat had ik willen worden; dan kon ik tegelijk pastoraal werk doen én ook een gezin met vrouw en kinderen*" (tweede brief). Een tweede voorbeeld vinden we bij het bezoek aan de bisschop. "*Thuisgekomen [na het bezoek aan de bisschop] was mijn ontgoocheling groot, maar tegelijk voelde ik een grote vastbeslotenheid. Ik ga toch studeren in Nijmegen en ik ga uittreden en trouwen – ik weet niet waar het vandaan kwam, maar dat ging door me heen.*" Een opmerkelijk moment omdat hier negatieve verbondenheid (vervreemding) functioneert als context voor een spirituele motivatie.

Maar hoe zit het nu met de bemiddelende gestalte van de betekenisgeving (tweede zingestalte)? Van tijd tot tijd horen we wat de relaties van Wim aan gevoelens en gemoedstoestanden teweegbrengen. Het is af te lezen aan de bijvoeglijke naamwoorden: Iets is mooi, aangenaam, heerlijk, moeizaam, etc. – zij het dat ik in het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden wel een zekere spaarzaamheid bespeur. De Canadese filosoof Charles Taylor noemt dit 'zwakke evaluaties'. Daarnaast bestaan er volgens Taylor 'sterke evaluaties'. Daarmee bedoelt hij de standaarden waaraan je afmeet of iets goed, mooi, moeizaam et cetera is. Sterke evaluaties betreffen dus de dingen waar je voor staat en gaat en zijn dus levensbeschouwelijk van aard (Taylor, 2009). Deze sterke evaluaties zijn in het verhaal van Wim aanwezig, maar blijven veelal impliciet. Ze zijn bijvoorbeeld voelbaar in de ontgoocheling/ontnuchtering ten aanzien van het kerk-zijn na zijn bezoek aan de bisschop. Ze komen naar voren in zijn beschrijving van de katholieke als de 'enige ware kerk' waar hij afstand heeft genomen met als keerzijde de openheid en respect voor meerdere waarheden als leidende waarde. Het enige expliciet ethische oordeel dat ik tegenkwam had betrekking op Wim zelf als hij zegt dat hij zijn eerste vriendin onrecht heeft aangedaan. Blijkbaar is het motto: oordeel niet en wie oordelen wil, oordele zichzelf. Het siert hem.

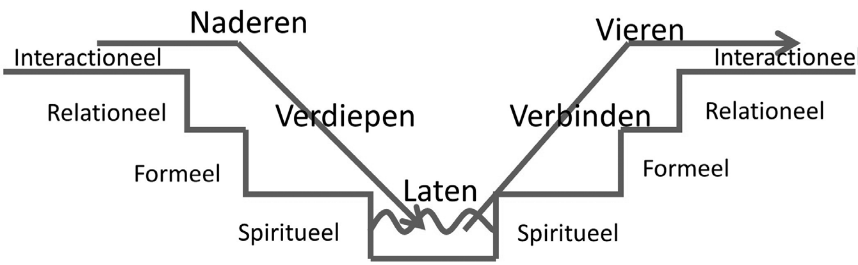
De vraag die echter bij mij rijst, is of een explicitering van je sterke evaluaties – dat waar je voor staat en gaat – niet juist nodig is als je wilt laten zien wie je bent. Ik moet denken aan een andere gedachte van Taylor die stelt dat wie wij zijn als mens, bepaald wordt door de wijze waarop wij ons oriënteren op en onze plaats innemen in een 'morele ruimte'. Dat is een ruimte waarin allerlei sterke evaluaties (opvattingen over het goede leven) circuleren. Zeggen wat voor ons het goede leven is, laat zien wie we zijn.

De levensbeschouwelijke en religieuze dimensie van de betekenisgeving krijgt expliciet woorden in de beschrijving van het onweer uit zijn jeugd (confrontatie met wat groter is, kwetsbaarheid), en in de beschrijving van het effect van het kijken naar de 'Webb-telescoop' (de nietigheid van het leven). Heel persoonlijk komt het levensbeschouwelijk/religieuze aspect naar voren aan het slot van de derde brief als het gaat over het gedragen worden in het einde, met verwijzing naar Deuteronomium 31 in de verwoording van Huub Oosterhuis. In het interview tenslotte wordt het hoorbaar als het gaat om het stemmetje en de Stem en in het antwoord op de zinvraag (leven als gegeven kans, kleine stapjes in de richting van het goede). Daarmee contrasteert de beschrijving van de religieuze rituelen als de rozenkrans, de bedevaart, het gebed. Wat betekenen ze eigenlijk? Het is Elsemarijn die daar meer van wil weten: "*hoe zag jij religie vroeger als kind?*" (Eerste antwoord). Met als impliciete vervolgvraag: hoe kijk je nú aan tegen deze rituelen?

Analyse op interactieniveau

Voor de analyse van het interactieniveau maak ik gebruik van de basismethodiek geestelijke verzorging zoals ik die heb ontwikkeld. Deze basismethodiek ziet het contact tussen begeleider en begeleide als het gaan van een weg. Het is een weg die de diepte ingaat, vergelijkbaar met de weg die iemand aflegt in een ritueel bad. Begeleider en begeleide dalen vanaf het niveau van het dagelijks leven samen af tot de diepte van het leven. Het diepste niveau is het niveau waarop men het appèl van het leven verneemt en een begin van een antwoord ontstaat. Op deze bodem vindt een spirituele opening plaats: er wordt iets gezien, gehoord of ervaren dat voorheen niet werd gezien met betrekking tot de sterke evaluaties en de totale levensvoering. Vervolgens gaan begeleider en begeleide samen

omhoog naar het niveau van het dagelijks leven waar het allemaal begon. De weg omhoog begint met het communicatief maken van de spirituele ervaring in woord en/of beeld. Wat zag je tijdens de spirituele opening? (Het is de letterlijke vraag van Elsemarijn aan Wim). Vervolgens start er een zoektocht om het waardevolle dat je hebt gezien of gehoord een plek te geven in je dagelijks leven. Het resultaat is dat de begeleide zijn leven kan vervolgen vanuit een sterkere verbondenheid met zijn diepste motivaties en spirituele bronnen dan voorheen. Het wordt zichtbaar in dit diagram.



Ook al verschilt een intergenerationele dialoog van een begeleidingsgesprek, toch is het interessant om te zien wat zich toont als je door de lens van dit model naar het intergenerationele gesprek kijkt.

Ook een intergenerationele dialoog rond zingeving en spiritualiteit is een weg de diepte in. Het bestaande contact wordt verdiept. Alle betrokkenen in dit gesprek getuigen daarvan.

Het model voorziet in stapsgewijze afdaling. Je komt niet zomaar op het diepe niveau. Zoals Jannet Delver zegt in het interview over de methode van de spirituele biografie: “We betreden een belevingsdiepte waar mensen niet vanzelf bij raken.” Het kost tijd en vraagt behoedzaamheid om datgene wat zich onder de oppervlakte van het leven afspeelt bloot te leggen. Je moet elkaar eerst ‘naderen’ en dat is aftasten en afstemmen. In dit intergenerationele gesprek bestaat het naderen uit het bewuste besluit om deze briefwisseling aan te gaan. Je creëert bewust de interactieruimte. Een dergelijk bewust besluit is noodzakelijk in onze geïndividualiseerde en snelle samenleving. Dat men in de methode van de spirituele biografie begint met datgene wat in het ouderlijk huis ontvangen is, functioneert ook als een vorm van naderen. Het is een redelijk veilig terrein waar tegelijk

tal van aanknopingspunten kunnen worden gevonden om de diepte in te gaan. Bij het tweede thema – dat van de autonomie – wordt het al kwetsbaarder. De verteller onthult de keuzes die hij gemaakt heeft en moet daarin meer laten zien van zichzelf. Het derde thema is het meest gevoelig: dat van de ervaren verbondenheid. Hier valt het spirituele thema van de liefde (naar de ander, de wereld en het transcendente) niet te ontwijken. Zo is de structuur van ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid dienstbaar aan een verdiepende beweging.

In de theorie van de basismethodiek wordt de verdiepende beweging in gang gezet door een combinatie van vragen naar betekenis en erkennende, relatie bevestigende uitingen. Deze interventies worden in de methodiek van de spirituele biografie gepleegd door de trainingsgroep. In deze briefwisseling gebeurt het door de vragen van de dochters.

Een belangrijk aandachtspunt is de status van de gesprekspartners. In de geestelijke verzorging gaat het om een contact van mens tot mens, maar dan één waarbij evenwel de een meer kennis en expertise heeft dan de ander. Deze meerdere kennis en expertise wordt ingezet om samen op een goede manier ‘door het bad te geraken’. Dat komt overeen met het gegeven dat er ook in de intergenerationele dialoog sprake is van een verschil in kennis en ervaring. De vader komt naar voren als een gids die aan de dochters het een en ander heeft geleerd en overgedragen: dat je verder moet kijken, dat er meerdere waardevolle antwoorden op het leven mogelijk zijn en dat je de wijze waarop de ander de waarheid ziet moet respecteren (interview).

Het diepste punt

In trainingen op basis van de basismethodiek vraag ik bij het bespreken van een gespreksverslag altijd naar het ‘diepste punt’ van een gesprek. Waar gaat er iets open en vindt een wending plaats? Hoe zit dat bij deze intergenerationele dialoog? Het antwoord op die vraag is altijd betwistbaar en misschien zijn er meerdere momenten van opening en wending. Zelf zie ik het diepste punt liggen in een paar episodes in het interview. Namelijk daar waar Wim de begrafenis van zijn oma evalueert en verderop waar hij spreekt over het stemmetje en de Stem in combinatie met doorzetten en het verdragen van een situatie die je niet

wilt. Maar het meest spreekt tot mij het moment waarop Wim door zijn dochter bevestigd wordt in zijn gidsfunctie. Hij blijkt echt wat te hebben overgedragen! Daar is hij dan ook stil van en dankbaar voor. En stilvallen is in de theorie van mijn basismethodiek een teken van een spirituele opening. Dat ik het diepste punt niet in de briefwisseling zie liggen maar in de *reflectie* op het gesprek is niet zonder betekenis. Wim zelf vindt het gebeuren rond de begrafenis van zijn oma heel belangrijk, maar komt daar niet op terug. Dat gebeurt pas als hem daarnaar in het interview gevraagd wordt. Dit toont het belang van de dialoog naar aanleiding van de geschreven biografieën en ondersteunt zo de validiteit van de methode van de spirituele biografie. Je bent er blijkbaar niet als je het alleen maar opschrijft. Je hebt de ander nodig om tot de diepte te geraken en op spiritueel niveau te communiceren. Dat je de ander nodig hebt blijkt uit de vragen van Elsemarijn die meer dan eens aandacht vraagt voor de pijnlijke en moeilijke kanten van zijn leven die haar vader wel laat vermoeden maar niet uitwerkt. Ze vraagt bijvoorbeeld hoe Wim de ontoegankelijkheid van zijn vader ervaren heeft en wat het hem deed dat zijn vader zo kapot was van zijn uittreding en of hij zich niet eenzaam voelde in zijn zoektocht naar een goed antwoord op het leven zelf.

Het moment van verbinden vinden we terug bij de vraag hoe vader en dochters omgaan met het maken van keuzen en het gesprek over de spanning tussen doorzetten en verdragen. Het vieren tenslotte is met handen te tasten in het uitspreken van de dankbaarheid over alles wat in deze dialoog werd ontvangen. Deze aspecten werk ik niet verder uit.

De vraag naar levensbeschouwelijke explicitering

Dat je de ander nodig hebt om tot de diepte te geraken, geldt in deze dialoog naar mijn aanvoelen in het bijzonder voor het levensbeschouwelijk aspect. Het is vooral Elsemarijn die op allerlei manieren vraagt naar levensbeschouwelijke (ethische en religieuze) explicitering. Ik zet een aantal van haar vragen achter elkaar.

> *"Hoe zag jij religie vroeger als kind? Tijdens het onweer had je op de brommer een ervaring dat er iets groters was dan deze wereld. Wat zag je? Wat deed dit met jou? (Eerste antwoord). Waar haalde jij je geloof vandaan dat het wel goed komt? Hoe durfde jij zo trouw en vertrouwen te hebben in jezelf, jezelf zo*

in het diepe storten? Op welke manier biedt religie jou hoop en vertrouwen? En hoe combineer jij vruchtbaar natuurwetenschap en het referentiekader van de theologie? Wat is verbinding voor jou? Wat betekent het en heeft god of goddelijkheid voor jou iets te maken met verbinding? Wat betekent voor jou de hemel en hel?"

Deze vragen functioneren als een uitnodiging om levensbeschouwelijk ter zake te komen, waar in het nagesprek dan ook een begin mee wordt gemaakt.

Een bijzonder scherpe observatie van Elsemarijn betreft de twee gesprekken met de hulpbisschop. De ene keer was dat een positief gesprek: hij adviseert Wim om direct te kiezen voor het pastoraat. De andere keer was het negatief: hij weigert de studie in Nijmegen. Elsemarijn begrijpt de pijnlijke kant van de zaak, maar ze gaat verder. Ze vraagt hoe Wim nú naar deze twee gesprekken kijkt en hoe ze zich tot elkaar verhouden. Zijn de motieven om in te treden na de uittreding helemaal weg en zonder betekenis? Dit zijn 'life review-vragen' waarin ook ambivalenties kunnen worden gethematiseerd. Kenmerk van levensbeschouwelijke en religieuze tradities is dat de ambivalenties van menselijk bestaan daarin worden gethematiseerd en dat er manieren aan de hand worden gedaan om ze te duiden en daarmee om te gaan.

Conclusies en reflecties

In deze laatste paragraaf trek ik een paar samenvattende conclusies en plaats die in de context van de stokkende institutionele traditieoverdracht.

1. Een intergenerationele dialoog op basis van de methodiek van de spirituele biografie leidt tot verdieping van het contact tussen de generaties. Men komt daadwerkelijk terecht op het spirituele niveau waarop men het levensappel hoort.
2. De opzet van de methode van de spirituele biografie spoort met het door mij geschetste zingevingsprocesmodel. Alle ingrediënten van het zingevingsproces zijn te vinden.
3. Communicatie tot op het levensbeschouwelijke en spirituele niveau leidt tot een versterkte band met elkaar. In dit project wordt de theorie bevestigd dat

deze twee samenhangen: hoe meer men in een contact de diepte in gaat, des te sterker wordt de band tussen mensen.

4. Een bijzondere uitkomst van dit project is de wederzijdse bestaansbevestiging van de gesprekspartners. De vader wordt bevestigd in zijn rol als gids en ontdekt zichzelf dankbaar als tradent van specifieke waarden. De dochters zien zichzelf meer dan ooit als dochters van hun vader en deel van een grotere geschiedenis dan die van hun eigen leven alleen. Dat is een profilering van hun levensbeschouwelijke visie die kan gaan functioneren als een kiel bij de verdere vaart van hun levensschip.
5. De meest saillante uitkomst van dit project acht ik de vraag om levensbeschouwelijk/religieuze explicitering.

Wanneer ik deze conclusies plaats in de context van de stokkende institutionele traditieoverdracht kom ik tot de volgende reflecties.

1. De intergenerationele dialoog kan helpen bij de traditieoverdracht omdat het zicht biedt op ons aller zingevingsopdracht en de wijze waarop die wordt ingevuld. En dat is een van de voorwaarden voor succesvolle institutionele traditieoverdracht (2^{e} voorwaarde voor geslaagde traditieoverdracht).
2. Een geslaagde traditieoverdracht vraagt ook om spirituele kracht: het vermogen geraakt te worden en te raken. De methode van de spirituele biografie biedt alle ruimte om spirituele ervaringen te thematiseren in de herkenbare context van het leven van alledag (3^{e} voorwaarde).
3. Levensbeschouwelijke explicitering maakt het gemakkelijker om de relatie met institutionele tradities te leggen. Ik stel me voor dat die verbinding wordt bewerkstelligd door opmerkingen in de trant van 'waar ik het nu over heb wordt ook zichtbaar in ... (volgt een levensbeschouwelijk verhaal, overtuiging, concept en opdracht of ritueel). Zo moest ik zelf bij de passages over het stemmetje en de Stem denken aan het verhaal van Abraham wiens leven werd voortgestuwd door de Goddelijke Stem die hij hoorde in belofte en opdracht.
4. Levensbeschouwelijke explicitering veronderstelt een gemeenschappelijke bekendheid met levensbeschouwelijke verhalen, overtuigingen, concepten en opdrachten. Daar zal binnen de kerk ruimte voor moeten worden gemaakt en van die ruimte zullen mensen echt gebruik moeten willen maken. Het gaat hier niet zonder discipline. Wellicht moet er onderscheid worden gemaakt tussen de catechese en intergenerationele spirituele dialoog. In de catechese zou dan 'bekend maken met' het doel kunnen zijn, wat een veel bescheidener

doelstelling is dan veel kerken hanteren. In een intergenerationele spirituele dialoog zou de relevantie van de traditie voor zingeving kunnen worden ontdekt, samen met de spirituele kracht ervan. Hoewel men ook omgekeerd zou kunnen denken: integreer iets van intergenerationele spirituele biografie in een catechese curriculum.

5. Levensbeschouwelijke explicitering sluit goed aan bij de moeite die een jongere generatie ervaart om antiek en premodern traditiegoed een plaats te geven binnen een laat-moderne werkelijkheidsbeleving.

Dit alles laat onverlet dat voor een geslaagde institutionele traditieoverdracht een gemeenschap nodig is waarin een eigentijdse omgang met de traditie daadwerkelijk geleefd en gedragen wordt (1e voorwaarde). Wil de intergenerationele spirituele dialoog bijdragen aan institutionele traditieoverdracht, dan zal ze een plaats moeten krijgen in de context van een gemeenschap.

Literatuur

Smit, J. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van geestelijke verzorging.* Eburon.

Taylor, C. (2009). *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit.* Lemniscaat.

Viktor Frankl en zijn existentieel-psychologische benadering

ELLEN VAN SON

Biografieën van Viktor Frankl

De Weens-Joodse psychiater en filosoof Viktor Frankl laat ons meerdere biografieën na. Zijn boek *De zin van het bestaan* (Frankl, 2007) behoort tot één van de meest invloedrijke boeken van de 20e eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog dicteert hij in negen dagen een boek waarin hij zijn mensonterende ervaringen in de concentratiekampen vastlegt. Zijn autobiografische verslag onderricht ons wat het is om in onvoorstelbare levensomstandigheden ten diepste mens te zijn. Frankl heeft zijn levensvisie op ontelbare mensen overgedragen.

Behalve dit boek, waarvan er wereldwijd meer dan 12 miljoen exemplaren zijn verkocht, laat Frankl ons ook een meer klassieke autobiografie na. De titel hiervan luidt: *Was nicht in meinen Büchern steht – Lebenserinnerungen* (Frankl, 2011). In ruim 100 bladzijden beschrijft Frankl zijn leven chronologisch geïllustreerd met talloze foto's. Via het geschreven woord ontmoeten wij een man die meerdere ervaringen van een in het hart 'geraakt worden' met ons deelt.

Een rode draad in Frankls ervaringen van 'geraakt worden' is, dat hij meerdere malen wordt geroepen naar het pad van zijn geesteskind, genaamd Existenzanalyse en Logotherapie. In Frankls studietijd merkt een medestudent terloops op dat hij zijn aanleg voor de psychiatrie nu eindelijk eens onder ogen moet zien. En dat terwijl Frankl dermatoloog of gynaecoloog als specialisatie voor ogen heeft. Dit gesprek geeft Frankl het laatste duwtje in de richting van de psychiatrie. Frankl (2011, 32) schrijft hierover: "Es ist kaum zu glauben, welch eine entscheidende Wendung unseres Lebens wir unter Umständen der einfach so achtlos hingeworfenen Bemerkung eines anderen zu verdanken haben."

Als Frankl niet open had gestaan voor het in hart 'geraakt worden', had de Existenzanalyse en Logotherapie het daglicht niet gezien. Als ik niet had open gestaan voor het in hart 'geraakt worden' door het levensverhaal en werk van Viktor Frankl, had deze boekbijdrage het daglicht niet gezien. Nadat ik mijn biografische keuze (of werd ik gekozen?) heb toegelicht, wordt het gedachtengoed van Frankl verhelderd. Aansluitend kijk ik door de bril van de Existenzanalyse en Logotherapie naar de briefwisseling tussen Wim en zijn dochters Elsemarijn en Janneleen. Ik sluit deze bijdrage af met de toegevoegde waarde die Frankls levenswerk voor de spirituele autobiografie als methode voor intergenerationele waardenoverdracht aanreikt.

In het hart 'geraakt zijn'

Dinsdag 6 november 2007 is de dag waarop de Logos, als bron van alle 'geraakt zijn', mij voor de eerste keer roept een ander pad in mijn werkzame leven in te slaan. Op dat moment werk ik als begeleider van jonge academische starters in een onderzoeksorganisatie. Ik voel al enkele maanden de behoefte om mij hier verder in te bekwamen. De zoektocht op het internet laat een stoet van coach-opleidingen aan mij voorbijtrekken. Ondanks mooie brochures en aanlokkende programma's word ik niet geraakt.

En dan dinsdagavond 6 november 2007. Al surfend stuit ik op de website van de voormalige Hogeschool Geesteswetenschappen Utrecht. De simpel ogende website strooit met woorden, zoals het transcendente, het numineuze, die niet in mijn vocabulaire voorkomen. Mijn intellect begrijpt werkelijk niets van deze teksten, maar mijn hart jubelt het uit 'je hebt het gevonden'. Mijn geraaktheid vertaal ik in de actie om mij in te schrijven voor de vierjarige opleiding Zingeving en Spiritualiteit en dat terwijl ik op zoek was naar een korte cursus. Twee dagen later zit ik voor het eerst in de collegebanken: het begin van een reis die mij tot op de dag van vandaag spiritueel, emotioneel en ook sociaal veel heeft gebracht.

De vierjarige opleiding Zingeving en Spiritualiteit is bijzonder opgebouwd: korte modulen die afwisselend filosofische, psychologische, sociologische en levensbeschouwelijke perspectieven aanreiken op het thema 'zingeving'. Deze modulen bieden niet alleen een grote variëteit aan onderwerpen, maar ook een bonte stoet

van deskundige docenten die studenten enthousiasmeren voor hun perspectief, hun stroming op het gebied van 'betekenisvol leven'. Zo ook Wim Smeets, die ik als docent Gespreksvoering en Supervisie in deze opleiding leer kennen.

De Logos roept mij opnieuw tijdens de module waarin de levensloop en het werk van Viktor Frankl worden gepresenteerd. Ik lees Frankls spirituele autobiografie in het boek *De zin van het bestaan* (Frankl, 2007). Alhoewel het verhaal op mij een diepe indruk achterlaat, is het juist het tweede deel, getiteld 'De beginselen van de Logotherapie' die mij opnieuw wakker schudt. In zijn introductie beschrijft Frankl dat lezers hem regelmatig vragen naar een gedetailleerde uiteenzetting van zijn therapeutische leerstelling. Om hieraan tegemoet te komen, schrijft hij deze toelichting. Ik lees zinnen als 'Noögenische neurosen ontstaan niet uit conflicten tussen stuwkrachten en driften, maar uit conflicten tussen diverse waarden, met andere woorden, uit morele conflicten, of, in algemenere zin, uit geestelijke problemen. Bij dergelijke problemen speelt existentiële frustratie dikwijls een belangrijke rol' (Frankl, 2007, 127). Ik ben opnieuw met stomheid geslagen: mijn hoofd neemt een time-out omdat dit citaat niet past in een netwerk van bekende woorden en concepten in mijn hersenen. Mijn hart ervaart een groot verlangen om deze diepe wijsheid in mijn bewustzijn te laten komen. Na de vierjarige opleiding Zingeving en Spiritualiteit in Nederland volg ik aansluitend een Logotherapeutische opleiding in Wenen en weer later een specialisatie in Duitsland.

De benadering van Viktor Frankl kent zowel een existentiële als psychologische kant. Deze existentiële kant (Existenzanalyse), die magnifiek tot uiting komt in zijn mensbeeld, brengt mij naar de diepte van mijn innerlijk weten. De psychologische kant (Logotherapie) daarentegen vertaalt deze wijsheid naar praktische gespreksonderwerpen zowel in de context van begeleiding als in het leven van alledag. Voor het leesgemak wordt Frankls benadering in deze bijdrage afgekort tot Logotherapie. Voor mij heeft Frankl een diepe menselijke wijsheid, verwoord in vele levensbeschouwingen en wijsheidstradities, toegankelijk en toepasbaar gemaakt. Hoe een enkele website in mijn leven het verschil maakte.

Het fenomeen Logos

De psychiater Viktor Frankl benadert de behandeling van zijn patiënten, waaronder in de jaren ’30 van de vorige eeuw vrouwen die een suïcidepoging hadden ondernomen, vanuit existentialistisch perspectief. In hun levensverhalen zoekt hij naar mogelijke oorzaken voor hun suïcidepoging en vindt deze in traumatische ervaringen zoals een zware jeugd, ontberingen, misbruik of geweld. Hij stelt zichzelf de vraag of gezonde mensen deze traumatische ervaringen in mindere mate of zelfs niet hebben meegemaakt. Tot zijn verrassing ontdekt hij dat gezonde mensen vergelijkbare moeilijke of zelfs traumatische gebeurtenissen met zich meedragen. Frankls antwoord op de vervolgvraag wat dan maakt dat een mens ondanks al zijn levensgebeurtenissen ‘rechtop’ in het leven kan blijven staan, is de Logos (Schechner & Zürner, 2011, 18).

Ondanks het feit dat Frankl zijn psychologische benadering Logotherapie noemt, heeft Frankl het fenomeen Logos nooit eenduidig gedefinieerd. Frankls filosofische inborst, die een innerlijk ‘weten’ van het bestaan van dit fenomeen heeft, won het van zijn wetenschappelijke ratio die alles wilde verklaren en uitwerken. Het omvangrijke logotherapeutische woordenboek (Biller & Lourdes, 2008), dat later op basis van Frankls boeken is samengesteld, omschrijft Logos enerzijds filosofisch als ‘rede’, ‘betekenis’ en ‘menselijk intellect’ en anderzijds theologisch als ‘de scheppingskracht van God’ of ‘de openbaring van God in Jezus’. Hierdoor is het fenomeen Logos voor zowel religieuze als niet-religieuze mensen te duiden.

Alhoewel Frankl Logos niet definieert als filosofisch of theologisch fenomeen, is hij uitgesproken over wat de aanwezigheid van de Logos voor de mens betekent. De Logos maakt het leven onder alle omstandigheden betekenisvol[1] want de mens treft in zichzelf een geestelijke[2] dimensie aan om zich met deze Logos te verbinden. Vanuit dit onomstotelijke geloof heeft Frankl in zichzelf kracht en hoop gevonden om ondanks de zeer traumatiserende omstandigheden in de

1 Betekenisvol of zinvol. Deze bijdrage kiest voor het woord ‘betekenisvol’ omdat het woord ‘zinvol’ ook kan worden geassocieerd met ‘ik heb er zin in’. De betekenis van het leven is onafhankelijk of de mens er zin in heeft.

2 Frankl noemt dit ook wel de noölogische dimensie zodat het woord ‘geestelijk’ niet gelijk wordt gesteld met ‘religieus’.

kampen 'ja' tegen het leven[3] te zeggen. Hij leeft zijn eigen onderzoek dat hij in de jaren daarvoor als arts in de kliniek bij vrouwen, die een suïcidepoging hebben ondernomen, en gezonde mensen heeft uitgevoerd.

In onze taal benoemen wij de aanwezigheid van de Logos op vele manieren zoals 'mijn innerlijke stem', 'mijn geweten', 'mijn zuivere intentie', 'de wijsheid van mijn hart' of bij religieuze mensen: 'mijn innerlijke gesprek met God'. Kenmerkend is dat de mens in dialoog kan staan met deze Logos. Frankl poneert daarbij dat de Logos de meest betekenisvolle mogelijkheid van de mens weerspiegelt die hij van moment tot moment kan realiseren. In ons leven wordt de dialoog met de Logos maar al te vaak overschreeuwd door een legertje van andere stemmen in ons hoofd. Hierdoor zijn we ons vaak niet bewust van de 'roepende' Logos die ons voorhoudt om het meest zinvolle, het meest betekenisvolle voor anderen en onszelf te doen of te zijn.

Frankls beeld van de mens

Frankl ziet de mens wezenlijk anders dan zijn stadsgenoot Freud die faam met de psychoanalyse verwerft. Frankl verzet zich heftig tegen de reductionistische en gedetermineerde karakteristieken van het mensbeeld van Freud.[4] De mens wordt ten diepste niet door het samenspel van lichamelijke en psychische processen bepaald, zoals Freud dat wel ziet. Alhoewel wij in ons bestaan onderworpen zijn aan de gegevenheden en processen die zich afspelen in wat Frankl de 'lichamelijke en psychische dimensies' noemt, beschikt de mens ook over een onzichtbare geestelijke of noölogische dimensie.

De onzichtbaarheid van deze geestelijke dimensie maakt het ingewikkeld om hier een voorstelling van te maken. Frankl beschrijft uitgebreid hoe wij deze dimensie toch in ons leven kunnen ervaren. Voordat ik hierop inga, wil ik een metafoor voor de geestelijke dimensie delen die Frankl heeft bedacht. Hij vergelijkt de onzichtbare geestelijke dimensie met het dansen van de tango. Beide dansers,

3 De Duitse titel van het boek *De zin van het bestaan* luidt *Trotzdem Ja zum Leben sagen*.
4 De hierboven aangehaalde zinsnede 'ontstaan niet uit conflicten tussen stuwkrachten en driften' verwijst naar het feit dat Frankl Freuds psychoanalyse gedegen kent.

die hier de lichamelijke en psychische dimensies representeren, zijn zichtbaar, maar de magie van de dans die door hen, met hen ontstaat blijft onzichtbaar, maar o zo voelbaar. Zo is de geestelijke dimensie zelf onzichtbaar maar haar uitwerking, haar effect, wordt in lichaam en psyche ervaarbaar én daardoor ook zichtbaarder.

Ultieme menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid

Frankl onderkent dat de mens zich niet gemakkelijk of soms in z'n geheel niet aan biologische en/of sociologische omstandigheden kan onttrekken. Toch kent Frankl de mens 'een ultieme restvrijheid' toe als hij zegt: "Between stimulus and response there is a space. In that space is our power to choose our response. In our response lies our growth and our freedom" (Frankl, 1946). Vanuit zijn geestelijke dimensie heeft ieder mens het vermogen om zich vanuit vrijheid te verhouden tot de omstandigheden, ook in niet-gekozen en soms traumatische levensgebeurtenissen. In deze vrij gekozen houding wordt de geestelijke dimensie van de mens zichtbaar.

Deze ultieme menselijke vrijheid komt met de prijs dat de mens ook een antwoord op zijn levensomstandigheden *moet* geven. Frankl verwoordt deze menselijke verantwoordelijkheid als de-wil-tot-betekenis, die door waarden[5] wordt gedreven. De Logotherapie onderscheidt drie soorten waarden: creatie-, ervarings- en houdingswaarden. Creatiewaarden betreffen alles wat de mens onderneemt om zijn leefwereld en/of zijn relaties met anderen duurzamer, eerlijker en beter te maken. Daarnaast voegt de mens betekenis toe als hij de schoonheid van natuur, cultuur of menselijke relaties kan ervaren. Dit zijn de zogenoemde 'ervaringswaarden'. Deze waarden kan de mens intrinsiek waarnemen (opgevat als dialogisch proces met de Logos) en kan hij toekennen aan omstandigheden in de omringende wereld (uitdrukking van het vermogen ons te verbinden met de wereld). Frankl onderscheidt nog een derde categorie waarden, namelijk de houdingswaarden. Als de mens zijn lijdensvolle levensomstandigheden niet kan

5 De Duitse taal spreekt over 'Werten'. De vertaling naar 'waarden' doet in het Nederlands denken aan het meer algemene 'normen en waarden' terwijl hier 'waarden' worden bedoeld als 'betekenisvolle mogelijkheden om in het moment te leven.'

veranderen, heeft de mens vanuit de geestelijke dimensie de mogelijkheid een ander perspectief, een andere houding ten opzichte van deze omstandigheden aan te nemen. Frankl noemt deze houdingswaarden superieur omdat dit een buitengewone menselijke prestatie is.

Onlosmakelijk met het leven verbonden: schuld, lijden en dood

Als arts ziet Frankl in zijn praktijkvoering dat niemand aan een tragische trias in het leven ontkomt. De drie belangrijkste existentiële ervaringen, die tot innerlijke transformatie uitnodigen, zijn volgens Frankl schuld, lijden en dood. Met name de existentiële ervaring van schuld wordt vaak misverstaan. De Logotherapie maakt een onderscheid tussen schuld, een fenomeen dat toebehoort aan de geestelijke dimensie, en schuldgevoelens die zich in de psychische dimensie afspelen. Schuld is vanuit een vrij gekozen houding, en dus met een zeker bewustzijn, willens en wetens een ander levend wezen willen beschadigen, kwetsen of in een kwaad daglicht plaatsen. Schuldgevoelens kunnen hieruit volgen, maar dat hoeft niet. Net zoals mensen ernstige schuldgevoelens kunnen ervaren zonder dat hier existentiële schuld aan ten grondslag ligt.

Samenvattend

Als brug naar de toepassing van Frankls existentieel-psychologische perspectief op de briefwisseling tussen Wim en zijn dochters, vat ik hier enkele punten van Frankls Existenzanalyse en Logotherapie samen. Volgens Frankl heeft het leven onder alle omstandigheden betekenis. De mens kan zijn lichamelijke en psychische dimensies overstijgen en zich vanuit de geestelijke dimensie verbinden met de Logos. Deze verbinding toont zich in het gegeven dat de mens van moment tot moment kan waarnemen wat de meest betekenisvolle mogelijkheden zijn om in zijn leven te verwerkelijken. De mens ontstijgt hiermee zijn eigen gesloten systeem zoals Frankl het als volgt verwoordt:

“Wij moeten ons wachten voor de tendens, waarden uitsluitend te beschouwen in termen van zelfexpressie van de mens. Want *logos*, of ‘betekenis’, is meer dan

oprijzen uit het bestaan, het is veeleer een confrontatie met het bestaan. Indien de betekenis, die door de mens moet worden gerealiseerd, werkelijk niet méér zou zijn dan een vorm van zelfexpressie, of een projectie van zijn wensgedachten, zou zij ogenblikkelijk haar veeleisende, uitdagende karakter verliezen, zij zou de mens niet langer kunnen boeien of binden." (Frank, 2007, 125)

In Frankls levenswerk krijgt de ervaring van deze betekenisvolle mogelijkheden, deze waarden, een belangrijke plaats. Vrijheid is hierbij het eerste fundament van de menselijke waardigheid om in alle omstandigheden een waarde te kunnen kiezen. Hierdoor kan de mens zich van zijn lichamelijke en psychische dimensies distantiëren. Het andere fundament wordt gevormd door het antwoord dat hij door deze zelfdistantie kan geven: de-wil-tot-betekenis. De Logotherapie spreekt hier van zelfoverstijging of zelftranscendentie.

De briefwisseling tussen Wim en zijn dochters vanuit logotherapeutisch perspectief gelezen

Logotherapeutisch perspectief

De Logotherapie strooit lustig met filosofische begrippen zoals Logos, waarden, vrijheid, verantwoordelijkheid, wil-tot-betekenis en de tragische trias om haar theoretische leerstellingen te verduidelijken. Deze abstracte begrippen vragen om een voorbeeld vanuit de praktijk. Aan de hand van briefwisseling tussen Wim en zijn dochters wil ik Frankls gedachtengoed verder toelichten.

Levende voorbeelden

Uit Wims eerste brief aan zijn dochters spreekt zijn grote bewondering voor 'bomma van Helchteren', de moeder van zijn moeder. Wim benoemt haar bakkunst in de vorm van de niet te versmaden boekweitpannenkoeken, taarten en vlaaien als een voorbeeld van haar praktische wil-tot-betekenis. Zij creëert voedsel en voeding! Naast deze creatiewaarden herinnert Wim zich haar glimlach en behulpzaamheid als uitnodigende houdingswaarden waardoor Wim erg op haar was gesteld. In zijn brief verwoordt hij deze wil-tot-betekenis treffend met "zichzelf in dienst stellend van het geluk van anderen".

Wim was in de ogen van zijn vader vaak onhandig (creatiewaarden), terwijl Wims vader in de ogen van Wim op z'n minst onhandig reageerde op zijn slechte rapport (houdingswaarde). Ondanks hun verschillende kwaliteiten ziet Wim zijn vader als voorbeeld van de wil-tot-betekenis als hij schrijft "Mijn pa is hem [opa] altijd blijven helpen op de boerderij, zolang die in bedrijf is geweest. Na het avondeten, als hij thuisgekomen was van zijn werk, ging mijn vader altijd naar zijn vader toe om wat bij te springen."

Alhoewel Pa Smeets de status van een heilige in de ogen van Wim, in tegenstelling tot bomma van Helchteren, niet heeft bereikt, is hij wel een levend voorbeeld van de wil-tot-betekenis. Ook met onze tekortkomingen kunnen we voor onze kinderen, kleinkinderen en andere mensen in onze leefomgeving levende voorbeelden van zelftranscendentie zijn. Deze bijna vanzelfsprekendheid verrast Wim in het nagesprek met zijn dochters als hij zegt: "Met al mijn mankementen en onhebbelijkheden en fouten is dat dan [de toegewende houding naar anderen] toch ergens doorgesijpeld? ... Daar word ik een beetje stil van."

Het niet gezien worden als lijden

Het niet als uniek, eenmalig en begaafd mens gezien worden, weerklinkt uit de brieven van Wim als een eenzame en soms moeilijke levensweg. De Logotherapie benoemt dit als lijden. Het heeft in z'n jeugd de gedaante aangenomen van minder uit de vergelijking met anderen komen. "Ik was niet zo slim als mijn broer," benoemt Wim het. Zijn ouders, in het bijzonder zijn moeder, stimuleerden alle kinderen om door te leren op het gymnasium. Wellicht had dit voor Wim de keerzijde dat er een focus op presteren, dus op creatiewaarden, ontstond terwijl zijn zachtaardigheid, zijn bemiddelende kwaliteiten als houdingswaarden onvoldoende werden gezien en gewaardeerd. In de voorbereidende klas naar het gymnasium, die in veel opzichten Wim overweldigde, ontmoette hij Matty met wie een levenslange vriendschap zou ontstaan. Wat een bijzondere gebeurtenis vanuit het licht van de ervaringswaarden.

Elsemarijn beschrijft dit stille lijden van Wim als: "Terwijl niemand echt in jou geloofde, je niet geborgen werd, waar haalde jij de veerkracht vandaan jezelf constant opnieuw te hervinden?" Wim beschrijft in zijn brieven hoe zijn ultieme menselijke vrijheid om hier met een positieve levenshouding antwoord op te geven, werd versterkt door de tekst "mijn levensopgave zie ik als de gave van

mijzelf" op het gedachtenisprentje dat hij las bij de uitvaart van zijn geliefde bomma.

Het innerlijke weten

Wat mij in Wims brieven raakt, is hoe de tijdens zijn middelbareschooltijd zijn innerlijke weten ontwaakt. Alhoewel Wim nooit van zichzelf zal zeggen 'daar was ik in verbinding met de Logos' blijkt dit op talloze punten uit zijn bieven. Enkele voorbeelden ter illustratie: het stiekem stichtelijke christelijke boekjes lezen bij zijn leraar Latijn, de jeugdbeweging KSA opnieuw leven in blazen, toen Wim zijn moeder bij het wekelijkse badderen vertelde dat hij priester wilde worden, en het aanbod afsloeg om te promoveren. Zo maar enkele voorbeelden uit Wims leven.

Het innerlijke weten brengt ook 'morele conflicten', ofwel 'geestelijke problemen' met zich mee. Soms kloppen er meerdere betekenisvolle mogelijkheden aan de deur van ons hart en valt de keuze ons loodzwaar. Tijdens zijn schooltijd drukt Wim de wens om priester te worden weg, totdat de hulpbisschop van Hasselt Wim een spiegel voorhoudt. Hij overtuigde Wim voor het priesterschap te kiezen en zich opnieuw universitair te scholen. Hierdoor kon Wim de keuze maken om de betekenisvolle mogelijkheid om zich voor gehandicapten in te zetten, niet langer te realiseren. Diezelfde bisschop speelde een tegenwerkende rol toen Wim in een flits voelde dat hij 'dat [pastoraal werker] had ik willen worden' waardoor de mogelijkheid ontstond om zowel pastoraal werk te doen als een vrouw en kinderen te hebben. Deze betekenisvolle mogelijkheid bracht een bijna tien jaar durend moreel conflict met zich mee omdat Wim innerlijk wist hoe zijn verlangens waarschijnlijk de kerk, zijn ouders en zijn vriend Matty zouden kwetsen. Wat een innerlijk gevecht tussen vrijheid en verantwoordelijkheid!

Elsemarijn spreekt haar bewondering uit voor haar vaders draagkracht om tijdens zulke morele conflicten als mens 'rechtop' te blijven staan.

"Ik vind het bewonderenswaardig hoe jij telkens weer de moed had je verleden vrij te geven met toewijding aan een toekomst die ongewis is. Op welk vertrouwen beruste dat? Waar haalde jij het geloof vandaan dat het wel goed komt? Iedere keer weer lijkt het alsof je de moeilijke weg koos, de keuzes maakte waar zelfs je dierbaren niet achter stonden. Waar komt die onuitputtelijke kracht, inspiratie en misschien wel hoop vandaan om er dan toch voor te gaan?"

Uit de reactie van Elsemarijn op Wims tweede brief, blijkt hoe zij weet heeft van de bron, de kracht die Wim heeft gedragen. Elsemarijn verwoordt het treffend als zij schrijft “En wat is jouw geestelijke proviand geweest; jouw rantsoen aan geloof en hoop, geborgenheid en vertrouwen, ideeën, herinneringen, ervaringen die jou op de been hebben gehouden?” Het is de vergelijkbare vraag die Frankl aan zijn patiënten en gezonde mensen stelde met als antwoord “de ongrijpbare, onverklaarbare maar zo aanwezige Logos”.

Schuld

Een levensverhaal, opgetekend in slechts drie brieven, bevat zoveel facetten die in een enkel nagesprek nooit allemaal naar voren gebracht kunnen worden. Vanuit het oogpunt van intergenerationeel leren wil ik nog drie punten hierna belichten.

“Ik voel me nog steeds schuldig naar haar toe want ik heb haar echt tekort gedaan,” schrijft Wim in zijn tweede brief over een relatie met een Duitse collega. “Ik spiegelde haar voor dat ik weldra zou stoppen met mijn priesterschap, maar stelde dat zoals gezegd steeds uit omwille van mijn ouders.” Deze zin ademt uit dat Wim willens en wetens twee onverenigbare betekenisvolle mogelijkheden tegelijkertijd wilde verwezenlijkheden: zijn ouders niet kwetsen én een relatie met zijn Duitse collega onderhouden. De woordkeus ‘ik spiegelde haar voor’ doet vermoeden dat Wim ten tijde van de relatie wist dat hij zijn ouders niet wilde en zou gaan kwetsen.

Frankl onderkent dat ofschoon wij als mens schuld in andere menselijke relaties zien, het ons niet verhoedt om zelf schuldig te worden. Schuld hoort bij de tragiek van het leven, aldus Frankl. Wim zegt: “mijn vader heeft haar [moeder] niet altijd recht gedaan, als zij haar gelezen wijsheden inbracht. Ook lukte het hem niet om haar te ondersteunen in het gevoel niet erkend te worden in de familie Smeets.” De kwetsbaarheid die Wim toont door schuld te bekennen, kan door middel van zijn autobiografie een opening zijn voor zijn kinderen om hier zelf op te reflecteren. Schaamte en schuld gaan vaak hand in hand. Ten diepste gaat schuld over ons menselijke onvermogen om met alles en iedereen op een levensbevorderende manier in het leven te staan.

Taal geven aan 'geraakt zijn'

Wims brieven verhalen van ervaringen van 'geraakt zijn' door iets groter dan deze wereld. "Die tijd op de brommer achterop, met dat onweer voor mijn ogen, is in mijn beleving mijn eerste ervaring geweest dat er iets groters is dan deze wereld." is een beschrijving van een zelfoverstijgende, transcendente ervaring uit Wims eerste brief. In zijn tweede brief beschrijft Wim in enkele zinnen nog twee van zulke ervaringen:

"In mijn eentje op wandeling langs een bergrivier had ik een ervaring van de schoonheid van de natuur. Datzelfde had ik eerder gehad tijdens een gewone zaterdagnamiddagactiviteit. Liggend in het gras, onder het geruis van dennenbomen, met de jongens voor wie ik me moest verstoppen op veilige afstand, voelde ik me ineens gelukkig."

Onze taal schiet vaak te kort om woorden aan de intensiteit, de beleving van ervaringen van in het hart 'geraakt zijn' te geven. Het zijn juist deze ervaringen die ons innerlijk weten voeding geven en ons in moeilijke tijden staande houden. Daarom is bij het intergenerationeel leren niet alleen belangrijk om deze ervaringen te delen, maar vooral wat de betekenis en de uitwerking van deze ervaringen in Wims leven zijn geweest.

Ingebed zijn als gave en opgave

Elsemarijn en Janneleen kennen hun vader goed. Zij geven hem terug: "Samenbrengen en samen-zijn, liefde. Verbinding lijkt een van de kernthema's in jouw leven. De ander echt proberen te zien, te ontmoeten, en ermee te verbinden." Deze kern van Wim komt in verschillende uitingsvormen in Wims brieven terug: de bijzondere band met broer Louis en zijn ouders, het volledig willen liefhebben van zijn vrouw Nicolette en hun dochters, de verbondenheid met de ziekenhuisstaf tijdens de lunch, zijn belangstelling voor de facilitaire ziekenhuismedewerkers in coronatijd en in het algemeen Wims zwak voor het 'arbeidersmilieu'.

Deze spirituele autobiografische brieven zijn een groot geschenk. Zij doen de sluier oplichten van een innerlijk weten dat wij als mensen geestelijke wezens met spirituele krachten zijn die tijdelijk op deze aarde leven. Frankl moet zich als arts beperken tot het domein van de gezondheidszorg en heeft derhalve geen uitspraken kunnen doen over 'levensopdracht' en 'geestelijke kwaliteiten'. Daar

doet het logotherapeutische perspectief de brieven van Wim en zijn dochter tekort. Ik hoop dat andere perspectieven in dit boek deze facetten uitgebreider zullen belichten.

Om toch meer, zij het beknopt, recht te doen aan de waarde van Wims brieven en het intergenerationeel leren wil ik graag twee citaten aanhalen uit het boek *Edgar Cayce bestemming van de ziel* geschreven door Mark Thurston. Wims grote vermogen om mensen op talloze manieren geborgenheid te bieden zou Thurston omschrijven als "het is de manier waarop de ziel en de spirituele krachten aan het materiële leven raken: het is een raam waardoor scheppende energie en spirituele ontvankelijkheid in de fysieke ervaring stromen."

Deze geborgenheid én het als mens gezien worden, heb ik in mijn samenwerking met Wim mogen ervaren. Het is zijn levensgeschenk dat hij iedereen geeft ondanks zijn eigen, soms pijnlijke weg van vaak niet gezien worden. Thurston zegt daarover: "Als een van uw persoonlijke eigenschappen zo belangrijk voor u lijkt, is ze waarschijnlijk een van de hoofdpunten die voor de vervulling van uw levensopdracht essentieel zijn." Wim verwoordt het zelf zo:

"Ja, waarom mijn leven er is. Ik zie mijn leven als een kans die mij gegeven wordt, ja laat ik het zo zeggen, dat de schepping – weliswaar door mijn vader en moeder – mij in de wereld heeft gezet om iets van de positieve energie, om daarin kleine stapjes te zetten in de richting van het goede, daarvoor en niks anders."

Ik neem Wims geschenk in dankbaarheid aan en ik wil het in mijn samenwerking met anderen doorgeven. Hoe zou het zijn als de spirituele autobiografie als methode van intergenerationeel leren zou kunnen overbrengen dat ieder mens begiftigd is met een unieke levensopdracht en de daarbij behorende gaven!

Frankls blik op de spirituele autobiografie

Ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid

De spirituele autobiografie herbergt het potentieel om wezenlijke levensfacetten als ontvankelijkheid voor een ons grotere omvattende werkelijkheid, de autonomie als vrijheid van de mens om zichzelf ten opzichte van zijn leefomgeving

te begrenzen én verbondenheid als overgave aan andere mensen, bloot te leggen. Dit sluit naadloos aan op logotherapeutische begrippen. De ontvankelijkheid wordt daar geduid als vanuit de geestelijke dimensie contact met de Logos ervaren; autonomie en verbonden zien we terug in de (ultieme) menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid in de wil-tot-betekenis voor anderen.

Alhoewel de Logotherapie overeenkomstige levensfacetten naar voren haalt, legt zij ook accenten die voor intergenerationeel leren van belang kunnen zijn.

De mens is een spiritueel wezen

Het mensbeeld van Frankl benadrukt de facultatieve geestelijke of noölogische dimensie in ons waardoor wij ontvankelijk voor de Logos zijn. Doordat zijn mensbeeld deze ontvankelijkheid incorporeerde, in tegenstelling tot het algemeen geaccepteerde psychoanalytische mensbeeld in zijn tijd, heeft Frankl een wetenschappelijke en filosofische strijd moeten leveren om publieke aandacht voor zijn mensbeeld te krijgen. De Logotherapie benadrukt onze spirituele dimensie en dit geef ik graag door aan de spirituele autobiografie als methode voor intergenerationeel leren.

De verleiding is groot om dit logotherapeutische zwaartepunt af te doen als religieuze zendingsdrang van een Joodse psychiater. Ofschoon Frankl een diep religieus en spiritueel mens is geweest, bepleit hij een strike scheiding tussen het medische domein en zijn persoonlijke geloofsovertuigingen. Als arts wil hij religieuze en niet-religieuze patiënten met zijn Existenz- en Logotherapie kunnen ondersteunen. Tegelijkertijd zoekt hij het grensgebied op als hij zegt: “Today it appears more important to remind man that he has a spirit, that he is a spiritual being.” (Frankl, 2004, 16).

Het levenswerk van Frankl is een allesomvattende onderneming om de werking van deze spirit, deze geest op lichaam en psyche in ons leven te ervaren en ons telkens daar weer, met het nodige vallen en opstaan, voor open te stellen, ons daarmee te verbinden en ons daaraan over te geven. In een spirituele autobiografie wordt duidelijk hoe de geest zijn uitwerking in het leven van een mens in het bijzonder heeft gehad. Door alledaagse en existentiële gebeurtenissen van een mens te horen of te lezen, kunnen wij een gevoel ontwikkelen voor de in dat

leven gedanste tango. Hopelijk wakkert zo'n levensverslag het verlangen bij de volgende generatie aan om een eigen, unieke tango te dansen.

Gedurfde vrijheid en verantwoordelijkheid

De maatschappelijke achtergrond waartegen dit boek tot stand is gekomen, wordt door Frankl in zijn werk al midden van de vorige eeuw aangeduid als onze collectieve neurose. "Door de afbrokkeling van gestolde levensbeschouwelijke tradities '[...] moet de mens leren om naar de ontelbaar vele geboden te luisteren die besloten liggen in de ontelbaar vele situaties waarin hij in zijn leven terecht komt" (Frankl, 1980, 9). Volgens Frankl gaan de meeste mensen deze persoonlijke opgave liever uit de weg. Als gevolg van deze maatschappelijke ontwikkeling is de mens volgens Frankl (2004, 16) bang geworden voor verantwoordelijkheid en wil daardoor van zijn vrijheid afzien.

De Logotherapie wil naar voren brengen dat vrijheid en verantwoordelijkheid in onze maatschappij ingrijpende en diepgaande innerlijke processen op gang kunnen brengen. Juist het spanningsveld tussen autonoom handelen (tonend in onze vrijheid van zijn en handelen) en verbondenheid (die zich in onze verantwoordelijkheid uit) is in onze tijd voor ieder van ons een grote opgave. Een gebalanceerde spirituele autobiografie zal niet enkel van uiterlijke levensgebeurtenissen verslag doen, maar ook vermelden welke innerlijke processen bij de auteur van de biografie zich hierdoor hebben afgespeeld. Schuld, schaamte, lijden en morele conflicten maken ons tot mensen, die een leven lang zoekend zijn. Openheid, herkenning en erkenning van zo'n innerlijke zoektocht is voor de intergenerationele dialoog van ongekende waarde.

Een uniek en eenmalig leven

De Logotherapie spreekt in z'n algemeenheid over houdingswaarden om stelling ten opzichte van levensomstandigheden te nemen als een betekenisvolle levensmogelijkheid. Daarbij is de Logotherapie niet specifiek welke houdingswaarden levensbevorderend kunnen zijn. Dit in tegenstelling tot de spirituele autobiografie, die verslag doet van voorgeleefde houdingswaarden. Houdingswaarden,

zoals in het voorbeeld van Wim en zijn dochters, gelijkwaardigheid en open staan voor de ander en de wereld, zijn intergenerationeel in een spirituele autobiografie overdraagbaar.

Tegelijkertijd is er bij deze overdracht een kanttekening te plaatsen. Janneleen benoemt in het nagesprek dat zij soms hierdoor te veel voor anderen doet. Hoe gaat zij haar unieke innerlijke stem vinden die haar de unieke balans tussen vrijheid en verantwoordelijkheid in het leven brengt? Wim beschrijft deze spanning treffend:

“dat je op een moment kan zeggen: ik moet trouw zijn aan mezelf, terwijl mijn papa en mama en de anderen om me heen misschien zullen zeggen: moet je niet dit of dat? Dat je tegen jezelf zegt: dat is de weg die ik moet gaan, dat je daarin vertrouwen in jezelf voelt, dat ga ik doen.”

Intergenerationeel leren vraagt dus niet alleen om een spirituele autobiografie, maar juist op basis daarvan een dialoog tussen generaties over wat het is om ten diepste mens te zijn in de rijke schakering van levensgebeurtenissen. Dan geven wij de volgende generatie vaardigheden in hun leven mee om met vertrouwen hun unieke en eenmalige zoektocht als mens op deze aarde aan te gaan.

Literatuur

Biller, K., & Lourdes Stiegeler, M. de (2008). *Wörterbuch der Logotherapie und Existenzanalyse von Viktor E. Frankl*. Böhlau.

Frankl, V.E. (1946). *Man’s search for meaning*. Beacon.

Frankl, V.E. (1980). *De wil zinvol te leven. Logotherapie als hulp in deze tijd*. Lemniscaat.

Frankl, V.E. (2004). *The doctor and the soul*. Souvenir Press.

Frankl, V.E. (2007). *De zin van het bestaan*. Ad. Donker.

Frankl, V.E. (2011). *Was nicht in meinen Büchern steht. Lebenserinnerungen*. Quintessenz MMV Medizin.

Schechner, J., & Zürner H. (2011). *Krisen bewältigen. Viktor E. Frankls 10 Thesen in der Praxis*. Braumüller.

Thurston, M. (1993). *Edgar Cayce over de bestemming van de ziel*. Ankh-Hermes.

Lichaam als toegang tot geleefde spiritualiteit

WILLIAM YANG

Het verhaal dat Wim schrijft over zijn persoonlijke en spirituele ontwikkeling was ook een uitnodiging aan anderen, en dus ook aan mij, om mijn eigen verhaal te vertellen en wat daarin mijn 'Anliegen' is. Ik ben mij van dit Anliegen extra bewust geworden nu ik de laatste hand leg aan de Engelse vertaling van de publieksversie van mijn proefschrift dat in 2019 uitkwam onder de titel *Ont-worden om te worden wie je bent*. De Engelse titel is *Losing me, becoming me*. Deze versie is niet alleen een vertaling maar ook een bewerking van de tekst waarin nu een ander accent naar voren komt. In het proefschrift was de overkoepelende term 'geleefde spiritualiteit' bij mensen met kanker. Dit werd nu 'belichaamde spiritualiteit'.

De relatie tussen lichaam/lichamelijkheid en spiritualiteit hield me al bezig vanaf de eerste maanden dat ik theologie ging studeren. Het trof me hoe intellectueel, cognitief en mentaal deze studie in die tijd was. Ik miste de aandacht voor het lichaam en lichamelijkheid die ik van huis uit toch nog wel had meegekregen. Op de lagere school turnde ik niet onverdienstelijk en worstelde graag met vriendjes totdat zij tegen de puberteitsleeftijd, als gezonde Hollandse jongens, boven me uitgroeiden en ik als kleinere, halve Chinees achterbleef.

In het tweede jaar in Nijmegen schreef ik me in voor cursussen theater, dans en mime. Ik kwam in die periode ook in aanraking met Robert van Heeckeren, die als één van de eersten yoga- en meditatiecursussen gaf in Nijmegen. Hij benadrukte altijd de verbinding tussen yoga en meditatie met maatschappelijk engagement en inspireerde zijn leerlingen ertoe daarin hun eigen vorm te vinden. Bekend als de 'rode baron' zag hij het als zijn opdracht om het door hem geërfde familiekapitaal aan te wenden voor een betere, gezondere en rechtvaardiger wereld.

De yoga zoals hij die mij aanreikte, heb ik vertaald in eenvoudige, heilzame adem- en ontspanningsoefeningen voor mensen met kanker. Dankzij een subsidie van

het Integraal Kanker Centrum Oost kon ik in het Canisius-Wilhelmina ziekenhuis in Nijmegen onder de noemer psycho-energetische therapie een vorm van psychische ondersteuning en begeleiding ontwikkelen waarin gesprek en deze oefeningen gecombineerd werden. Mijn ervaring met patiënten in dit ziekenhuis bracht me ertoe om het Taborhuis op te richten, een centrum waar nu patiënten uit het hele land terecht konden. Een andere bron van inspiratie was voor mij het bijzondere werk van Hetty Draayer, die het innerlijke landschap van het energetische lichaam kon 'schouwen'. Zij vertaalde dit vermogen in talrijke oefeningen waar ik nog steeds gebruik van maak. Haarscherp 'zag' zij de meridianen en energiecentra in het lichaam en 'wist' hun betekenis. Het was in feite een vorm van innerlijke acupunctuur zoals ik die herkende in de diverse acupunctuurboeken die ik bestudeerde.

Aanleiding tot het schrijven van een proefschrift (Yang, 2018) was om het werk met de patiënten een de wetenschappelijke onderbouwing te geven. Ik heb de ingrijpende veranderingen in lichaamsbeleving tijdens het verloop van het ziekteproces in kaart gebracht alsook de impact die deze hebben op de 'kijk op de werkelijkheid' en de 'ervaring van het zelf'. In mijn onderzoek bleek hoe het lichaam een patiënt de donkere nacht van een existentiële crisis kan binnenvoeren die alle hoop, houvast en levenszin doet verdampen, maar eveneens hoe ditzelfde lichaam onverwachte momenten kan oproepen van overgave en zelfs ervaringen van een 'innerlijk licht'. Een vorm van geleefde spiritualiteit ontvouwde zich die diep in het lichaam verankerd is. De psycho-energetische oefeningen konden in dit proces een belangrijke ondersteuning bieden.

De vraag van Wim was om in het kort een aantal kernbegrippen uit het psycho-energetisch lichaamswerk te verduidelijken. Dat doe ik aan de hand van de volgende drie begrippen: gronden, centreren en transcenderen. In tweede instantie wil ik nagaan in hoeverre deze begrippen een aanvulling kunnen zijn op de drie begrippen die Wim gebruikt bij het schrijven van zijn autobiografie, namelijk ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid.

Gronden

> *"Mijn energie zat vroeger altijd in mijn hoofd. Het was een geestelijke, mentale energie. Ik vind het heerlijk als ik weer voel dat ik een onderlichaam heb, dat ik benen heb om op te staan en dat ik een bekken heb... Ja, en het gedragen worden door de aarde. Je wordt gedragen hoe ziek je ook bent en zelfs als je doodgaat word je nog gedragen. Daarom werd de dood ook niet meer beangstigend." (Patiënt-deelnemer aan het onderzoek).*

Fundamenteel bij de oefeningen zoals die binnen het psycho-energetische lichaamswerk worden aangeboden, is het herstellen van het contact met het eigen lichaam en daar 'voelend' meer in aanwezig te zijn. Juist bij mensen met een levensbedreigende ziekte is dit van groot belang omdat zij als het ware uit hun lichaam zijn weggeschrokken en zich er totaal van vervreemd voelen. Meer aanwezig zijn in het eigen lijf dat kanker heeft kan daarom heel confronterend zijn, maar in de bedding van een ontspanningsoefening ontstaat er toch ook een ruimte waarbinnen verschillende en soms ook pijnlijke sensaties en gevoelens verdragen en geaccepteerd worden. Belangrijk is om in rust en met mildheid de aandacht naar het eigen lichaam te brengen en het (ver)oordelen terug te houden. Vaak heeft dit een positief effect op gevoelens van vermoeidheid, angst en pijn: ze worden minder of trekken zelfs geheel weg. Een eenvoudige ontspanningsoefening kan al een eerste stap zijn om het eigen lijf weer meer te bewonen en te accepteren zoals het in dit moment is. In feite initieert een dergelijke oefening een proces van 'incarneren', een indalen in de fysieke realiteit van het lichaam en in die van het leven. Het geleefde en doorvoelde contact met het eigen lichaam vormt een belangrijk tegenwicht tegen de vele medische behandelingen waardoor patiënten zich vaak een object voelen van medisch-technisch handelen met als resultaat dat ze nog meer van het eigen lichaam vervreemd raken.

De ontspanningsoefeningen zoals die binnen de psycho-energetische therapie aangeboden worden, zijn geen naar binnen gekeerd gebeuren. Zij spelen zich altijd af in relatie met een nabije buitenwereld, bijvoorbeeld met de 'ondergrond': het bed waarop je ligt, de stoel waarop je zit of de vloer waarop je staat en uiteindelijk met de aarde onder je. Vandaar de term 'gronden'. De uitdaging om de realiteit van het leven te verdragen, kan heel fysiek ondersteuning vinden in het besef dat je je gedragen voelt door de aarde onder je. Voor veel patiënten heeft

dit gevoel een kalmerende en zelfs troostende uitwerking. Het ademend contact met de aarde, die een levend organisme is en geen dode massa van zand, steen of grint kan helpen het contact met het leven – in het hier en nu – weer te ontsluiten.

Centreren

> *"In moeilijke tijden kan ik toch mijn rust bewaren en teruggaan naar dat rustpunt in mezelf. Teruggaan [naar het centrum] in mijn bekken. Teruggaan in die schaal, in die rust. En van daaruit ook mijn kracht voelen ontstaan... dat kan echt als een enorme bal met licht stralen. Ik zie het, want het wordt warm en het gaat stromen." (Vrouw, borstkanker, 64 jaar).*

In de optiek van de psycho-energetische therapie is het een te eenzijdige benadering om uitsluitend nadruk te leggen op het ontspannen. Er moet een evenwicht zijn tussen inspanning en ontspanning, actie en rust. Uiteindelijk gaat het erom het goede midden te vinden tussen beide polen. Het gaat om 'eutonie', de juiste spankracht in lichaam en geest waarin de extremen geneutraliseerd en getransformeerd worden. Ook de extremen van te rationeel of juist heel emotioneel zijn, moeten vermeden en overstegen worden. In de psycho-energetische therapie wordt evenwicht gezocht in de volgende vijf dimensies: 1. Aandacht: evenwicht vinden tussen een te grote fixatie op de ziekte of het bagatelliseren van de ernst ervan. 2. Communicatie: het dwingend claimen van aandacht van anderen enerzijds of je in jezelf opsluiten anderzijds. 3. Emotie: verdrinken in de eigen emoties of ze juist verdringen. 4. Lichaam: je storten in allerlei activiteiten of volledig passief zijn. 5. Zingeving: sluitend antwoord op de zin van de ziekte of verlammend gevoel van zinloosheid.

In al deze verschillende gebieden moet een evenwicht en een gezond midden gevonden worden. In dit evenwicht kan het contact met het zelf, als een bron van innerlijke kracht en energie, weer terugkomen.

Een basisprincipe van het psycho-energetische lichaamswerk is dat het vinden van dit evenwicht ondersteund kan worden door de aandacht naar het midden van het lichaam te brengen. Dit was fundamenteel in het werk van mensen als Dürckheim, Schaarschuch, Middendorf en Draayer. Het was hun ervaring dat in

het midden van het lichaam zich een innerlijke kracht kan manifesteren die van een andere orde is dan een mentale of emotionele kracht of de kracht die door de wil wordt opgewekt. Het is in dit verband interessant de blik te richten op de eeuwenoude traditie van de Qi Gong beoefening binnen het Chinees Daoïsme en de praktijk van het Hesychasme in het oosters-orthodoxe christendom. In deze tradities wordt uitgebreid ingegaan op dit lichaamsmidden als een bron van kracht, energie en licht.

Een positief neveneffect van het verleggen van het zwaartepunt naar het lichaamsmidden is dat de fixatie op een zieke plek of de ziekte zelf vermindert of doorbroken wordt. Ook kan de zuigende kracht van heftige emoties, zoals de angst voor de dood, geneutraliseerd worden. Dit wil niet zeggen dat alle emoties en gevoelens opgelost en verdwenen zijn. Het is veeleer zo dat dankzij de verankering van de aandacht in de ruimte van het hele lichaam en vooral in het midden ervan de emoties verdragen en gedragen kunnen worden en op een adequate manier gehanteerd en geuit.

Hetty Draayer en ook ikzelf hebben tientallen oefeningen ontwikkeld om het contact met het lichaamsmidden, het zogenoemde 'kosmisch oog', te ontwikkelen en te onderhouden.

Transcenderen

> *"In dat ademen ervaar ik ruimte en licht... De contouren van mijn lijf vervagen. Mijn lijf wordt meer dan mijn stoffelijk lijf. Alsof je toegang krijgt tot een andere dimensie." (Vrouw, borstkanker, 1968).*

Leven en ademen vanuit het lichaamsmidden brengt een radicale verandering teweeg in de ervaring van het lichaam als een geheel. Het lichaam lijkt dan ruimer en groter te zijn. Ook de wervelkolom voegt zich in dit verruimde patroon en lijkt langer, opener en meer doorstroomd van de energie die via het ademend midden binnenkomt. De verlengde wervelkolom creëert naar beneden toe een verbinding met de aarde en naar boven toe met de hemel. Via dergelijke oefeningen kan de ervaring gewekt worden als mens midden tussen aarde en hemel te staan en

onderdeel deel te zijn van de natuur en de kosmos. Dit is een mensbeeld dat met name in het oude Chinese denken zeer vertrouwd was en nog steeds is.

Ook het adempatroon kan wezenlijk veranderen, waardoor de adem dieper, rustiger en regelmatiger verloopt. Tot de ademhalingsorganen behoren niet alleen de longen maar ook de huid. Omdat de huid nu meer ontspannen is, is hij meer betrokken bij het in- en uitademen. Door de 'mee-ademende' huid lijken de contouren van het lichaam minder een afgebakende begrenzing te zijn en meer een contactorgaan tussen de ruimte binnen het lichaam en de ruimte er omheen. Hierdoor ontstaat ook een sterkere energetische uitwisseling tussen de binnen- en buitenwereld. Dit verklaart wellicht dat bij dergelijke adem- en ontspanningsoefeningen patiënten soms na afloop zeggen dat zij zich plotseling deel van een groter geheel voelden: een diepere verbondenheid met de natuur, het leven, de kosmos. Een enkeling zegt zelfs zich opgenomen te voelen in een werkelijkheid die ze 'God' noemt.

Lichaam en lichamelijkheid in het autobiografisch levensverhaal

Ik wil in eerste instantie ingaan op de rol van het lichaam en de lichamelijkheid in de drie fasen die Wim in zijn autobiografie beschreven heeft, namelijk ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid. Ik wil vervolgens een poging doen om deze drie fasen te relateren aan de drie kernbegrippen in het psycho-energetisch lichaamswerk die ik hierboven beschreven heb: gronden, centreren en transcenderen. Staan deze indelingen helemaal los van elkaar of kunnen ze elkaar wederzijds aanvullen en verrijken?

Ontvankelijkheid en gronden

In de eerste fase van Wims autobiografie komt de rol van het lichaam duidelijk naar voren in de beschrijving van de invloed die zijn ouders, grootouders en overgrootouders op hem hebben gehad, een invloed die nog steeds in hem doorwerkt. Behalve vertederende herinneringen aan zijn jonge jaren is het ook het genetisch materiaal dat hij ontvangen heeft van zijn (voor)ouders. Bepaalde uiterlijke fysieke kenmerken 'ontvangt' elk mens bij de geboorte, zoals de kleur van het haar, de ogen, de fysieke gestalte. Daarnaast is hem of haar ook een

bepaalde vitaliteit, kracht en schoonheid ingeboren, naast een kwetsbaarheid in de aanleg voor bepaalde ziekten en aandoeningen. Om een term te gebruiken die ik heb gebruikt bij de beschrijving van het psycho-energetisch lichaamswerk: wij zijn ‘gegrond’ in het lichaam waarbij we de erfenis van vele generaties die ons zijn voorgegaan, hebben meegekregen.

Wij zijn ook gegrond in een bepaalde tijd waarin en plaats waar wij geboren zijn. Voor Wim was dit een klein dorp in het noorden van Belgisch Limburg. Ergens in zijn lichaam draagt hij de herinneringen met zich mee van voetballen op warme zomeravonden, de smaak van de boekweitpannenkoeken van zijn oma en pick-nicken in de Ardennen. Zijn geschiedenis ligt in zijn lichaam opgeslagen en klinkt door in de verhalen die hij zijn dochters schrijft om bij hen ook weer te landen en deel te worden van hun leven.

De doorwerking van de levens van (voor)ouders komt op een fascinerende manier naar voren in de ‘familieopstellingen’, een therapeutische werkvorm die door Bert Hellinger werd ontwikkeld. Recent heeft Thomas Hübl op internationale schaal een project gestart onder de noemer ‘intergenerational healing’ waarin de wederzijdse beïnvloeding van de generaties serieus wordt genomen. Ook het boek van Bessel van der Kolk met de titel *The body keeps the score* (2014) maakt overtuigend duidelijk hoeveel is neergeslagen in ons lichaam dat, meer dan we doorgaans beseffen, blijkbaar zeer ontvankelijk is voor alles wat zich vroeger heeft afgespeeld in het leven.

In bepaalde Chinese meditatieve lichaamsoefeningen wordt een verband gelegd tussen de nieren en de voorouders. Via de rechter (yang)nier gaat men ervan uit dat het mogelijk is je energetisch te verbinden met ouders en voorouders van vaders kant. Via de linker (yin)nier met die van moeders kant.

In het psycho-energetisch lichaamswerk is het gronden in het leven van ouders en voorouders altijd wat onderbelicht gebleven omdat de patiënten doorgaans meer gericht waren op de kwaliteit van hun leven in het hier en nu en hun toekomst. De manier waarop Wim over zijn geschiedenis schrijft, zie ik als een aanvulling op het psycho-energetisch lichaamswerk en inspireert om het lichaamsbewustzijn uit te breiden naar het fysiek (en ook psychisch en spiritueel) gegrond zijn in de levens van ouders en voorouders.

Anderzijds kan het psycho-energetisch lichaamswerk 'ontvankelijkheid' ondersteunen en verfijnen door te 'gronden' in het lichaam en daarmee een bewuster contact te cultiveren. Bij patiënten is de focus daarbij niet zozeer het verleden, maar op de eerste plaats het leven in het hier en nu. Juist wanneer het perspectief op toekomst zo onzeker is, wordt de kwaliteit van leven extra belangrijk. Vóór de ziekte was het lichaam vaak niet veel meer dan het 'instrument' waarmee gewerkt werd en doelen en ambities werden gerealiseerd. Bij een ernstige ziekte kan het lichaam niet alleen maar dat instrument zijn, maar is het veel meer een leefruimte waarin allerlei sensaties van lijden en ook van geluk zich voordoen. Voor en na de diagnose van een ernstige ziekte is er vaak een transformatie van een 'functioneel-instrumentele' lichaamsbeleving in een 'sensorisch-sensitieve'. Ofwel van het lichaam dat je hebt in een lichaam dat je bent. Psycho-energetisch lichaamswerk beoogt deze sensorisch-sensitieve lichaamsbeleving te verdiepen en te verfijnen en het vermogen tot ontvankelijkheid voor wat in het hier en nu aanwezig is te vergroten.

Autonomie en centreren

In tweede instantie wil ik de brieven van Wim lezen op de rol van het lichaam bij de ontwikkeling van zijn autonomie. Zonder dat hij het begrip autonomie expliciet koppelt aan het lichaam komt dit toch steeds naar voren. Hij schrijft bijvoorbeeld van de 'overgang' van het kleine verlegen jongetje dat hij was naar de jonge man die zijn leven zelf in handen wil nemen en durft te dromen van iets groters, zoals zich inzetten voor anderen en de kerk. In een dergelijke droom zet hij een beslissende stap voorbij de grenzen van het dorp waar zijn familie al generaties lang woonde. Een dergelijke droom is een wezenlijke stap in de ontwikkeling van zijn autonomie.

Op een 'intiem moment' waarop zijn moeder hem na het badderen afdroogt vertelt hij haar priester te willen worden. Ondanks het feit dat zijn moeder weinig op had met dit idee draagt hij het jarenlang heimelijk in zich mee. In zijn blootje maakt hij zich los van zijn familie en zijn moeders droom van hem kleinkinderen te zien. Weer een stap in autonomie. Wanneer hij een jongeman van 21 is, maakt hij zich opnieuw los. Nu is dat van de groep waar hij mee op stap was in de Tiroler Alpen. Hij loopt in zijn eentje langs een bergrivier en heeft plotseling een ervaring van de schoonheid van de natuur.

Jaren later en inmiddels toch priester geworden, wil hij zijn studie in Nijmegen voortzetten. De hulpbisschop van Hasselt geeft hem hiervoor niet de benodigde toestemming en omarmt hem, wetend dat hij hem een groot offer vraagt dat hij 'in liefde' moet volbrengen. Deze omarming ervaart hij als iets heel benauwends en wil zich eruit losrukken. Door zijn lichaam uit deze omhelzing te bevrijden, is er plotseling een grote vastbeslotenheid om uit het priesterambt te treden en te trouwen. Het is alsof hij zijn autonomie op een steeds dieper niveau moet realiseren, steeds dichter bij de kern van zijn eigenlijke zelf. Niet alleen van de kerk maar ook van zijn ouders moet hij zich opnieuw losmaken. Inmiddels waren zij best trots op hun zoon die priester was en vinden het een drama dat hij nu daarvan afziet. Een finale stap met betrekking tot de rol van het lichaam en lichamelijkheid en de steeds grotere autonomie was de ontmoeting met Nicolette met wie hij zou trouwen en twee dochters zou krijgen.

Ik heb deze lichaamsmomenten beschreven om te laten zien dat de ontwikkeling van autonomie niet een puur psychologisch, maar ook een fysiek proces is waar het lichaam nauw bij betrokken is. In het psycho-energetisch lichaamswerk wordt toegroeien naar grotere autonomie verbonden aan het begrip 'centreren'. Uiteindelijk gaat het daarbij om steeds meer in contact te komen met een plaats in het midden van je lichaam, in de diepte van het bekken. Vanuit deze plek kan ruimte ontstaan om een onverwachte ingeving te krijgen, soms zelfs een innerlijke stem te horen en onbetwijfelbaar te weten hoe je verder wilt. In de interviews met de patiënten werd duidelijk dat aan het vinden van een dergelijk midden veel voorafgaat. Meer dan ooit stoten patiënten tijdens hun ziekte op fysieke, psychologische en energetische grenzen en wordt het daarom soms pijnlijk duidelijk wat ze willen en niet (meer) willen. Luisteren naar deze impulsen is heel belangrijk om bij de kern van henzelf te komen en vandaaruit kwaliteit van hun leven te creëren. Ging het bij het bewust worden van 'ontvankelijkheid' erom je te realiseren wat je van anderen, van ouders en voorouders ontvangen hebt, nu is de autonomie aan de orde. Dit is het moment van afscheid en dat je niet meer wilt voldoen aan de verwachtingen van anderen.

Heidegger schrijft dat de grote uitdaging om een autonoom subject te worden ligt in het loskomen van 'das Man', het leven als één van de velen in de massa. Volgens hem gaat het er uiteindelijk om een 'Ich-selbst' te worden, een werkelijk autonoom individu. Dit speelt zich vooral af in relatie tot de dood. De weg om

de eigen sterfelijkheid te beseffen is de ultieme stap om los te komen van het gewone, vertrouwde leventje zoals het merendeel van de mensen leidt. Patiënten met kanker weten meer van het gaan van deze weg dan de mensen die in het volle leven staan. Zij kunnen de eigen sterfelijkheid niet ontkennen. Het gaan van deze weg is vaak een heftig proces waarin zij heen en weer geslingerd worden tussen de grootst mogelijke existentiële tegenstellingen zoals angst en vertrouwen, verzet en overgave, etc. Een balans hierin te vinden is een centripeterend proces, een soort cirkelende beweging naar een midden toe. Dit is niet alleen een psychisch, maar ook een lichamelijk proces waarin het midden op een steeds dieper niveau in het lichaam gevonden moet worden. Het psycho-energetisch lichaamswerk wil dit proces ondersteunen door de beleving van dit midden te ontdekken in het midden van het bekken, in de ruimte voor het heiligbeen. Vanuit dit midden kan de hele houding van het lichaam zich oprichten zodat een gevoel van eigenwaarde en autonomie zelfs fysiek ervaarbaar wordt.

Verbondenheid en transcenderen

De rol van het lichaam komt in de derde fase die Wim beschrijft op een soms ontroerende manier naar voren. Aanvankelijk schrijft hij over zijn opname in het ziekenhuis omdat een aantal mogelijk kwaadaardige poliepen uit zijn darmen verwijderd moesten worden. Zijn broer bij wie eerder darmkanker werd gediagnosticeerd zal hieraan overlijden. Ook zijn beide zussen hadden poliepen die gelukkig goedaardig waren. In de tijd dat hij in het ziekenhuis lag, zat zijn jongste dochtertje, een baby nog, op het voeteneind van zijn bed. Van dat moment schrijft hij dat dit “misschien wel de krachtigste bron was die ik ooit in mijn leven heb gevoeld: om haar te zien opgroeien wou ik ontzettend hard mijn best doen om beter te worden.”

In de laatste jaren van zijn ouders – die beiden dementerend raakten – ontstond een nieuwe en bijzondere intimiteit met hen. De laatste nachten van zijn moeder heeft hij bij haar gewaakt en geslapen. Het woordloos naast haar zitten, het ritme van de ademhaling gelijkschakelen, schiep een unieke verbondenheid. Ik denk dat terecht gezegd kan worden dat op dat moment de fysieke nabijheid en de woordloze verbondenheid met zijn moeder de gewone communicatie ‘transcendeert’.

Minder woordloos, maar wel heel fysiek, waren de wandelingen met Nicolette in de bossen rond Mennorode en door de heuvels van Zuid-Limburg waarbij de plannen en dromen voor hun leven samen geboren werden en de namen voor hun kinderen werden gevonden.

Wanneer Wim schrijft over de verbondenheid met collega's, huisgenoten van de woongroep en de netwerken in en buiten Nederland wordt de rol van het lichaam niet genoemd. Transcendentie is dan meer een aan 'voorbij jezelf gaan' in het contact met anderen, in vormen van sociaal engagement en het scheppen van een betere wereld. Het lichaam lijkt meer het 'instrument' te zijn dat het mogelijk maakt om te doen wat daarvoor nodig is en de doelen die je hebt gesteld te realiseren. Deze vorm van transcendentie heeft een 'diesseitig', horizontaal-sociaal karakter. De rol van het lichaam is daarbij vooral functioneel-instrumenteel.

Het psycho-energetisch lichaamswerk wil daarnaast ook de sensorisch-sensitieve lichamelijkheid ontwikkelen waarin ook de verbondenheid met de natuur, het leven, de kosmos en God fysiek ervaarbaar wordt. Deze vorm van lichamelijkheid is niet wezenlijk anders dan bepaalde ervaringen uit Wims jeugd (lopend langs een bergbeek, liggend in het gras onder ruisende bomen) en ademend aanwezig zijn bij zijn stervende moeder. De verbondenheid die op die momenten ervaren wordt, is niet alleen mentaal of heel emotioneel, maar ook een bijzonder fysiek-energetische ervaring. Het psycho-energetisch lichaamswerk probeert het ervaren hiervan te versterken door het wezenlijke contact te cultiveren met het hele lichaam en met het centrum in het midden van het bekken. Deze ervaring heeft een heel eigen transformerend karakter waardoor het lichaam niet beleefd wordt als een compacte massa van botten, pezen en spieren, maar als een gevoelsruimte die niet stopt bij de grens van de huid. Deze lijkt zelfs doorlatend te zijn geworden. En zoals de begrenzing van de huid om het lichaam heen meer transparant is geworden, lijkt ook de grens tussen leven en dood op een merkwaardige manier meer transparant te zijn geworden. Dat is althans de ervaring van patiënten die oog in oog met de eigen dood daar toch een bijzondere rust bij hadden.

Deze ervaring van transparantie hangt ten nauwste samen met het vorige thema, namelijk het centreren. Maar nu gaat het een stap verder omdat het contact met een centrum binnen het bekkengebied geen eindstation is, maar een doorgang

biedt naar een ruimere en meer omvattende ruimte om het lichaam heen. In de ervaring van de patiënten is centreren daarmee in feite een 'trans-centreren' en creëert een diepere, welhaast mystieke, alles en allen omvattende verbondenheid met een wijdere, diepere, hogere werkelijkheid. De uitdaging is om twee ogenschijnlijk tegengesteld dimensies, de immanente en de transcendente, te integreren en deze sensorisch-sensitieve verbondenheid te vertalen in het concrete contact met patiënten, cliënten, collega's en geliefden.

Tot slot

Uit het voorafgaande is duidelijk dat het begrip (trans)centreren een centrale rol speelt. Hier ligt een onverwachte, maar zeer intrigerende verbinding met een oude, maar in het Westen weinig bekende mystieke traditie uit het Oosters-orthodox christendom, namelijk het Hesychasme. In de vierde eeuw trokken monniken de woestijnen van het Nabije Oosten in om door een diepe ontspanning van lichaam, ziel en geest de zogenaamde 'hesuchia' te vinden. Zij waren daarbij erop gericht het innerlijk Taborlicht te ontdekken. Dit zou vanuit het midden van het lichaam, in de diepte van het bekken (!) ervaarbaar zijn. Dit licht werd vereenzelvigd met licht dat van de Christus uitstraalde op het moment van zijn Transfiguratie op de berg Tabor. Het accent op dit lichaamsmidden wordt op de icoon van de Transfiguratie, één van de belangrijkste iconen in de kerken van het orthodoxe Oosten, expliciet zichtbaar gemaakt. De mandorla, de stralingskrans die symbool is van Christus' verbondenheid met een alles en allen omvattende Werkelijkheid (God), wordt niet rondom zijn hoofd, maar rond het midden van zijn bekken geschilderd. Deze icoon is een poging om te laten zien wie de Christus in zijn diepste wezen is: menselijk én goddelijk. Menselijk in de concrete gestalte van zijn fysieke, sterfelijke lichaam, goddelijk in de mandorla, de stralingskrans om hem heen.

Bij mijn weten kent geen enkele theoloog die over de Taboricoon schrijft een speciale betekenis toe aan dit centrum in het onderlichaam van de Christusgestalte. Vanuit het perspectief van de Chinese T'ai Chi en Qi Gong beoefening is dit het onderste *Dantian*, de plaats in het lichaam waarin kosmische krachten en energieën opgenomen kunnen worden en het hele lichaam doortrekken. Op de icoon van de Transfiguratie ligt het midden van de mandorla zelfs lager dan

het onderste *Dantian* van de Chinezen. Dit lagergelegen centrum komt overeen met de plaats waar in het psycho-energetisch lichaamswerk een doorgang wordt geopend naar de ruimte van het ‘volle leven’, de natuur, de kosmos of god.

Meerdere patiënten vertellen dat zij bij bepaalde meditatieve oefeningen een dergelijke ruimte in en om zich heen ervaren en een innerlijk licht dat van binnenuit lijkt te komen. Er lijkt een intrigerende verbinding te zijn tussen deze ervaringen en die oude mystieke traditie uit de eerste eeuwen van het christendom. De icoon van de Transfiguratie biedt een blauwdruk voor een fysiek-energetisch Christendom, waarin een weg naar de binnenste ruimte in het midden van het lichaam een doorgang biedt naar een grotere Werkelijkheid, naar God. Deze icoon wijst een weg naar een dieper incarneren in de wonderlijke, onpeilbare ruimte van het lichaam. Gronden, centreren en transcenderen vallen samen. Ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid krijgen een bijzondere fysiek-energetische inhoud.

Literatuur

Kolk, B. van der (2014). *The body keeps the score*. Penguin. Nederlandse vertaling: *Traumasporen*. (2016), Mens.

Staps, T. & Yang, W. (2019). *Ontworden om te worden wie je bent*. Valkhof Pers.

Yang, W. (2018). *‘Begrensd en ont-grensd’, paradoxen in de veranderende beleving van het lichaam bij kanker en een geleefde spiritualiteit*. Valkhof Pers. (repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/197384/197384.pdf).

Yang, W. (2023). *Losing me, becoming me*. (in press).

Ansichtkaarten of plattegronden?

Over intergenerationele spiritualiteit

TOINE VAN DEN HOOGEN

Iets over mijn biografie

Nu mijn collega Wim Smeets me heeft gevraagd iets over mijn biografie te vertellen, gaan mijn gedachten – Wim is tenslotte pastor – bijna vanzelf uit naar een pastor die in mijn jeugd heel belangrijk was voor mij. Hij was in de tijd dat ik 9 tot 11 jaar oud was, kapelaan in ons dorp in Zuid-Brabant, Nederlands Brabant wel te verstaan, bisdom 's-Hertogenbosch. Waarom terug naar hem? Achteraf gezien is hij mijn eerste 'rolmodel' geweest, iemand die heeft belichaamd wat ik lange tijd heb willen worden, namelijk priester. Ik kende toen natuurlijk het woord rolmodel niet.

Toch wilde ik zo iemand worden als hij. Hij was jong, rond 30 jaar oud, een grote bos ruig gekamd zwart haar, een donkere stem en altijd met een glimlach. Natuurlijk een priestertoga, we hebben het over de tweede helft van de vijftiger jaren. Natuurlijk in toga maar ook: natuurlijk in zijn toga. Die hem zat als gegoten. Ik was bij de welpen, bij de eerste generatie van de welpen in mijn dorp, en hij was daar aalmoezenier. Vandaag de dag zou je als lezer nu vermoeden dat het verkeerd gaat (in deze alinea). Maar dat kende men in ons dorp niet, denk ik.

Priester: mijn dorp was, meen ik, zijn eerste standplaats. Pas gewijd. Dus vertelde hij daarover, zondags op de preekstoel. 'Uit de mensen genomen, voor de mensen aangesteld', dat was een priester. Ik denk dat ik nog niets snapte van de theologie die in die woorden school, maar toch waren deze woorden voor mij duidelijk. Daar stond hij immers, uit de mensen genomen, voor de mensen aangesteld.

Tegen het einde van mijn lagere school, zoals de basisschool toen heette, kwamen er regelmatig paters bij mij thuis over de vloer om nieuwe kandidaten te werven voor het kleinseminarie van hun congregatie of orde. Maar ik bleef bij mijn eigen idee: ik wilde priester worden in het bisdom 's-Hertogenbosch.

En ik ben gegaan, met een hutkoffer vol spullen, dekens, handdoeken en kleren met daarin mijn naam, die mijn moeder daarin genaaid had. Nog vele jaren daarna heb ik geleefd met deze namen in mijn uitzet. Het kleinseminarie was een internaat naar Frans model.

Uit de mensen genomen, voor de mensen aangesteld, raak je niet zomaar. Niet alleen mijn moeder huilde tranen met tuiten toen mijn vader me voor de eerste periode van zes weken naar het seminarie bracht. Ook ikzelf was ontroostbaar. Heimwee. Veel jongens in mijn klas hadden het, niemand praatte erover, ik evenmin.

De dagelijkse routines van dat kostschoolsysteem hebben het heimwee – in mijn geval – bedwongen. Maar ook de leraren van dit gymnasium hebben daar op een humane wijze aan bijgedragen. Vanaf de eerste klas begon ik te begrijpen dat je als priester nog andere dingen kon worden dan kapelaan: leraar bijvoorbeeld. Veel leraren in mijn klas waren zelf priester. Ik kreeg een reeks nieuwe rolmodellen voorgeschoteld, op de sportvelden, in het koor, tijdens retraites, in de klas. En het Franse schoolsysteem bevorderde mijn kansen om in mijn klas naar boven op te schuiven. Nu zouden we dat wellicht te competitief vinden, die jaarlijkse lijsten en prijzen voor je resultaten met de beste leerling bovenaan. Maar mijn ouders waren trots op mij en ikzelf ook!

Het kleinseminarie werd in de loop van de jaren *mijn* school en bood *mij* althans een reeks van sociale, sportieve en intellectuele uitdagingen. Voor mij werd het een leerschool van typisch Brabantse spiritualiteit die samengevat kon worden – zoals ik later geleerd heb van een collega-theoloog – in de Brabantse woorden 'het gaat', aangevuld met de woorden van mijn biechtvader van toen: 'wees sportief en nooit bang'.

Wat ‘gaat er’?

Mijn kleinseminarie was in de praktijk van alledag gewoon een goed gymnasium. Vijf jaren achter elkaar slaagden alle zesdeklassers en behaalden hun diploma. Er waren natuurlijk ook hoogtijdagen, onder meer de jaarlijkse wandeltocht naar ’s-Hertogenbosch wanneer daar een nieuwe groep priesters gewijd werd. Dan was er ook op het kleinseminarie een groot feest en een prachtig aangekleed diner. Je leefde op deze manier naar je doel toe: uit de mensen genomen en voor de mensen aangesteld.

Dus: ‘het gaat’.

Toch ook weer niet als je bloedsomloop. In de jaren dat ik daar studeerde, heeft de leiding een systeem ontwikkeld van steeds meer omvattende retraites (vanaf één middag in de tweede klas tot drie dagen in de zesde klas). Om uit de dagelijkse routines van school en internaat genomen, in een aparte dagorde, je samen met je klas te richten op wat ‘er gaat’ in jezelf, in je gevoel en in je verstand. Andere klasgenoten maakten ook andere keuzes dan ik, die bleef. Ze vertrokken, zodat van de driehonderd leerlingen in mijn eerste jaar nog slechts vijftig resteerden in mijn zesde klas.

‘Roeping’ was een kernwoord. Maar dat bleek steeds weer en steeds meer een complex begrip. Wie roept en waartoe? Nadenken en praten over je roeping vergt woorden en deze woorden bleken niet zomaar en duidelijk voor handen. Ik herinner me een van die retraites, toen ik in de vijfde klas zat, verzorgd door twee religieuzen, geen eigen leraren. Ze vertelden ons dat zij probeerden elke maand twee nieuwe boeken te lezen, één studieboek over een onderwerp dat ze interessant vonden (geschiedenis bijvoorbeeld, of natuurkunde) en één boek over spiritualiteit, over een manier van leven en samenleven. Ik was erg onder de indruk ervan en wilde zo’n ordening van mijn leven ook wel. Het is er – in mijn geschiedenis – nooit van gekomen.

Toch ‘gaat het’ in mijn leven verder. Met overtuiging ben ik naar het grootseminarie gegaan. Want ik wilde priester worden. Uit de mensen genomen, voor de mensen aangesteld. Er kwamen boeken op de markt met geschiedenissen en portretten van eigentijdse priesters. En op dit grootseminarie kwam ik weer

nieuwe rolmodellen tegen, nu docenten in wijsbegeerte en theologie, kerkgeschiedenis, sociale wetenschappen en Hebreeuws.

Wanneer ik aan die periode van mijn levensgeschiedenis terugdenk, zie ik – met de kennis van nu – dat we met en in de geloofsgemeenschap terecht kwamen in een 'niche' in de geschiedenis. De tweede helft van de zestiger jaren was in de samenleving en ook in de katholieke kerk een periode waarin beloftes ontstonden van een vernieuwende geloofsgemeenschap in een vernieuwende samenleving, en waarin stappen gezet werden naar een vernieuwende toekomst. En wij, dus ook ik als toekomstig priester, zouden daaraan gaan deelnemen en zouden daarin optrekken met elkaar en daarin een rol vervullen. Ik maakte deel uit van 'cours 71' want 1971 zou het jaar zijn dat wij, mijn klas en ik, als priester zouden worden gewijd. Het waren ook de jaren van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat – in ons besef van toen! – in het teken stond van een maatschappelijke en spirituele vernieuwing van de kerken. Ik was erbij toen op de bijeenkomst van het Nederlands Pastoraal Concilie (1968-1970) aan kardinaal Alfrink gevraagd werd naar Rome te gaan en daar de ontkoppeling van priesterschap en celibaat te bepleiten.

Ik was er ook bij toen hij terugkwam met de boodschap dat dit pleidooi totaal geen kans had gemaakt. Uit de mensen genomen en voor de mensen aangesteld bleef in de rooms-katholieke kerk voorbehouden aan celibataire mannen. Ik ben theologie blijven studeren, mét de intentie te gaan werken in de kerk, maar niet als celibataire man. Toen ik aan mijn ouders vertelde dat ik geen priester meer wilde worden, antwoordde mijn vader: "ik had het altijd al gedacht". Ik voelde me begrepen. Het celibaat dient de vrije keuze van een mens te zijn en geen verplichte levenswijze. Niet eens de seksuele kant ervan was voor mij de reden van mijn verzet ertegen maar de gehoorzaamheid. "Ze hebben allemaal op hun knieën voor de bisschop en diens opvolgers gelegen", heeft ooit een wijze collega-theoloog tegen me gezegd. Nou, ik dus niet. Zo 'gaat het' niet in mijn levensgeschiedenis, ben ik van oordeel.

Ik heb in alle daaropvolgende jaren overigens ervaren dat 'uit de mensen genomen en voor de mensen aangesteld' ook zeer goed realiseerbaar is door celibatair levende mensen. Als theoloog heb ik in allerlei bisdommen en faculteiten gewerkt en daar velen ontmoet aan wie ik mijn leven en dat van mijn partner en

onze kinderen durf toe te vertrouwen. Omdat ‘het gaat’ bij hen aanwezig is, als een charisma, als een bezieling, als een betrouwbare zorg.

Verdere reflectie

Nou zijn ze toch gevallen: woorden voor dat vreemde ‘het gaat’. Deze klassieke woorden – charisma, bezieling, zorg – hebben in hun betekenisveld allemaal iets van een dynamiek, van een drive, van iets dat je voortstuwt. Theoloog geworden als leraar levensbeschouwing in het middelbaar onderwijs, en later aan de universiteit, heb ik vaak nagedacht over de dynamiek van de bedrijvigheid die ‘theologie’ heet. In het ‘Woord vooraf’ van mijn proefschrift (1983) heb ik geschreven dat “theologen mensen zijn die het woord voeren. Spreken en schrijven is hun bestaan. Dat hebben ze gemeen met vele anderen in onze cultuur. Maar niet ieder die het woord voert, is een theoloog. Theoloog word je wanneer het spreken en schrijven omtrent God is. Wanneer het peilt naar God als de bestaansgrond en de utopie van onze cultuur … Mét theologie is de stilte verbroken, ook de stilte van Gods mysterie”.

In deel 1 van dit boek blijkt dat er ook andere wegen zijn dan die welke ik ben gegaan om theoloog te worden. De weg die Wim beschrijft als zijn weg om theoloog te worden is in meerdere opzichten anders dan mijn weg. Hij heeft – dat blijkt uit zijn biografie en ook uit de reacties van zijn kinderen – veel meer hobbels moeten nemen dan ik. En de weg die Wim beschrijft, is ook lange tijd niet ‘gedragen’ door mensen in zijn naaste omgeving. Daarmee vergeleken is mijn weg om theoloog te worden, gemakkelijker geweest. Ik vind dat zijn kinderen aan hem daarover indringende vragen stellen. Waar komt de kracht vandaan die je opbracht om keuzes te maken die belangrijke anderen in je omgeving je niet in dank afnamen, vragen ze. Dat zijn goede, indringende vragen.

Daar liggen ook nog vragen achter. Wim beschrijft uitvoerig het platteland waaruit hij voortkomt. Ikzelf heb ook op het platteland geleefd. In de biografie van Wim is dat leven sterk verbonden met zijn familie, grootouders, ooms en tantes. Wij hadden thuis ook wel een sterke familieband maar niet zo ‘dicht’ als Wim die van hem beschrijft. Al lezende bekroop me de vraag of die band en dat platteland ook niet ingrijpend veranderden in de jaren van zijn biografie? In mijn dorp in Brabant

in ieder geval wel. Er kwamen, zoals Wim Sonneveld zingt in het liedje ‘Mijn dorp’, bloempotten met plastic rozen.

En dan de ‘rollen’ van zijn ouders! “We hebben het verkeerd aangepakt”, laat Wim zijn vader zeggen. “Waarom is Wim niet op een boogscheut afstand van zijn ouderlijk huis blijven wonen?” vraagt hij zich af. Zijn moeder verdedigt zijn keuze om te gaan studeren. Over haar ‘feminisme’ gaat ook een deel van de reacties van Wim en van de kinderen die dat positief waarderen. Maar kennelijk kan Wim niet terugkijken op een geschiedenis waarin ook zijn vader – aan wie hij toch een belangrijke rol toeschrijft – achter zijn keuzen heeft gestaan.

Dat brengt me bij een punt dat ook in mijn eigen biografie hierboven onopgehelderd blijft. Wij – jongens die priester/pastor wilden worden in deze generatie – hebben ‘thuis’ niet of nauwelijks gesproken over de religieuze kanten van ons verlangen. Daar was altijd al de heilige moederkerk die in dat alles ‘voorzag’. ‘Ecclesia supplet’ heette dat in de katholieke theologie van die dagen.

Charisma, bezieling, betrouwbare zorg: ze zijn in de biografie van Wim aanwezig. ‘Het gaat’ en blijft, zo laat zijn biografie zien. “Ik leef van de hoop dat ook ik dan opgevangen zal worden,” zegt hij aan het einde van zijn laatste brief.

De stilte van Gods mysterie, waarover mijn woorden hierboven spreken, komt in Wims laatste brief naar voren als de “diepe verbondenheid die ik ervaar”. Dat begon in zijn dorp, zijn familie, met zijn vrouw en kinderen, in zijn werkrelaties, in de netwerken waarmee hij verbonden geraakt is, in de woongemeenschap in Sambeek, in zijn steeds wijder geworden ‘wereld’. ‘Het gaat’ is in de biografie van Wim vooral betrokken op ‘de zorg’. Dat stond hem voor ogen toen hij pedagogiek ging studeren, maar ook toen hij overging op theologie.

Wat helpt een biografie?

Wim schrijft brieven, drie brieven. Wie deze brieven na elkaar leest, komt tot de ontdekking dat deze stijlfiguur, en dat is dus deze methode om je ervaringen in je leven en je leven als geheel op te helderen, in zichzelf en uit zichzelf een bepaalde ordening in die ervaringen en in dat leven aanbrengt. En dat gebeurt op twee

manieren. Er ontstaat een ordening omdat je begint met een aantal ‘passages’ (gebeurtenissen waarover je vertelt) na elkaar naar boven te halen. Aanvankelijk ligt het accent van de vertelling – het narratief – op de zaken die na elkaar gebeurd zijn, soms ook doordat de ene passage vroeger of later een andere passage heeft bewerkstelligd. Maar in een tweede ronde, en zeker in een derde ronde daalt de schrijver en ook de lezer steeds dieper af naar ‘lagen’ daaronder. De passages worden in een nieuw daglicht geplaatst, alsof er cirkels worden getrokken die verbinding en breuken laten zien in de passages waarover de eerste ronde (de eerste brief) vertelt. En in een derde ronde (in de derde brief) gaat het niet meer over een kijk op ‘mijn hele leven’ maar op ‘mijn leven als geheel’. Dat Wim op het einde van de derde brief vertelt uit welke hoop hij leeft, is daar een mooie en trefzekere illustratie van.

Een belangrijke vraag is nu waar de naam ‘Willy’ verandert in ‘Wim’ (let op: je moet vragen ‘waar’ en niet: ‘wanneer’. Het gaat immers over de structuur van het narratief). De tweede brief begint daarmee. En het staat in de passage waarin Wim schrijft dat hij op een van de momenten van intimiteit (zijn moeder komt zijn haar afdrogen wanneer hij uit de wastobbe komt) aan zijn moeder (!) vertelt dat hij priester wil worden. In die vochtige en warme atmosfeer onthult hij aan haar zijn geheim en heeft dat nog jaren bij zich moeten houden. Ook bij haar vond zijn geheim niet direct een welkom gehoor. Er volgen nog jaren van jongerenwerk en jongerenkerk, studie pedagogiek en godsdienstlessen geven.

En dan pas volgen woorden als ‘lievelingsvak’, verschijnt zijn ‘lieveling’ en vindt hij zijn lievelingsbaan. Nu culmineert zijn ‘oude liefde’ voor persoonlijke begeleiding in zijn werk als supervisor.

Dan zijn we inmiddels beland in de derde brief. Deze begint – opvallend toch – met een verhaal over de dood en herinneringen aan overleden geliefden. En in deze derde brief staat in een alinea die gaat over zijn vrouw en kinderen de ietwat duistere zin: “het is moeilijk een ander mens totaal te beminnen, ook al zijn het je vrouw en je kinderen”. Misschien wordt dit in het narratief ‘opgelost’ via iets wat een van zijn kinderen schrijft, namelijk dat liefde gepaard gaat met verlies.

Wat helpt een biografie? Het eerste gedeelte van dit boek, met de drie brieven van Wim, de reacties van zijn kinderen en de weergave van het gesprek tussen deze

kinderen en Wim maken duidelijk dat een biografie een levendige manier is om de sociale constructie die ons leven is, naar voren te laten komen. Ze is levendig omdat er een heel particuliere kant in steekt maar ook een universaliseerbare kant. Daarom biedt een biografie, ook een autobiografie, stof tot nadenken.

De verbinding tussen deze twee aspecten is naar mijn inzicht eenvoudig en problematisch. Eenvoudig is deze verbinding omdat het verhaal van de ik-persoon (zeker bij een autobiografie) ook bij verdere uitdieping – die onvermijdelijk ook een grotere abstrahering van perspectieven bevat (zoals je kunt zien in de tweede en in de derde brief) – toch altijd met het verhaal van de ik-persoon verbonden blijft. De ik-persoon (Wim) is ook op het einde van de derde brief aanwezig, misschien wel persoonlijker dan in het begin van de eerste brief toen het nog ging over een Willy die leefde op een boerderij in Belgisch Noord-Limburg. Er rijst door deze autobiografie een persoon op. Beter nog: de Willy van het begin heeft nu een nieuwe naam (hoe religieus wil je het hebben?) en wordt een persoon die bidt tot God met de woorden van Deuteronium 32. Problematisch is deze verbinding omdat de (auto-)biografie ook laat zien dat deze persoonlijk wordende perspectieven almaar meer onoverdraagbaar zijn geworden. De bewondering van de kinderen voor zijn weg, laat dat zien. Ze uiten zich in goede vragen die ook laten zien: hoe zou *ik* dat doen en kunnen? En hoe jonger het kind hoe onverbloemder dat wordt gezegd. Een (auto-)biografische methode biedt geen plattegrond voor een nieuw gebied en voor een nieuwe reis.

Ik blijf daarom zitten met de vraag: juist een (auto-)biografische insteek kan een zeer goed instrument zijn voor een supervisorische vraag door een begeleider aan iemand die wordt begeleid. Maar biedt het ook de mogelijkheid tot een intergenerationele verbreding? Zullen kinderen uit een nieuwe generatie niet eerst zelf hun drie brieven dienen te schrijven? De waarde van een (auto-)biografische aanpak van supervisie lijkt me duidelijk. Maar de waarde van een (auto-)biografische aanpak voor een pedagogisch doel – wanneer het gaat om didactische lesdoelen – lijkt me bedenkelijk.

Wim formuleert als hoofdvraag van dit boek: kun je in deze tijd van secularisatie en individualisering nog wel aan geloofsoverdracht doen? Indien geloofsoverdracht ruim opgevat wordt, en ook de reconstructie bevat van (auto)biografische teksten die als 'modellen' kunnen dienen om *voorstelbaar* te maken wat 'geloof/

geloven' is, zie ik wel redenen om 'ja' te antwoorden op de vraag van dit boek. Maar let wel: daar waar de kinderen van Wim bijval geven aan 'zijn levensproject' doen ze dat in de context van het gezin dat ze samen vormen. En dat laat tevens zien – dunkt me – tot hoever de (auto-)biografische methode op te rekken is.

Het lied van Wim Sonneveld dat ik hierboven citeerde, heet 'Het dorp' en begint met de regel "thuis heb ik nog een ansichtkaart". Een (auto)biografische methode kan – mits goed uitgevoerd – meer waarde hebben dan een oude ansichtkaart die alleen aan vroeger herinnert. Het lied van Sonneveld eindigt met de zin dat 'zijn dorp' voorgoed voorbijgegaan is. Voor supervisie-doelen lijkt me die ontdekking geen probleem. Voor geloofsoverdracht is het dat wel.

Een leven als geen ander

(Godsdienst)psychologische bespiegelingen

JOS PIEPER

Dit boek onderzoekt het authentieke autobiografische getuigenis als mogelijkheid voor de intergenerationele overdracht van zingeving en spiritualiteit. Om te beginnen zal ik in aansluiting bij Wim zelf enige autobiografische aanzetten presenteren. Vervolgens zal ik vanuit de cognitieve psychologie en de narratieve psychologie enige kanttekeningen plaatsen bij de narratieve constructie van identiteit. Daarna volgen enkele godsdienstpsychologische reflecties over de intergenerationele overdracht. Deze bijdrage eindigt met een aantal toepassingen op het levensverhaal van Wim.

Eigen autobiografische aanzetten

Met belangstelling heb ik de spirituele autobiografie van Wim gelezen. Ook wel met verbazing, omdat hij zo'n intieme communicatie met zijn dochters publiekelijk durft te delen. Als ik kijk naar mijn eigen sociaal-culturele afkomst, dan zie ik een aantal overeenkomsten met het levensverhaal van Wim. Ook ik kom uit Limburg, maar dan uit Nederlands-Limburg; eveneens uit een rooms-katholiek gezin, in een door en door rooms-katholieke omgeving. Dat betekende dat kerkbezoek werd gerapporteerd op je rapport, de catechismus van buiten moest worden geleerd en dat meneer pastoor een hoge status had. Hij kon het zich zelfs permitteren om invloed uit te oefenen op het kindertal van de gezinnen. Ik ben op 11- en 12-jarige leeftijd misdienaar geweest. Een strenggelovige tante vroeg me regelmatig of priester worden niets voor mij was. Ik heb echter in tegenstelling tot Wim geen bijzondere band met het rooms-katholicisme ontwikkeld, uitgezonderd volksreligieuze fenomenen als bedevaarten, wegkruisen en kapelletjes. Waarom niet?

Als misdienaar kwam je ook achter de coulissen, namelijk in de sacristie. Daar werd het heilige van de eucharistieviering onttoverd doordat de wijn ook maar uit gewone flessen kwam en de geestelijken zonder gewaden ook maar gewone pakken droegen en de misdienaars vochten om de beste toga's. Daarnaast was ik allergisch voor autoriteiten en dogma's. Onderzoekt alles en behoudt het goede. Ook zijn er overeenkomsten als het gaat om het kerngezin. Mijn vader was ook mijnwerker, maar bovengronds (ondergronds was niks voor hem) en ja, ook hij was de klusjesman voor de buurt en de familie. Mijn moeder was dan weer degene die hamerde op studeren, studeren en nog eens studeren ook voor de meisjes, zodat de kinderen het later beter zouden hebben dan zijzelf.

Wat mijn beroepscarrière betreft: ik ben eigenlijk een beetje toevallig in de godsdienstpsychologie verzeild geraakt. Ook een keuze voor de klinische psychologie had goed gekund. Gelukkig heb ik me kunnen bewegen op het terrein van de klinische godsdienstpsychologie, die zich bezighoudt met de vraag onder welke condities religie bevorderlijk en onder welke condities belemmerend is voor de geestelijke gezondheid. De godsdienstpsychologie bestudeert het religieuze gedrag (cognities, affecten en handelingen) van de mens in zijn sociaal-culturele context. Het gaat erom na te gaan hoe psychologische wetmatigheden invloed hebben op dit religieuze gedrag. De nadruk ligt dan niet op het zelfstandige van het religieuze (instituties, geschriften, rituelen), maar op het religieuze gezien door de ogen van de mens: belevingen, overtuigingen, handelingen, waarnemingen en attituden. Hierbij aansluitend, nemen de meeste godsdienstpsychologen (wat hun wetenschappelijke werk betreft) een neutrale houding in ten aanzien van de zogenaamde 'waarheidsvraag'. Voorop staat de vraag of en hoe het religieuze voor de mens werkelijkheidswaarde heeft, niet de vraag of God en andere religieuze fenomenen daadwerkelijk existeren. Dit laatste wordt niet empirisch te onderzoeken geacht. Er is sprake van een methodisch agnosticisme: we kunnen als psychologen God niet inroepen als verklarende factor. Natuurlijk is er de mogelijkheid van een meer, een tegenover, een andere werkelijkheid. Maar uitspraken over de invulling van deze mogelijkheid horen thuis in de theologie. Binnen de ontwikkeling van de godsdienstpsychologie is er regelmatig gedebatteerd over het object ervan. De discussie spitste zich dan toe op inhoudelijke versus functionele definities van religie. Religie werd in het laatste geval meestal verbonden met de functie van het verschaffen van zin. In mijn beroepscarrière als godsdienstpsycholoog heb ik me bij deze laatste benadering altijd het veiligst

gevoeld. En dat leidde tot een gemakkelijke wetenschappelijke samenwerking met geestelijk verzorgers, zoals Wim. Immers in de definitie van geestelijke verzorging van de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers (VGVZ) is zingeving prominent aanwezig: 'Geestelijke verzorging is professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing' (VGVZ, 2016).

Narratieve constructie van identiteit

Het zelfgevoel, het gevoel een eigen identiteit te hebben is vanuit filosofische, psychologische en theologische invalshoeken bestudeerd (Smeets, 2019). In de narratieve benadering wordt het primaat van de identiteitsvorming bij het verhaal gelegd. Hier treffen we nog gradaties aan, lopend van het verhaal reflecteert een 'pre-existing self', het verhaal construeert en constitueert het zelf in het vertellen, tot de identiteit heeft de vorm van een verhaal (Baldwin & Estey, 2015; Zock, 2006). Hierbij aansluitend wordt in de narratieve therapie en het narratieve pastoraat veel heil verwacht van het hervertellen van een vastgelopen levensverhaal. Het beroep doen op eigen ondergesneeuwde verhaallijnen en het aanreiken van nieuwe culturele verhaallijnen moet zo'n hervertelling op gang brengen. Ikzelf heb me altijd het meest thuis gevoeld bij de opstelling dat het verhaal een 'pre-existing self' reflecteert en dat deze reflectie een constructie is die het levensmateriaal op een eigen wijze kneedt. Ik wil dit hier illustreren met twee interessante invalshoeken vanuit de cognitieve psychologie.

Neisser (1988) argumenteert dat de ervaring van het zelf bestaat uit een integratie van vijf zelfaspecten: "the ecological self, the interpersonal self, the extended self, the private self en the conceptual self." Het ecologische zelf is de senso-motorische ervaring (vooral optisch) van aanwezigheid in, handelen in en ingebed zijn in de fysieke omgeving. Het interpersoonlijke zelf is het zelf in directe relatie met een sociale ander. Het betreft de waarneming van jezelf en de ander in sociale interactie en is gebaseerd op de genetica van de mens als zoogdier. Dit zelfaspect is niet gebaseerd op onze handelingen in de fysieke omgeving, maar op onze interacties met andere sociale wezens. Zowel je eigen zelf, de anderen het zelf in relatie tot de ander worden waargenomen. Dit zelfaspect ontstaat evenals het ecologische zelf al op jonge leeftijd. Het 'uitgebreide' zelf produceert een coherentie tussen verleden, heden en toekomst. Hier is niet

de waarneming, maar het geheugen het onderliggende cognitieve vermogen. Het gaat om de uitbreiding van het ecologische en interpersoonlijke momentane zelf met het zelf zoals het was in het verleden en zoals het wordt verwacht te zijn in de toekomst. Mijn bestaan transcendeert het heden. Dit zelfgevoel hangt af van het autobiografisch geheugen. Levensverhalen definiëren het zelf in termen van een serie van herinnerde ervaringen. Maar het ophalen van deze ervaringen is ook een reconstructie op basis van wat we nu geloven. Zowel wat opgeslagen is speelt mee, als wat we nu geloven. Het autobiografisch geheugen is dus gevoelig voor misconstructie. Het persoonlijke zelf bevat de ervaringen die exclusief voor onszelf zijn, bijvoorbeeld onze dromen. Deze ervaringen kunnen onderdeel worden van het 'uitgebreide' zelf. Op basis van deze ervaringen kunnen opvattingen ontstaan over het onderscheid tussen lichaam en geest en over het primaat van het persoonlijke zelf als het echte zelf. Tot slot, iedereen heeft een concept of concepten van zijn zelf (conceptuele zelf), aangereikt door sociaal-culturele instructie en waarneming. Drie subconcepten over het zelf zijn: rolopvattingen, modellen van lichaam (meestal gebaseerd op de biologie) en geest (gebaseerd op de psychologie, filosofie en religie) en toeschrijven van kenmerken aan jezelf ('trait attribution'), bijvoorbeeld ik ben intelligent. De andere vier aspecten van zelfkennis worden gerepresenteerd in het concept. Maar het concept beïnvloedt ook de andere vier bronnen van zelfkennis. Bijvoorbeeld als het gaat om het 'uitgebreide' zelf, dan geldt "Our memories of past experiences depend on our self-conceptions as well as on originally stored information" (Neisser, 1988, 402).

Een andere invalshoek treffen we aan bij Kahneman (2011) in zijn boek *Ons feilbare denken. Thinking, fast and slow*. Hij maakt een onderscheid tussen het ervarende zelf (hoe voelt het nu) en het terugblikkende zelf. Hij baseert zich op experimenten met pijn-ervaring. Het ervarende zelf beantwoordt de vraag: Doet het nu pijn? Het terugblikkende zelf de vraag: Hoe was het alles bij elkaar? Daarbij is de terugblik geen passieve registratie, maar een actieve constructie van de ervaring. Wat de pijnervaring betreft had de duur geen effect op de beoordeling van de pijn, maar de retrospectieve beoordeling werd bepaald door de piek van het pijnniveau en de ervaring aan het einde. "Het verwarren van ervaring met de herinnering aan ervaring is een dwingende cognitieve illusie" (Kahneman, 2011, 409). Als we over ons leven denken, is dat vanuit het perspectief van het zelf dat zich ervaringen kan herinneren. Dat betekent echter ook dat onze voorkeuren en beslissingen door herinneringen worden gevormd die onjuist kunnen

zijn. We kunnen er niet van op aan dat onze voorkeuren onze belangen weerspiegelen. Deze twee zelven komen terug in het leven als een verhaal. Een verhaal gaat over belangrijke gebeurtenissen en gedenkwaardige momenten, niet over tijdsduur. Het karakter van het verhaal wordt vaak bepaald door de afloop van de levensgebeurtenissen. Bij de intuïtieve beoordeling van zowel hele levens als korte episodes spelen pieken en aflopen wél een rol, maar duur niet. Gedenkwaardige momenten krijgen meer gewicht. Mensen laten zich leiden door hun herinneringen wanneer ze besluiten of ze een ervaring al dan niet opnieuw willen beleven. Ik ben mijn terugblikkende zelf. Soms echter blijft nog alleen het ervarende zelf over, bijvoorbeeld bij de ziekte van Alzheimer. Patiënten houden niet langer het levensverhaal over zichzelf in stand, maar het ervarende zelf is nog steeds gevoelig voor schoonheid en vriendelijkheid.

Ik trek hier twee conclusies uit. Op de eerste plaats is het zelf gelaagd. Het narratieve zelf is een onderdeel van deze gelaagdheid, niet het zelf zelf. Op de tweede plaats is het narratieve zelf wel een constructie, maar een constructie met beperkingen. Het ‘pre-existing’ zelf is wel degelijk medebepalend voor het verloop van het verhaal, niet ‘anything goes’. Hierbij sluit ik me aan bij Jansz (1993) die zich verzet tegen de postmodernistische opvatting dat ieder verhaal eenzelfde aanspraak kan maken op geldigheid. Een probleem voor het postmoderne relativisme is de referentialiteit van een narratief: “De verhalen die psychologen onderzoeken gaan altijd ergens over en verwijzen in de meeste gevallen naar een werkelijkheid buiten het verhaal. Zelfnarratieven hebben bijvoorbeeld een referentiepunt in de feitelijke geleefde geschiedenis en in het lichaam van de persoon” (Jansz, 1993, 222).

Intergenerationele communicatie: publiek en inhoud

De wat oudere godsdienstpsychologische literatuur over religieuze socialisatie vertrekt vanuit de culturele situatie van een joods-christelijke samenleving. Het (gelovige) gezin is de spil in de geloofsoverdracht. Andree (1983) concludeert uit een onderzoek onder 200 rooms-katholieke gezinnen in de provincie Utrecht dat godsdienstige kinderen ouders hebben die zelf godsdienstig zijn en een grote plaats hebben ingeruimd voor de godsdienstige opvoeding en zelf actief bij het kerkelijk leven betrokken zijn en godsdienstige activiteiten (kerkgang, bidden)

bij hun kinderen gestimuleerd hebben. Spilka et al. (1985) doen op grond van onderzoek in de USA de volgende aanbevelingen, waarbij de nadruk meer ligt op de opvoedingsstijl: ouders moeten het geloof in woord en daad zelf voorleven, de mogelijkheid tot discussie over geloofszaken is belangrijk en het kind moet zich vrij voelen zelf een eigen keuze te kunnen maken. Een dergelijke vorm van religieuze socialisatie is echter in het geseculariseerde, geïndividualiseerde en gedeïnstitutionaliseerde Nederland verleden tijd. Zou een intergenerationele communicatie aan de hand van een authentieke spirituele autobiografie enig soelaas kunnen bieden? Hier valt veel over te zeggen, maar ik beperk me tot twee invalshoeken: het publiek en de inhoud van het verhaal. Ganzevoort (1998a en 1998b) wijst erop dat de analyse van levensverhalen ook moet nagaan welk publiek de verteller voor ogen heeft. De veronderstelde normen en reacties van het publiek kunnen leiden tot een bepaalde rechtvaardiging van het eigen levensverhaal. Daarnaast is het voor de receptie van het verhaal van belang om rekening te houden met de cognitieve en religieuze ontwikkeling van de toehoorders. Wat de cognitieve ontwikkeling betreft wil ik wijzen op de nog niet volledige rijping van de hersenen in de adolescentiefase. Het emotionele deel van de hersenen groeit verder door, waardoor adolescenten openstaan voor nieuwe ervaringen en stimulatie. De rationele controle van de prefrontale cortex op de emoties is nog beperkt. Zelfsturing en zelfbeheersing moeten zich nog verder ontwikkelen. Adolescenten zijn wel creatief, omdat de verbanden tussen de neuronen nog flexibel zijn (Braams, 2017). De religieuze ontwikkeling is in het verleden uitgebreid bestudeerd binnen de godsdienstpsychologie. De Amerikaanse theoloog Fowler (1981) heeft de ideeën van Piaget, Kohlberg en Erikson geïntegreerd tot een eigen theorie: ‘faith development’. ‘Faith’ verwijst niet zozeer naar de geloofsovertuigingen (‘beliefs’), maar staat voor je leven laten leiden door een aantal centrale grondwaarden. Het gaat dus niet om wat je gelooft, maar om de manier waarop je gelooft. Fowler veronderstelt een aan leeftijd-gebonden ontwikkelingsgang, die echter niet sterk empirisch onderbouwd is (Pieper, 1988). Van belang is wel dat er verschillende geloofsstijlen beschreven worden, lopend van een meer magisch-mythisch denken via een conventioneel denken, waarin de verhalen van de eigen geloofsgemeenschap worden overgenomen, via een fase van kritische reflectie op het cultuurgoed, tot een dialectische fase, waarin zowel het kritisch denken als de verbeelding en het narratief samengaan (Braam, 2022). De ontvangst van het authentieke narratief van de zender zal dus mede bepaald worden door de eigen (momentane) geloofsstijl van de ontvanger.

Over de inhoud van het verhaal lezen we dat het een authentieke, geleefde spiritualiteit zou moeten overdragen. Wat ons betreft hoeft het daarom in het verhaal niet zozeer te gaan over concrete geloofsopvattingen, maar meer over de manier waarop de auteur omgaat met de belangrijke levensvragen die zijn leven tekenen. Dus meer over het hoe dan over het wat. Ik denk hier ook aan het begrip 'quest'-religiositeit van Batson en Ventis (1982). Quest-religiositeit wordt gekenmerkt door de nadruk op complexiteit, twijfel en voorlopigheid. "An open-ended active approach to existential questions that resists clear-cut pat answers" (Batson & Schoenrade, 1991, 1). Ook de kapstok van Delver (ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid: zie het artikel van Smeets in deze bundel) richt zich in het vangen van het authentieke meer op grondthema's in het leven dan op concrete gebeurtenissen. Ondanks de vraag naar de theoretische achtergrond van deze drieslag door Smeets is mij deze achtergrond nog niet zo duidelijk geworden. Ikzelf moest spontaan denken aan de grondhoudingen in het bestaan zoals geformuleerd door Erikson (1972) in zijn persoonlijkheidstheorie. In de allereerste levensjaren ontstaat de grondhouding van 'basic trust', in de adolescentiefase die van duurzame identiteit, die vervolgens de latere grondhoudingen van intimiteit en generativiteit mogelijk maakt.

Reflecties naar aanleiding van het verhaal van Wim

Deze reflecties worden mede gepresenteerd als aandachtspunten ter verbetering van de methode van de spirituele biografie.

Bij de constructie van zijn levensverhaal (uitgebreide zelf) heeft Wim gebruik gemaakt van de concepten ontvankelijkheid, autonomie en verbondenheid (conceptuele zelf). (Het concept verbondenheid verwijst dan weer naar zijn interpersoonlijke zelf.) Hierdoor wordt het 'pre-existing self' in een bepaalde mal gegoten en vallen tevens delen van dit zelf buiten het blikveld. De vraag rijst dan wel: is deze kapstok geschikt voor alle levensverhalen of heeft Wim juist voor deze kapstok gekozen omdat 'it suits him well'? Maar ook de detailinterpretatie van deze autobiografie hangt sterk af van een referentiekader, namelijk dat van de interpretator. Ik wil slechts een paar observaties delen die mij als (godsdienst-)psycholoog opvielen. Op de eerste plaats de veilige worteling van Wim in het bestaan, zijn 'basic trust'. Zijn jeugd heeft hem niet alleen een 'safe haven' (veilige

terugkeerhaven) maar ook een 'secure base' (veilige uitvalsbasis) (Kirkpatrick, 1992) verschaft, waardoor hij ook telkens nieuwe stappen in andere contexten durfde te zetten en een veerkracht bezit om zichzelf telkens opnieuw uit te vinden. Wat zijn kernwaarden betreft vallen op: zorgzaamheid en dienstbaarheid, openheid van geest, gelijkwaardigheid/solidariteit, doorzetten en de rol als gids/pedagoog. Theologisch bezien (weer een ander interpretatiekader) is hier sprake van poimeniek, diaconiek en catechetiek. Als het gaat om het gebruik van de methode van de spirituele biografie moet duidelijk zijn dat het gaat om een dialoog van interpretaties.

De inzet van de spirituele biografie als middel voor intergenerationele communicatie moet zich er rekenschap van geven dat het publiek op de achtergrond een sturende rol speelt. Als we kijken naar het publiek van Wim dan zijn dat de toehoorders in het arbeidsveld waarin Wim gewerkt heeft, maar vooral zijn dochters (de intergenerationele context). In de feitelijke communicatie zelf zijn de interpretaties van de dochters van Wim van zijn levensverhaal van belang. In het oog springt het verschil in de aard van de reacties van de dochters, gerelateerd aan hun leeftijdsfase en dus ontwikkelingsfase. De een meer op concrete gebeurtenissen ingaand de ander meer op achterliggende kernwaarden. Waar ze dan weer wel in overeenstemmen is de feministische interpretatie van bomma. In hoeverre is hier sprake van een hedendaags sociaal-cultureel interpretatiekader? Wat Wims spirituele wortels betreft valt natuurlijk de traditionele religieuze socialisatie in een rooms-katholieke sociaal-culturele omgeving niet over het hoofd te zien (conceptuele zelf). Religieuze rolmodellen, rituelen en religieuze 'material culture' zijn alom aanwezig. Maar Wim put ook uit persoonlijke religieuze ervaringen (een leven als geen ander), cirkelend rond de natuur en belangrijke levensovergangen (persoonlijke zelf). Wat de natuurervaringen betreft verwijs ik naar de picknick in de natuur die voelt als een hemel op aarde, het ontzagwekkende onweer, de bergrivier en het geruis van dennenbomen die verwijzen naar de schoonheid van de natuur. Wellicht dat daar Wims affiniteit met Franciscus van Assisi vandaan komt. De begrafenis van bomma en de geboorte van de jongste dochter zijn twee indrukwekkende scharniermomenten. Ook is er een innerlijke stem, een stem van God, een geweten dat richting geeft. Maar wellicht de belangrijkste ervaring is zich opgevangen weten door God. En hier zijn we dan weer terug bij het begin: 'basic trust'.

Literatuur

Andree, T.G.I.M. (1983). *Gelovig word je niet vanzelf: Godsdienstige opvoeding van r.-k. jongeren tussen 12 en 20 jaar.* Rijksuniversiteit Utrecht.

Baldwin, C., & Estey, J. (2015). The self and spirituality: overcoming narrative loss in aging. *Journal of Religion and Spirituality in Social Work, 34*(2), 205-222.

Batson, C.D., & Ventis, W.L. (1982). *The religious Experience: A social-psychological perspective.* Oxford University.

Batson, C.D., & Schoenrade, P.A. (1991). Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns. *Journal for the Scientific Study of Religion, 30*(4), 416-429.

Braam, A. (2022). De kameleon: welke kleuren? In: K. de Groot & A. van den Hoeck (red.), *Van alle markten thuis? Levensbeschouwelijke diversiteit in de zorg voor zin* (pp. 55-59). KSGV.

Braams, B. (2017). *Het riskante brein: Het belang en gevaar van risicogedrag bij jongeren*. Het Spectrum.

Erikson, E.H. (1972). *Identiteit: jeugd en crisis.* Spectrum.

Ganzevoort, R. (1998a). Reading by the lines. Proposal for a narrative analytical technique in empirical theology. *Journal of Empirical Theology, 11*(2), 5-22.

Ganzevoort, R. (1998b). Religious coping reconsidered, Part two: a narrative reformulation. *Journal of Psychology and Theology, 26*(3), 276-286.

Jansz, J. (1993). Het narratief als betekenisverlener. *Psychologie & Maatschappij, 64*, 212-224.

Kahneman, D. (2011). *Ons feilbare denken. Thinking, fast and slow*. Business Contact.

Kirkpatrick, L. (1992). An Attachment-Theory Approach to the Psychology of Religion. *The International Journal for the Psychology of Religion, 2*(1), 3-28.

Neisser, U. (1988). Five kinds of Self-knowledge. *Philosophical Psychology, 1*(1), 35-59.

Pieper, J. (1988). *Godsdienstpsychologie. (Leermodule Open Theologisch Onderwijs).* Kok.

Smeets, W. (2019). De diepgang van iemands unieke verhaal. *Handelingen, 4*(4), 43-49.

Spilka, B., Hood, R.W., & Gorsuch, R.L. (1985). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach.* Prentice-Hall.

Zock, H. (2006). Leven van verhalen. De narratieve benadering in psychologie en pastoraat. In: A. van Heeswijk, N. ter Linden, R. van Uden, & H. Zock. *Op verhaal komen: Religieuze biografie en geestelijke gezondheid* (pp. 78-88). KSGV.

Zingeving en zinleving

Pleidooi voor een comparatieve benadering

HEIN VAN DONGEN

Drie thema's worden in dit boek gepresenteerd als elementen van geleefde spiritualiteit. Deze bijdrage is gericht op de impact van de thema's ontvankelijkheid, autonomie en verbinding op het terrein van de filosofie. Vooraleer daarop in te gaan, zal ik kort toelichten hoe ontvankelijkheid, autonomie en verbinding aanwezig waren in mijn biografie tot hiertoe.

Ooit ben ik, zoals zovelen, begonnen met na te denken waarom wij (inclusief ikzelf) zo denken als we denken. Het lijkt erop dat ons denken bijna vanzelfsprekend gericht wordt naar bepaalde waarden in je leefwereld. Op een zeker moment ga je je afvragen welke waarden dat zijn en of het ook anders zou kunnen.

Ik studeerde filosofie en ik merkte dat deze vraag niet vaak rechtstreeks aan de orde werd gesteld. Ze leek eerder verstopt te zijn onder de visies waar je mee kennis maakte. Vooral de vraag hoe je anders zou kunnen denken dan je doet, kreeg weinig aandacht. Om anders te leren denken kun je het beste naar andersdenkenden leren luisteren.

Langzamerhand begon het mij te dagen dat er aan het gastmaal van de filosofie ook heel andere deelnemers zouden moeten aanschuiven dan academici met dezelfde etnische achtergrond, hetzelfde geslacht en meestal ook ongeveer dezelfde leeftijd.

We hadden destijds aan de faculteit een strijd tussen de Angelsaksische traditie en de continentale en intussen kwam in de zijlijn het postmodernisme op en verdween via een zij-uitgang het Marxisme. De gesprekken tussen deze groepen

hadden, als ze al gevoerd werden, een nogal voorspelbaar karakter. Er werd veel gepreekt, maar weinig geluisterd. Ik begon me te verdiepen in filosofen die om de een of andere reden buiten de canon werden gehouden: Buber, Bergson, denkers uit de esoterische traditie als Ficino en Anne Conway en in niet-westerse filosofie. Zo raakte ik betrokken bij initiatieven op het gebied van 'wereldfilosofie', die ondanks die ruime en vage benaming betekenis kan hebben voor ons handelen 'op locatie', in onze eigen biotoop.

Tijdens mijn promotieonderzoek stelde ik de vraag of de veelheid aan mens- en wereldbeelden tot relativisme moet leiden, of dat zij juist kansen biedt om elkaar te ontmoeten. Ik beargumenteerde het laatste, al was het wel noodzakelijk dat we om te beginnen ontvankelijk zouden worden voor andere gedachten in plaats van deze te marginaliseren. Het menselijk denken heeft een grote biodiversiteit, maar die moet wel bewaakt worden, om niet tot een filosofische en wetenschappelijke monocultuur te vervallen.

Ontmoetingen

Ons huidige westerse denken is sterk beïnvloed door de opkomst van de wetenschappen en de terugloop van georganiseerde religies. Niettemin is het westerse denken verre van onpartijdig of waardevrij. Er schemert vaak een reductionistische, materialistische en liberaal-economische visie in door. Het idee dat de westerse traditie met haar grote verhalen een monopolie zou hebben in zaken van waarheid is zonder meer etnocentrisme.

Het valt te verwachten dat de intensiteit van ontmoetingen tussen mensen uit verschillende culturen de komende decennia nog sterk zal toenemen. Er is een praktische noodzaak om elkaars levensbeschouwing te leren kennen en begrijpen, niet alleen voor persoonlijke zingeving, maar ook om te kunnen samenwerken en om gemeenschappelijke problemen duurzaam aan te pakken. Hieruit ontspringt het belang van de comparatieve en de interculturele filosofie.

Wereldfilosofie

Ruwweg gesproken bestudeert de comparatieve filosofie verschillende filosofische tradities. In het verleden ging het meestal om vergelijkingen van oosters en westers denken, maar de afgelopen decennia wordt er ook vaak gekeken naar het contrast Noord-Zuid, want de inheemse tradities uit Afrika, Polynesië en Zuid-Amerika dreigen in het Oost-West-schema ergens tussen gefrommeld te worden.

Interculturele filosofie heeft een ruimer werkveld dan comparatieve filosofie. Ook hier gaat het om vergelijking, maar dan niet alleen voor wat betreft filosofieën, maar vanuit het (veel meer omvattende) begrip 'culturen'. Onder cultuur verstaan we alles wat een bepaalde groep mensen aan hun natuurlijk bestaan heeft toegevoegd: hun taal, hun religie, hun kleding, hun huisvesting, hun landbouw en industrie, hun manieren van leven, hun gebruiken en natuurlijk ook hun filosofie. Dus niet alleen het 'cultureel supplement' van een bepaalde krant gaat over cultuur: *alles* wat er in die krant staat is cultuur, zelfs het weerbericht.

De interculturele filosofie heeft net als de comparatieve filosofie te maken met overeenkomsten en verschillen. Iedereen zal begrijpen dat overeenkomsten en verschillen elkaar veronderstellen. Je kunt alleen maar zeggen dat A en B gelijk zijn, als de mogelijkheid er ook was dat ze van elkaar verschilden. Je kunt alleen maar een verband tussen X en Y constateren, als het ook mogelijk was dat het verband er niet was.

Tezamen zouden we de interculturele en de comparatieve filosofie 'wereldfilosofie' kunnen noemen. Het is te betreuren dat er aan de universiteiten weinig ruimte voor is. Aan belangstelling bij de studenten ontbreekt het niet. Misschien is het belang van interculturele filosofische gesprekken zelfs zo groot, dat de universiteit als 'werkplaats' voor deze gesprekken veel te klein zou zijn.

De 'dragers' van de visies die er in verschillende culturen bestaan zijn niet zozeer (al of niet gecanoniseerde) teksten die vooral toegankelijk zijn voor letterkundigen en filologen. De dragers van deze visies zijn concrete mensen van vlees en bloed, individuen en groepen met (om Wittgenstein aan te halen) hun taalspelen en levensvormen.

De uitwisselbaarheid van concepten

Een van de gevolgen van interculturele gesprekken kan zijn dat de ene cultuur of filosofische richting ideeën en praktijken gaat gebruiken van de andere. Zo vinden we tegenwoordig in het westen invloed terug van de Yoga, verschillende vormen van Boeddhisme en van de *Ubuntu*-filosofie. Sommige ideeën blijken een veel groter veld van werking te hebben dan het domein waarin ze oorspronkelijk zijn ontstaan. Maar het kan ook voorkomen dat we bepaalde opvattingen voor universeel houden, terwijl dit niet het geval is. We zouden de psychologie (en de psychiatrie) als voorbeeld kunnen nemen.

We kunnen ons bijvoorbeeld afvragen of de westerse psychologie ook over Chinezen en Polynesiërs gaat. Of is de westerse psychologie vooral een wetenschap van en over blanke mannen? Vertelt de experimentele psychologie ons met name iets over studenten die hun proefpersoon-uren moeten halen en gestandaardiseerde tests moeten doen? Gaat onze psychiatrie vooral over de westerse zorgconsument, die bediend moet worden volgens een gestandaardiseerd vergoedingenpatroon?

Er is maar één manier om zulke (hier wat al te scherp geformuleerde!) vragen te beantwoorden, namelijk diepgaand onderzoek. Het zou kunnen zijn dat we te snel tot de overtuiging komen dat er ‘universele’ patronen zijn, maar ook dat we te snel de opvatting huldigen dat deze er niet zijn.

Wanneer ik schrijf dat alleen onderzoek ons hier verder kan brengen, doel ik niet alleen op experimenteel of statistisch onderzoek, maar vooral op het grondige onderzoek naar overeenkomsten en verschillen dat plaatsvindt in een open dialoog.

Er zijn in andere culturen aandoeningen die wij alleen als beeldspraak kunnen lezen, zoals ‘zielsverlies’ of ‘bezetenheid’. Wanneer je echter op zoek gaat naar tekenen van dat vreemde idee van bezetenheid in onze cultuur dan vind je ze wel degelijk (denk aan vormen van verslaving of obsessies). Hetzelfde geldt voor zielsverlies, dat overeenkomsten vertoont met het concept vervreemding uit de kritische psychologie.

Existentiële ervaringen

In zijn werk *Staring at the sun* spreekt Irvin Yalom van de vier existentiële ervaringen die de 'givens' zijn van onze 'human condition'. Alle mensen op aarde hebben te maken met de tijd en met de onvermijdelijkheid van de dood. Allen moeten we omgaan met vrijheid, verantwoordelijkheid en angst. Dit geldt ook voor de ervaring van eenzaamheid en de noodzaak van verbinding. Tenslotte moeten we een houding vinden ten opzichte van de ervaring van de zinloosheid van het bestaan.

Hoewel deze existentiële ervaringen een grote invloed hebben op ieders leven, is de wijze waarop ze worden ondergaan en geconceptualiseerd niet bij iedereen – en zeker niet in elke cultuur – hetzelfde. De typeringen die Yalom geeft verwijzen naar een wereldbeeld dat sterk beïnvloed is door de secularisatie en de westerse ('existentialistische') filosofie.

Denken over vrijheid en verbondenheid wordt daardoor bijna vanzelfsprekend een zaak van het individu, die als autonome persoon keuzes moet maken en vanuit zijn afzondering relaties moet aangaan met anderen. In de Confucianistische filosofie, maar ook in sommige Afrikaanse wereldbeschouwingen is met name de familie een cognitief basispatroon, waaraan ieder lid van een grotere of kleinere kring zijn identiteit kan ervaren. Wij kunnen ons waarschijnlijk wel indenken dat in bepaalde culturen een groep (familie, clan, kaste) of de natuurlijke omgeving van groter belang is dan het individu, maar wij ervaren dit wellicht als verouderd of benauwend. Hoe we hier ook over oordelen, een ander mensbeeld kan er wel toe leiden dat eenzaamheid of vrijheid anders beleefd zouden kunnen worden dan wij dit doen. Het zou zelfs mogelijk kunnen zijn dat Sartres bekende uitspraak dat de mens 'gedwongen is tot vrijheid' in andere culturen weinig of niets betekent. Om op dit punt meer van onze medemens en zijn ideeën te begrijpen zullen we (wederom) met hem in gesprek moeten gaan.

Het aspect van onze tijdelijkheid wordt door Yalom verbonden met onze sterfelijkheid. Deze connectie tussen tijd en sterfelijkheid is echter evenmin universeel. De grote meerderheid van de aardbewoners gelooft in enige vorm van voortbestaan na de dood. Deze voorstellingen kunnen overigens zeer van elkaar verschillen (bijvoorbeeld een hiernamaals of reïncarnatie). Uit diverse studies is gebleken dat

ook in een land als Nederland een (kleine) meerderheid van de bevolking in enige vorm van voortbestaan gelooft. Ik wilde schrijven: ‘nog in enige vorm van voortbestaan gelooft’. Maar behalve dat dit woordje ‘nog’ mijn eigen vooroordelen zou uitdrukken is het ook historisch onjuist. Uit deze onderzoekingen blijkt namelijk dat dit percentage nu hoger is dan een aantal decennia geleden. We moeten ook hier voorzichtig zijn met snelle generalisaties.

Zin en zinloosheid

Zin en betekenisloosheid zijn de meest essentiële van Yaloms vier ‘givens’. Ik ga mij over de grote vraag of het leven zin heeft hier niet uitspreken. Ik wil alleen aangeven dat ook in deze kwestie onze typisch westerse manier van beschouwen doorwerkt.

Veel filosofische verhandelingen over ‘betekenis’ zien dit als iets dat door een subject of groep wordt toegekend aan iets dat op zich geen betekenis heeft. Deze manier van denken heeft zijn wortels in sommige vormen van existentialisme en in het sociaal-constructivisme. Het is de vraag of deze abstracte manier van spreken toegepast kan worden op andere culturen. En zelfs of we er wellicht ook al niet mee vastlopen in onze eigen cultuur.

Een gesprek over zingeving wordt misleid door juist dat merkwaardige woord ‘zingeving’ zelf. Ik beperk mij nu tot het Nederlands, maar verwante talen hebben aanduidingen die dezelfde moeilijkheden oproepen. Een ‘zin’ is (in het Nederlands) een expliciete taaluiting: alles tussen hoofdletter en punt. En ‘betekenis’ betreft (wederom in het Nederlands) vooral een relatie tussen twee taaluitingen (wat betekent dit of dat woord?). Als nu de verbale ‘zin’ het paradigma wordt van hetgeen we met ‘zingeving’ bedoelen, dan kan dat als een filter gaan werken voor wat we als ‘zin’ herkennen. Dan raakt alles wat Susanne Langer ‘non-discursieve symboliek’ noemt, dus alles wat je niet in ‘zinnen’ kunt parafraseren (dromen, mythen, rituelen, beelden) naar de achtergrond.

Van een talige zin kun je een parafrase geven, je kunt woorden definiëren, je kunt uitspraken verhelderen. Bij de betekenis die iemand aan het leven toekent, is dit vaak niet het geval: dan verval je in de dwang dat je alles moet expliciteren. Het

gevoel dat het aansteken van een kaars oproept heeft weinig uit te staan met enige omschrijving van de zin daarvan: de symboliek van licht doet hier zijn werk zonder enige ondertiteling. De kaars hoeft niet 'verhelderd' te worden.

En dan zitten we nog met het tweede deel van ons woord 'zingeving'. Dat zou kunnen veronderstellen dat iets geen zin zou hebben totdat wij die zin eraan gaan geven. De term zou kunnen suggereren dat de wereld in eerste instantie een betekenisloos geheel is, waaraan wij vervolgens 'subjectief' enige betekenis gaan geven, zoals een kind een kleurboek met zijn kleurpotloden inkleurt en opvrolijkt. In die voorstelling klinkt een positivistische opvatting door, namelijk dat de prikkels op ons netvlies de werkelijkheid zijn ('sense-data') waar wij vervolgens iets mysterieus mee uit halen, waardoor ze een zin krijgen.

Een dergelijke opvatting van zin of betekenis is nogal simplistisch. Het toekennen van 'zin' vindt vaak helemaal niet achteraf plaats. Het bestaan komt direct al in betekenissen op ons af. De 'naakte' gegevens en de interpretaties daarvan zijn niet eenvoudig in twee gescheiden laatjes op te bergen.

Betekenis, zo zou een alternatieve visie luiden, ontstaat in de levende vervlochtenheid met onze *Umwelt*. In die biotoop treffen we zelden grote blanke gebieden aan die nog niets betekenen. De hypothetische *tabula rasa* waarop de betekenis van de dingen zou kunnen worden getekend heeft niemand ooit gezien. Ons leven van, met en vanuit een lichaam bepaalt voor ons dat een ding als een trap een bepaalde betekenis heeft. Die betekenis wordt niet bedacht of toegekend aan iets dat 'an sich' zonder die betekenis niets zou zijn. De trap wordt geconstrueerd, de betekenis ervan niet: die wordt bepaald door ons verlangen om omhoog of omlaag te gaan en door de reeds gegeven mogelijkheden van ons lichaam.

Kortom: zin en betekenis worden 'vorgefunden', in ons leven aangetroffen. Het zou daarom wellicht beter zijn van 'zinleving' te spreken dan van 'zingeving'. 'Zinloosheid' is niet vanzelfsprekend 'gegeven'. Er gebeurt van alles wat we niet kunnen duiden. In een bepaalde manier van leven kunnen bepaalde gedragingen en gedachten geen betekenis (meer) hebben. Maar zinloosheid is, als het wordt toegepast op 'de' mens en 'het' leven in zijn geheel een zinloos concept. We gaan komende generaties niet uitnodigen in een op zich zinloos bestaan. Dat is niet alleen absurd, maar zou ook onmenselijk zijn.

Aan betekenis kunnen mensen niet ontsnappen. Maar evenmin aan de mogelijkheid dat de zin en de betekenis van ons leven zal veranderen als onze wereld en onze relatie tot elkaar zich wijzigt. En dat gebeurt zeker, wanneer er in ons gesprek nieuwe stemmen te horen zijn, oudere stemmen dan die uit ‘het huidige debat over X of Y’, jongere stemmen van de mensen die deze wereld van ons zullen erven en stemmen van andere wezens uit de natuur waarnaar we al heel lang niet meer geluisterd hebben.

Literatuur

Langer, S. (1948). *Philosophy in a New Key. A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art*. The New American Library.

Yalom, I. (2020*). Staring at the sun. Being at peace with your own mortality*. Little Brown. Nederlandse vertaling: *Tegen de zon in kijken. Doodsangst en hoe die te overwinnen.* Balans.

Zonder aanzien des persoons

EVERT VAN LEEUWEN[1]

Met het thema 'zonder aanzien des persoons' wil ik het onderwerp van het boek, 'zingeving en spiritualiteit, intergenerationeel', benaderen vanuit het perspectief van de medische ethiek. Drie thema's worden in dit boek gepresenteerd als elementen van geleefde spiritualiteit. Deze bijdrage is gericht op de impact van de thema's ontvankelijkheid, autonomie en verbinding op het terrein van de medische ethiek.

In de laatste vijftig jaar is de medische ethiek veranderd en ontwikkeld als onderdeel van de zich breder ontwikkelende gezondheidszorg. Wat daarin is ontvangen, gegeven en wie erbij zijn geweest, de dimensies van zingeving en spiritualiteit uit het eerste deel van het boek, is niet gemakkelijk in een kort bestek aan te geven of door te geven aan een jongere generatie. De problematiek die daarin wringt, ga ik – zonder te veel uitweiding – aangeven met behulp van drie door mij gekozen thema's. Zij passen in de dimensies van zingeving en spiritualiteit uit mijn eigen beleving. Opgevoed in de traditie van de synodaal gereformeerde kerk door ouders met een diepgeworteld geloof, niet dogmatisch maar met vrijwel elke dag een gesprek na de bijbel-lezing, heb ik geprobeerd om vanaf mijn middelbareschooltijd dat geloof verder te verdiepen en te verbreden. Het beeldverbod uit de joodse traditie en studies van andere religies hebben mij geholpen om niet langer te willen bepalen wat wel en niet een juiste geloofsopvatting is, maar geloof te ondervinden in de ontmoeting met anderen, of in de omgang met plant en dier. Spiritualiteit en zingeving komen tot ons in de overgave aan wat wij ervaren, in wat zich aan ons voordoet, de 'deiksis', zoals Van Peursen dat

1 Ik studeerde wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Ik las al een paar jaar filosofische boeken en zag het eerste jaar als parkeerstudie. Ik studeerde af in de kennis en wetenschapsleer bij C.A. van Peursen. Mijn interesse in communicatie, cultuur en de vraag naar het goede bracht mij bij de medische faculteit waar ik mijn theoretische ideeën kon verbinden met praktische dagelijkse problemen. De betrekking van kennis en het goede handelen heeft nog steeds mijn interesse.

met een Griekse term noemde. Dat wat zich aan ons toont. Die ‘deiksis’ geeft aan dat wij niet een subject zijn dat zin mag en moet geven aan een lege, zinloze wereld, maar dat menszijn zin en richting ontvangt in de ervaring van wat zich voordoet. Richting die de basis is voor het verstaan van goed en kwaad, richting die ons handelen stuurt. De keuze voor het goede is dan geen resultaat meer van het volgen van een zelfgekozen wet (autonomie), maar het resultaat van het verwerken van de duiding die aangeeft wat nodig is. Wij worden daarin de mens die wij zijn.

De huidige westerse cultuur kent aan die ervaring slechts een beperkte ruimte toe. Empirie is gereduceerd tot data die worden verzameld binnen een vooraf gegeven raamwerk en het maatschappelijk bestel is erop gebaseerd dat wij aan die data wel of niet betekenis toekennen. In het onderstaande zal ik in een aantal stappen uiteenzetten hoe de gezondheidszorg nu uitgaat van die opvatting en welke betekenissen dat zelf wetgevende subject daarin centraal stelt. Voorts wil ik aangeven dat die zorg, ook als gezondheidssysteem, toch in het vragen en bieden van hulp veronderstelt dat mensen elkaar ontmoeten, voor elkaar durven openstaan in de ervaring. Tijdens mijn werk heb ik daaraan zelf mogen meewerken in het houden van moreel beraad wanneer het systeem en zijn regels niet in een bevredigend behandelplan kon voorzien.

Algemene toegankelijkheid en behandelplicht

In de Nederlandse gezondheidszorg is algemene toegankelijkheid tot de zorg nog een groot goed, ook al lijkt het erop dat economische en andere maatschappelijke omstandigheden die toegankelijkheid in de nabije toekomst kunnen beperken, zoals ook blijkt uit de toenemende wachttijden. Enkele beperkingen in het zorgsysteem zijn al zichtbaar: de vrije artsenkeuze en de keuze voor behandeling in een bepaald ziekenhuis behoren er al niet altijd meer toe. Dat geldt ook voor de behandelplicht van de zorgverlener. Een huisartsenpraktijk met wie u nog geen behandelrelatie heeft, hoeft u niet in te schrijven wanneer de praktijk vol is. Maar toch kunnen in Nederland alle mensen die ziek zijn nog worden behandeld, ook als zij niet verzekerd of verzekerbaar zijn, zoals asielzoekers zonder status. Artsen en andere zorgverleners hebben namelijk de plicht om zonder aanziens des persoons een behandeling te geven in het geval van noodzakelijke

zorg. Maar hoever reikt die zorg en welke keuzen kunnen daarin worden gemaakt door patiënt en zorgverlener? Spelen zingeving en spiritualiteit daarbij een rol? Om deze vragen te beantwoorden is het nodig om de professionele ethiek van de zorgverlener nader onder de loep te nemen. Daarbij is een beperking nodig en daarom richt ik mij op het perspectief van de arts en de verpleegkundige, ook al geldt het met nuances ook voor de andere zorgberoepen wanneer zij onder wet op de geneeskundige behandelovereenkomst (WGBO) vallen.

Van eed naar WGBO

Velen, met name zorgverleners, menen dat de plicht om zonder aanzien des persoons patiënten te behandelen, volgt uit de eed van Hippocrates. Maar daarin staat die plicht niet geformuleerd. Indirect zou hij kunnen worden afgeleid uit de plicht om elke patiënt naar beste vermogen en inzicht te helpen. Daarvoor spreekt de humanistische inslag van de eed toen die rond het begin van de 16e eeuw werd ingevoerd aan verschillende Europese universiteiten. In de Nederlandse toelichting op de artseneed van 2003 wordt opgemerkt dat die invoering volgens sommige historici waarschijnlijk te maken had met het gegeven dat sommige passages goed aansloten op de joodse, christelijke en islamitische religies en hun verbod op abortus en euthanasie. Helaas kent die toelichting geen bronvermelding en er is veel dat daartegen spreekt. Eind 15e eeuw ontstaat de moderne geneeskunde uit de twijfel aan de correctheid van het werk van Galenus. Via Arabische bronnen had men kennis gekregen van het werk van Hippocrates en andere Griekse en Romeinse geleerden. Kennis van de klassieken in de oorspronkelijke taal wordt dan verbonden met eigenstandig empirisch onderzoek, dat een hoogtepunt krijgt in de geïllustreerde bestseller over de menselijke anatomie van Vesalius. Galenus' werk werd niettemin omarmd door de christelijke kerk(en) van die tijd en Vesalius werd door Rome en het Genève van Calvijn gewantrouwd, ook al werd Vesalius' verdediging dat hij zijn werk baseerde op anatomisch bewijs als onomstotelijk beschouwd. De nieuwe medische wetenschap wil zich baseren op de bestudering van natuurlijke oorzaken, zoals Hippocrates de epilepsie had verklaard. Epilepsie en andere mentale aandoeningen werden ziekten en niet langer gezien als speelbal van bovennatuurlijke (kwade en goede) krachten. De geneeskunde maakt zich zo los van religieuze en morele vooroordelen en ziet af van een mogelijke duivelse of goddelijke betekenis die aan een ziekte kan worden

gegeven. Artsen werden daarmee nog geen atheïst. Zij zagen gezondheid en ziekte alleen niet meer als het gevolg van bovennatuurlijke werking, als een straf van God of het werk van de Satan. In de bevolking is dat geloof niettemin nog steeds aanwezig en verdient aandacht als een specifieke vorm van zingeving en spiritualiteit. Ook al lijkt de tijd voorbij waarin een arts verzuchtte dat wanneer een patiënt geneest, Jezus of Maria worden bedankt, maar wanneer de patiënt sterft, de schuld bij de dokter ligt.

Die specifieke vorm van zingeving en spiritualiteit bij ziekte ligt sinds de 16e eeuw dus niet meer op het professionele terrein van de moderne arts of verpleegkundige. Zij kunnen er vanuit hun eigen geloofsbeleving natuurlijk wel over spreken of daarnaar handelen. Maar in voorkomende gevallen moeten zij de specifieke beleving bij de patiënt laten en er eerbied voor tonen. Hun professionele arbeid beperkt zich tot hun op wetenschap gebaseerde deskundigheid. Dat werd het beeld van de moderne arts in de 19e eeuw toen de gezondheidszorg ontstond die wij nu nog kennen. De eed van Hippocrates kreeg een nieuwe dimensie als hoeksteen voor een professie die zich onafhankelijk van kerk en politiek kon opstellen. Aan de basis daarvan stonden artsen, zoals Helvetius, die zich openlijk als atheïst opstelden en de invloed van religie op het leven en welzijn van hun patiënten betwistten. Later leverden artsen en verpleegkundigen ook kritiek op maatschappelijke misstanden en steunden zij maatschappelijke vernieuwing op het gebied van hygiëne (riolering, waterleiding) en behuizing. Artsen, als verdedigers van het ideaal van een seculiere humaniteit, krijgen een heldenrol in de boeken van Zola, Camus, Celine, Dickens en vele anderen. Soms lopen zij wel tegen maatschappelijke weerstand op, maar algemeen wordt in de 20e eeuw hun inzet en onafhankelijkheid erkend. In tijden van oorlog hebben het Rode Kruis en zijn evenbeelden het recht om vriend en vijand bij te staan. Zonder aanzien des persoons krijgen mensen toegang tot een medische behandeling.

Is dat ideaal van de humanitaire arts en verpleegkundige die onbaatzuchtig klaar staat voor de medemens die medisch in een noodsituatie verkeert nu de seculiere uitdrukking van een specifieke vorm van zingeving en spiritualiteit? Ik denk het wel. De roeping die veel studenten aan het begin van hun studie voelen, verdient het daarom aandacht te krijgen en reflectie blijft nodig om er gestalte aan te geven. De roeping kan een religieuze achtergrond of diepgang hebben, maar dat hoeft niet. Zij kan ook verwijzen naar een behoefte om zinvol te

leven, om verbinding te blijven zoeken met mensen die in nood verkeren, hulp te verlenen op een praktische manier, gebaseerd op wetenschappelijke kennis van het menselijke lichaam. De uitstroom van zorgverleners uit de daadwerkelijke zorg kan er best mee te maken hebben dat die zingeving wordt gefrustreerd of in te smalle banen wordt geleid.

De overgang van de Hippocratische eed naar de WGBO en de BIG is namelijk kenmerkend voor de 20e-eeuwse overgang van een stelsel van zorg dat op humanitaire waarden is gebaseerd naar een stelsel dat economische en financiële waarden centraal stelt. Spirituele waarden en motivatie worden daarin randverschijnselen en treden pas aan de dag wanneer de reguliere behandelingen zijn uitgeput, zoals in de palliatieve zorg, of wanneer de patiënt daar uitdrukkelijk voor kiest. De opkomst van de humanistische medische wetenschap liet zich nog gemakkelijk inbedden in een religieuze levensruimte, zoals de gasthuizen laten zien die als traditionele tehuizen voor armen en vreemdelingen, de AZC's van de middeleeuwen, mee evolueerden tot ziekenhuizen in de grotere steden. In het huidige stelsel van gezondheidszorg staan fusies voorop en is concentratie geboden door doelmatigheid. De Franciscaanse spiritualiteit van bijvoorbeeld St. Elisabeth wordt daarin een franje die al bij vele fusies is geschrapt.

Autonomie in de interactie van patiënt en arts

In 1995 werd de WGBO van kracht voor elke hulpverlener met een zogenaamde BIG-registratie. Daarmee verloor de eed die artsen, apothekers, verloskundigen en andere zorgverleners moesten afleggen voordat zij werden toegelaten tot de zorgpraktijk, zijn grond. Nu is het afleggen van de eed of gelofte slechts nog een ceremonieel en symbolisch verschijnsel bij het behalen van het verplichte diploma. Toelating tot de beroepspraktijk is wettelijk geregeld met de opname in het BIG-register. Toch heeft de eed nog wel een ethische functie. In wereldwijd verband verbindt de eed nog de beroepsbeoefenaren uit de verschillende landen. In voorkomende gevallen kan daarop een ethisch appèl worden gedaan. De wereldartsenorganisatie (WMA) kent bijvoorbeeld een eed voor artsen waarin de dienst aan de mensheid voorop staat en elke arts geacht wordt zonder aanzien des persoons te werken. Dat wil zeggen, hulp te verlenen zonder te letten op maatschappelijke positie, ras, geslacht, gender, geld etc. Maar in Nederland

wordt de hulp wettelijk beperkt tot de behandelrelatie. Daarmee heeft de zorgverlener een erkende plaats gekregen in het burgerlijk wetboek met vastgelegde rechten en plichten en kan een rechter bij conflicten uitspraak doen over wie er gelijk heeft.

Die omslag naar de WGBO is niet zomaar tot stand gekomen. Hij maakt deel uit van een bredere verandering in de zorg en de waarden die toegekend worden aan de omgang tussen zorgvrager en zorgverlener. De patiënt heeft meer rechten gekregen en er geldt een toestemmingsvereiste bij een behandeling. Een zorgverlener mag niet meer zo maar de behandeling geven die haar of hem goeddunkt, maar moet daarover overleg voeren. Daarnaast zijn de mogelijkheden om te behandelen enorm verruimd. Denkt u zich bijvoorbeeld in dat de eerste heupoperatie in 1962 plaatsvond en dat de duur van het succes werd geschat op drie jaar. Nu worden de heupoperaties bijna als lopendebandwerk duizenden keren per jaar verricht. Er is daarmee tegenwoordig niet alleen sprake van de mogelijkheid van behandeling, maar in veel gevallen moet worden besproken wat de meest geschikte behandeling is voor een patiënt. In toenemende mate wordt die geschiktheid mede bepaald door financiële parameters. Over dure geneesmiddelen en dure behandelingen beslist niet langer de dokter in overleg met de patiënt, maar wordt een landelijk beleid gevoerd. Dat kan leiden tot ethische dilemma's die vijftig jaar geleden niet voor mogelijk werden gehouden. Dilemma's die niet oplosbaar zijn met een beroep op een eed of op een behandelrelatie, maar die een maatschappelijke en politieke afweging vereisen. Die dilemma's kenmerken daarmee de verandering in zingeving die door de zorgverleners wordt ervaren. Patiënten zijn consumenten geworden die willen zorgen voor hun beste leefkansen of overleving. Zorgverleners mogen daaraan voldoen binnen de gestelde kaders van hulpverlening en behandeling. Conflicten daarover kunnen leiden tot agressie jegens en intimidatie van de zorgverlener, maar ook tot gevoelens van nutteloosheid en bureaucratie bij zorgverleners die richtlijnen behoren te volgen en elk stap die zij zetten, moeten kunnen verantwoorden. De bereidheid om dat te doen is sinds 2003 ook opgenomen in de artseneed:

> *Ik zal mij open en toetsbaar opstellen, en ik ken mijn verantwoordelijkheid voor de samenleving. Ik zal de beschikbaarheid en toegankelijkheid van de gezondheidszorg bevorderen. Ik maak geen misbruik van mijn medische kennis, ook niet onder druk.*

De hierboven kort beschreven waardenomslag die met en na de WGBO vorm heeft gekregen is op zichzelf weer onderdeel van een liberale culturele en maatschappelijke context. Doelmatig en doelgericht leven de burgers en zij zijn uit op een maximalisatie van geluk en gewin. Zorgverleners bieden behandelingen aan die toegelaten en beschikbaar zijn binnen het systeem van de bestaande marktwerking dat ervoor zorgt dat zoveel mogelijk mensen tegen een zo gering mogelijke vergoeding of zorgpremie kunnen worden geholpen. Zonder aanzien des persoons, dat wil zeggen, met de uitzondering dat het mensen vrijstaat om eigen middelen te gebruiken om de niet via het zorgsysteem beschikbare gestelde zorg alsnog voor zichzelf te kopen. Kortom, het humanitaire ideaal is bijgesteld binnen een maatschappelijk systeem van draagkracht. Die bijstelling wringt met de roeping die op dat humanitaire ideaal is gebaseerd maar het wringt ook met de traditie waarin de arts en verpleegkundige, vrij van religie en van politiek, doen wat het beste is voor hun patiënt. Kan dat wringen worden opgeheven? Heeft de medische ethiek nog een toekomst die uitgaat boven het volgen van richtlijnen en zorgcontracten? Een toekomst die mensen roept, die motiveert en een zinvol bestaan biedt?

Ontvankelijkheid en ontmoeting

'Zonder aanzien des persoons' staat als frase niet in de eed van Hippocrates. De term stamt uit de joodse en de christelijke traditie. Het meest bekend is de passage in de brief aan de Romeinen (Rom. 2:11) waar Paulus betoogt dat er voor God geen verschil is tussen Joden en Grieken. In de Spreuken (Spr. 24:23) staat het korter en feller: 'Het aangezicht in het gericht te kennen is niet goed'. In de NBV21 vertaling: 'Een partijdig oordeel in een rechtszaak is verkeerd'. Partijdigheid en vooroordeel moeten worden voorkomen bij het oordelen. Vrouwe Justitia is blind. Die blindheid kenmerkt ook een medisch of verpleegkundig oordeel. Dat oordeel is alleen gebaseerd op kennis die ter zake is. In onderling overleg of tijdens onderwijs presenteren artsen en andere zorgverleners hun patiënten dan ook als een casus, als een geanonimiseerd geval, waarin alleen de ter zake doende details van de zieke zijn vermeld om zo over de ziekte en de behandeling te kunnen discussiëren. De casus verhaalt de feiten die nodig zijn om de algemene kennis te kunnen toespitsen en verdiepen.

Voor de bejegening en de behandeling van patiënten is die algemene, geanonimiseerde kennis evenwel niet voldoende. Daarvoor is een gesprek nodig met de patiënt en zo nodig ook met diens omgeving. De patiënt en de hulpverlener keren zich naar elkaar toe, kijken elkaar aan. In het gezicht van de ander ontstaat zo de ontmoeting. De joodse rabbijn en filosoof Levinas heeft het belang van het elkaar aanzien nadruk gegeven en gesteld dat het gezicht van de andere mens, vooral als die in nood verkeert, ons dwingt om ons open te stellen. Om ons bewust te worden van onze vooroordelen en de mogelijkheid te krijgen om mens te worden als zinvolle ervaring en niet uit een gevoel van medelijden of betrokkenheid. Die dwang zet ons in een groter geheel, verbreekt de cocon van het ik-gecentreerde bestaan.

In de joodse en de christelijke traditie speelt dat elkaar aanzien een indringende rol. Het gezicht of aangezicht staat daarbij voor de innerlijke gemoedstoestand. Die wordt zichtbaar in de ontmoeting en spreekt tot de ander. Dat kan een vraag om hulp zijn, een teken van liefde of van boosheid, verdriet of angst. Maar altijd brengt het iets in de ander teweeg, gaat de cocon open en wordt een mens aangespoord tot actie, tot handelen. Het leven gaat stromen, krijgt zin. Buber geeft aan dat de mogelijkheid van die ontmoeting niet beperkt hoeft te blijven tot de ontmoeting van mensen, maar ook mogelijk is met een kat of een boom. In het elkaar aanzien worden wij beroerd door de levende ander, krijgt het handelen richting uit respect voor ander leven. Zingeving is dan geen daad vergelijkbaar met water geven aan planten; hier een beetje zin, daar wat meer. Zingeving is een geschenk, een creatie in de ontmoeting. Die zingeving veronderstelt beweging, handeling, daadkracht. Niet een ik dat bij zichzelf of op zichzelf wil blijven. Dat wil de patiënt niet wanneer hij vraagt om hulp en de zorgverlener niet die bereid is hulp te bieden.

In de hulpverlening staat de ontmoeting tussen patiënt en hulpverlener in het teken van het oordeel dat de zorgverlener velt over de toestand van de patiënt. Doel is het bereiken van herstel of van een nieuwe levensvorm voor de patiënt. In beide gevallen gaat het om een verandering bij de patiënt van zijn of haar toestand op dat moment. Het vertrouwen in elkaar dat onontbeerlijk is voor het bereiken van die verandering dwingt zorgverlener en patiënt om zich na het oordeel over te geven aan de ontmoeting. Om zin te creëren en te ervaren in hun werk en herstel.

Ontmoeting en verbinding

Een moreel beraad wordt meestal bijeengeroepen wanneer er een dilemma is over de te volgen behandelwijze. De kennis en de richtlijnen geven daarbij geen uitsluitsel.

Bij een moreel beraad komen in de eerste fase alle feiten op tafel. Pas wanneer over de feitelijkheid overeenstemming is, kan reflectie plaatsvinden over de vraag wat de beste handelwijze kan worden. In de tweede fase komen dan de waarden van de patiënt en diens omgeving ook aan de orde. Soms in het bijzijn van een patiënt of de vertegenwoordigers daarvan, soms alleen met behandelaren die onderling verschillen in opvatting over wat te doen staat. In die tweede fase wisselen de aanwezigen hun visie uit, hun beleving, twijfel, overtuiging. Wanneer men open durft te staan voor elkaar, ongeacht functie, rol en leeftijd, ontstaat een gesprek waarbij de ontmoeting het kader is. De uitkomst van dat gesprek is dan voor iedereen aanvaardbaar, zelfs bij blijvende verschillen van inzicht.

De techniek van het houden en voorzitten van een moreel beraad lijkt daarmee eenvoudig. Dat is echter niet het geval, juist vanwege het overstijgend kader van de ontmoeting. Als dat kader wegvalt, dan verschraalt het beraad en komen de stelligheden in rol en functie als vanzelf boven drijven met de daarbij behorende vaste posities.

Is de ontmoeting als overstijgend kader nu niet uit de tijd, niet passend bij de moderne taakopvatting van de zorgverlener? Verbinding in plaats van ontmoeting lijkt een beter toepasselijke term. Jong en oud zijn tegenwoordig via internet met elkaar verbonden. Op bezoek vragen we eerst het wachtwoord van de wifi. Connectiviteit is het sleutelwoord. Verbinding die kort en doelmatig is en ook elk moment weer kan worden verbroken. Kan daarmee niet worden volstaan in plaats van te praten over een ontmoeting waarin men elkaar aanziet? Voor mij is dat een hoofdvraag bij de intergenerationele overdracht van mijn werk als ethicus. Allereerst is het de vraag of de zorgverlener nog de kans (tijd en ruimte) heeft om de patiënt te ontmoeten. Of blijft het bij een zijdelings aankijken met de blik verder gericht op het beeldscherm waarop de feitelijk informatie staat? Voorts is het de vraag of de ideologie van vraag en aanbod niet haaks staat op de ontmoeting. In plaats van het durven worden wie we kunnen zijn, volstaan we

dan met delen en verdelen. Het hebben van rechten en macht komt in de plaats van de beweging van wie je bent naar wie je kunt worden. Zonder de ontmoeting rest de anonieme beoordeling van de toestand van de patiënt en het algoritme van wat in de meeste gevallen de beste therapie is. Zonder de ontmoeting stollen de handelingen van de verpleegkundige tot routineuze bewegingen en wordt de apotheker een schuiver van pillen en dozen en wordt werk een druk. Kan verbinding hier uitkomst bieden? Een korte klik die veelbetekenend is, een 'date' in plaats van een gesprek? Kan de ontmoeting hier nieuwe wegen vinden die past binnen het tijdsregime dat de zorgverlener nog heeft? Overleven zin en roeping die veranderingen?

Dat is de uitdaging voor de jonge generatie ethici. Zij zullen erin slagen om nieuwe begrippen en methoden te ontwikkelen, waarmee, in de atmosfeer van de sociale media en hun jargon, de ontmoeting een nieuwe verwoording kan krijgen. Want de grondbeweging is na het humanisme ook buiten de medische wetenschap een spirituele bron geworden. Onpartijdigheid of zonder aanziens des persoons, solidariteit en je inzetten voor de mens in nood hebben een maatschappelijk en cultureel fundament gekregen. Een tijdelijke maatschappelijke ideologie zoals het neoliberalisme kan daaraan geen blijvende afbreuk doen. De ontmoeting heeft een blijvende plek in de medische ethiek en daarbuiten. Ook al zal de vorm en de verwoording ervan anders worden in het licht van de culturele en technologische mogelijkheden.

Verschillende keren heb ik meegemaakt dat zorgverlener en zorgvrager elkaar bedankten voor wat zij voor elkaar hadden betekend. Er was iets met beiden gebeurd wat hun leven rijker en voller maakte. Dat kon herstel zijn van een ziekte of kwaal, maar het kon ook ergens anders liggen. Heling en wording van het leven, zelfs in de nabijheid van de dood. Voorbij de richtlijn en de algoritmen. Essentieel voor een gezonde ethiek.

Zingeving en spiritualiteit in het klinische onderwijs

NELLEKE TEN NAPEL

In deze bijdrage wil ik laten zien hoe de drie kernthema's van dit boek – ontvankelijkheid, autonomie en verbinding – actueel zijn in het onderwijs over de klinische geestelijke verzorging. Eerst wil ik stilstaan bij mijn eigen levensverhaal en schetsen hoe ik betrokken ben geraakt bij dit onderwijs. Hierin hebben de drie kernthema's van dit boek ook een belangrijke plaats.

Mijn relatie tot onderwijs: verlangen naar verbondenheid en diepgang

Onderwijzen is de ander uitnodigen zelf na te denken en faciliteren dat de ander zich ontwikkelen kan. Hierbij geef je als docent op zijn tijd een beetje input door kennis- en ervaringsoverdracht. Dat is ten minste wat ik het afgelopen decennium heb geleerd in mijn functies in het onderwijs. De beste leraar is een leraar die inspireert, uitdaagt en werkelijk contact weet te maken met zijn doelgroep. Net zoals Wim in zijn autobiografisch schrijven vertelt over een leraar die hem is bijgebleven ("Mijn schoolbeleving veranderde pas echt toen we in de vijfde die creatieve, muzikale meester met gevoel voor humor kregen"), heb ook ik zo'n leraar gehad op de basisschool. Deze meester in groep 7 zong met ons niet alleen de verplichte psalmliedjes (waarvan we er elke maandag één uit ons hoofd moesten kunnen opzeggen), maar hij zette ook regelmatig andere christelijke liedjes aan op de cd-speler en soms speelde hij zelf mee op zijn gitaar. Liedjes van Elly en Rikkert bijvoorbeeld, die veel meer bij mijn eigen familie- en kerkelijke context aansloten. Daardoor voelde ik me als het ware meer gezien op school: in deze klas, bij deze meester, was ruimte voor mijn vorm van geloven, die zo bepalend was in mijn jeugd. Psalmliedjes waren mij vreemd, maar 'De kauwgomballenboom' van Elly en Rikkert voelde vertrouwd.

Ik heb altijd al wel een interesse gehad in het onderwijs. In mijn jonge tienerjaren droomde ik ervan een eigen kindertehuis op te richten waarin ik samen zou kunnen leven in een hechte groep. Na de havo koos ik voor de pabo, vanuit het idee dat zo'n hechte groep ook te vinden was in klasverband in het primair onderwijs. Het ging me toen al, denk ik, vooral om het zoeken naar een ervaring van verbondenheid. Hoewel mijn ideaal van het kindertehuis niet verwezenlijkt is en ik het zelfs in het eerste jaar op de pabo al voor gezien hield, bleef mijn zoektocht naar die ervaring van verbondenheid overeind. Ik koos voor de hbo-studie theologie vanuit een gevoelde urgentie iets zinvols te doen met mijn leven. Ik was op zoek naar diepgang, iets waar ik nu het woord 'ontvankelijkheid' aan kan verbinden. Ontvankelijkheid voor het idee dat er meer in het leven is dan het zichtbare. Dat er diepere lagen of andere dimensies mogelijk zijn dan degene die zich aan de oppervlakte bevinden. Na deze opleiding werkte ik een aantal jaren als groepswerker met verstandelijk en lichamelijk gehandicapte kinderen. Toch weer die groep! Daarna koos ik alsnog voor het onderwijs en wel het godsdienstig vormingsonderwijs op de openbare basisschool. Daar kwamen mijn interesse voor onderwijs, voor groepswerk en voor zingeving samen. Na een aantal jaren zelf les te hebben gegeven, werd ik regio-coördinator binnen deze sector. In die rol heb ik heel veel lessen geobserveerd achter in de klas en heb ik talloze gesprekken gevoerd met docenten en schooldirecties over het belang van zoiets als godsdienstig vormingsonderwijs, als andersoortig vak tussen de hoofdvakken rekenen en taal. Een terugkerend onderwerp in ons vakgebied was, hoe je inhoud, vorm én taal kunt vinden voor het domein van zingeving en spiritualiteit in het onderwijs aan kinderen die veelal niet vertrouwd zijn met religieuze en levensbeschouwelijke verhalen, taal en gebruiken.

In de tijd dat ik dit werk deed, groeide mijn wens om me toe te leggen op de ondersteuning van mensen in moeilijke tijden in hun leven. In diezelfde tijd bezocht ik een aantal keren het ziekenhuis in verband met een ernstig ziek familielid. Hoe verdrietig dat enerzijds ook was, ontdekte ik daar ook dat ik daar graag was. Veel mensen hebben een aversie tegen het ziekenhuis, maar ik voelde mij er op mijn plek. Die twee elementen, mijn verlangen mensen bij te staan in moeilijke tijden en het mij comfortabel voelen in het ziekenhuis, deden mij besluiten de opleiding tot geestelijk verzorger te gaan volgen. Het was een autonoom besluit, een stap die daadwerkelijk door mijzelf genomen moest worden, gebaseerd op dat wat ik tot dusver in mijn leven over mijzelf had ontdekt.

Inmiddels werk ik als geestelijk verzorger in het Radboudumc én ben ik verantwoordelijk voor het onderwijs. Soms vallen de dingen op zijn plek, zal ik maar zeggen.

Wim schrijft over die “creatieve meester met gevoel voor humor” dat hij het meest bijzonder aan hem vond “dat hij ons meenam in zijn gedachtegang en besluiten”. Dat gaat over verbinding tussen docent en student. Mijn ervaring in het onderwijs is soortgelijk: dat door het onder woorden brengen van gedachten, als docent én als student, en door het hardop denken met elkaar, ideeën geboren kunnen worden, kunnen veranderen, verder kunnen groeien en verdiepen. Dat is een gezamenlijk proces waarbij de docent dit faciliteert, af en toe wat bijstuurt en soms achterover kan leunen als de groep het oppakt.

De praktijk van het klinische onderwijs over zingeving en spiritualiteit aan geneeskundestudenten van de Radboud Health Academy

Ik beperk mij in deze bijdrage tot het onderwijs aan geneeskundestudenten. In het Radboudumc geven geestelijk verzorgers ook onderwijs aan verpleegkundigen in de vervolgopleiding kinderverpleging, palliatieve zorg en oncologie. Wat in deze bijdrage is beschreven, geldt grotendeels evenzeer voor deze groep, met als verschil dat verpleegkundigen veelal meer praktijkervaring hebben opgedaan en daardoor iets gemakkelijker casuïstiek kunnen aandragen. Toch blijkt ook in deze groep dat velen nog niet eerder samen hebben gewerkt met een geestelijk verzorger op hun afdeling.

In het curriculum van de medische faculteit is het zogenaamde Student Meets Patient (SMP) onderdeel van de bachelorfase. Hierin maakt de student kennis met de praktijk, niet in de vorm van een stage of coschap, maar door oog in oog te staan met een patiënt die aan den lijve ondervindt (of heeft ondervonden) wat het betekent om ziek en onder behandeling te zijn. Zo groeit niet alleen het inzicht in de concrete praktijk maar vooral doet het een beroep op het inlevingsvermogen van de student en diens empathie: dat wat die patiënt is overkomen, kan ook mij of de mensen om mij heen gebeuren. Daarnaast laat het zien dat boekenwijsheid alleen onvoldoende is; ervaringsverhalen openen een nieuw

perspectief op wat de student tot dan toe geleerd heeft. In dit SMP-onderwijs zit één moment waarop de student kennis maakt met een patiënt die ervaring heeft met het ontvangen van geestelijke verzorging. In deze ontmoeting tussen patiënt, geestelijk verzorger en student, maakt de student niet alleen kennis met het patiënten-perspectief, maar hoort hij ook direct over het bestaan van de geestelijke verzorging binnen de klinische setting. Het mes snijdt zo aan twee kanten.

In de totale masterfase is maar één moment opgenomen waarbij de geneeskundestudent opnieuw les krijgt van een geestelijk verzorger. Dat maakt dat er zeer kritisch moet worden gekeken welk kernachtig aspect van de geestelijke verzorging in die twee lesuren behandeld wordt. Steken we in op kennis over het vakgebied van de geestelijke verzorging? Gaat het om een introductie van wat een geestelijk verzorger doet, hoe dat eruitziet, welke methoden een geestelijk verzorger gebruikt? Vertel ik over de breedte van het vak: onze zorg voor zowel patiënten als naasten en onze praktijk van ritueel begeleiden? Belicht ik vooral het interreligieuze perspectief omdat zorgverleners nogal eens aanlopen tegen opvattingen van met name islamitische patiënten die botsen met ideeën van zorgverleners? Of benoem ik de ethische kant van onze zorg? Hoewel over al deze aspecten inderdaad veel te vertellen is, ben ik meer en meer de focus in het onderwijs gaan verleggen naar de student zelf en diens eigen relatie tot, wat de titel van de les in hun lesrooster is, 'spiritualiteit en zingeving'.

Steevast, als ik als openingsvraag stel welke associaties men heeft bij deze begrippen, wordt het woord 'vaag' genoemd. En ook 'zweverig' en 'iets met religie' zijn terugkerende associaties. Wanneer ik vraag wie van de studenten zichzelf 'een spiritueel persoon' zou noemen, steken maar heel weinig mensen hun hand op. Wanneer ik de vraag verander in 'wie of wat inspireert jou?' zie ik ineens herkenning: hier kan wel antwoord op gegeven worden.

Het eerste uur van het onderwijs wordt dan ook gevuld met een uitnodiging aan hen om met elkaar in gesprek te gaan over vier vragen. Deze leid ik af van de definitie van spiritualiteit van Puchalski (2009) waarin gesproken wordt over de zoektocht naar zin en doel, over verbondenheid en over de ervaring van transcendentie:

1. Wat maakt het leven zinvol?
2. Is er een bepaald doel?

3. Met wie of wat sta jij in verbinding?
4. Ken je de ervaring dat iets groter is dan jijzelf?

Daarbij benadruk ik dat het begrijpelijk is dat zij in het alledaagse leven hier niet zo mee bezig zijn. Men gaat pas over dit soort vragen nadenken wanneer er sprake is van een ingrijpende ervaring zoals ziekte, het krijgen van een slechte diagnose, of wanneer de dood in het vizier komt. Ondanks dat deze studenten in hun opgedane praktijkervaring in de zorg toch het nodige hebben meegemaakt, blijkt dat het betrekken van deze vragen op zichzelf en het verwoorden ervan naar elkaar, niet zo eenvoudig is. Zo'n oefening van het in gesprek gaan met elkaar brengt ook perspectiefverbreding en verbondenheid mee: de ander blijkt soms heel andere dingen te noemen in die zoektocht naar zin, doel en verbondenheid als jijzelf én er blijkt veel gemeenschappelijkheid.

Vervolgens probeer ik het concept 'spiritualiteit' nog wat dichterbij te brengen met het model van Sommerville-Wong (2023), waarin tien facetten van spiritualiteit worden benoemd: het innerlijke zelf, de gemeenschap, anderen, kunst en cultuur, natuur, God, causaliteit, roeping, overtuigingen en waarden en tenslotte de werkelijkheid. Dit model laat zien dat spiritualiteit te maken heeft met hoe mensen zich verbinden met verschillende aspecten van het bestaan. Deze brede benadering van spiritualiteit maakt dat elke student zich wel ergens in kan herkennen. Zo wordt het abstracte begrip spiritualiteit alsnog iets waaraan hij zichzelf kan verbinden.

Na deze eerste focus op de spiritualiteit en het zingevingsproces van de student zelf, sla ik de brug naar hun werkpraktijk: de zorg die zij als arts (gaan) verlenen aan patiënten.

Ik ben er zeker van dat wanneer men in staat is spiritualiteit en zingeving te herkennen in het eigen leven, men ook beter in staat is het belang van die zoektocht naar zin en die aspecten van spiritualiteit in het leven van een ander te begrijpen.

Geestelijke verzorging als onderdeel van de totale zorg is bij veel studenten niet of nauwelijks bekend. Wanneer ik hen in mijn les krijg, hebben zij al vier jaar studie erop zitten, waaronder een aanzienlijk deel praktijkervaring vanuit de

coschappen. Desondanks zijn er velen die niet eerder te maken hebben gehad met een geestelijk verzorger. Als geestelijk verzorgers van het Radboudumc gebruiken we regelmatig het ABC-model (Aandacht, Begeleiding, Crisis) wanneer we andere zorgverleners proberen handvatten te geven hoe zij kunnen bijdragen aan het domein van zingeving en spiritualiteit in de zorg (IKNL, 2018). Dit ABC-model gebruik ik ook in mijn lessen aan studenten in de hoop op die manier in de basis hen al 'tricks' te leren die veel impact kunnen hebben op de kwaliteit van zorg die zij gaan bieden. Aandacht is iets wat elke zorgverlener kan geven, zelfs als je maar weinig tijd hebt in de spreekkamer en een volle agenda hebt om met je patiënt te bespreken. Probeer je van tevoren even in de patiënt te verdiepen: wie krijg ik straks voor me? En heb daarbij niet alleen aandacht voor de medische diagnose en de behandelopties maar probeer iets te achterhalen van de context van die mens. En ten tweede: kijk je patiënt in de ogen, maak oogcontact. Daarmee zeg je 'Ik zie u en ik ben er voor u'. Hierbij kijk ik de studenten ook heel bewust aan om hen te laten voelen welk effect dit heeft. Ik leg hen uit dat Begeleiding en Crisisinterventie kunnen worden geïndiceerd door de patiënt zelf, maar ook door de verpleegkundige of door henzelf als arts wanneer er bij de patiënt sprake lijkt te zijn van vragen met betrekking tot of verstoring van het levensbeschouwelijk kader, al dan niet in concrete vragen geuit. Het gaat dan ook over hoe zij samen kunnen werken met de geestelijke verzorging, hoe zij kunnen doorverwijzen en wat een geestelijk verzorger dan vervolgens kan doen door in gesprekken en soms met behulp van rituelen een patiënt te begeleiden en helpen in diens zoektocht naar zin en betekenis. Dit sluit aan bij de beroepsdefiniëring van de geestelijk verzorger waarin wordt gesproken over de geestelijk verzorger als begeleider, hulpverlener en adviseur.

Slechts een klein deel van de lesuren besteed ik aan theoretische modellen in de geestelijke verzorging. Het holistische 7x7-model van Fitchett (2002) en dat van Leget (2008) komen dan aan bod, zij het zeer summier vanuit het idee dat studenten in de veelheid aan informatie en de hoge studiedruk niet in staat zijn theorieën te onthouden rondom een vakgebied dat maar zo'n klein deel beslaat van hun totale opleiding. Toch vind ik het belangrijk om te laten zien dat geestelijke verzorging een vakgebied is waar veel onderzoek naar is (en nog steeds wordt) gedaan, gebaseerd op allerlei theoretische modellen. Des te meer omdat de student, zoals ik schreef, het vakgebied vaak niet eens kent en de hoofdconcepten eruit benoemt als vaag en zweverig. Fitchett en Leget geven beiden,

net zoals Sommerville-Wong dat doet, woorden aan de concepten 'spiritualiteit en zingeving' in de context van de zorg voor mensen. Na dit korte stukje theorie over de methodiek van de geestelijke verzorging, volgt er een tweede oefening: de student wordt uitgenodigd een situatie in herinnering te roepen waarin sprake leek te zijn van levensvragen en/of verstoring van het levensbeschouwelijk kader van een patiënt en hierover opnieuw met elkaar in gesprek te gaan. Ondanks dat bij veel ingebrachte casuïstiek geen geestelijk verzorger betrokken was, kunnen de studenten aangeven dat dat achteraf gezien wel goed zou zijn geweest. Ik zie het als mijn rol om hen uit te nodigen in het vervolg van hun opleiding en in hun werkzame leven als arts, zeker ook de expertise van een geestelijk verzorger in te schakelen. Daarmee deel je de zorg voor patiënten als professionals, hoef je niet overal zelf een expert in te zijn en, het belangrijkste, wordt de zorg voor de patiënt verbeterd.

De spirituele autobiografie in het onderwijs

Zoals ik liet zien in mijn beschrijving van de inhoud en vorm van het onderwijs aan geneeskundestudenten, zijn elementen vanuit de methodiek van de spirituele biografie hierin terug te vinden. Doordat in het curriculum van geneeskunde maar zo'n kleine plaats is toebedeeld aan onderwijs over het domein van zingeving en spiritualiteit, kan er geen sprake zijn van een proces waarin de student op onderzoek uitgaat naar diens eigen relatie tot thema's die hierbij horen, zoals de in de spirituele autobiografie gebruikte begrippen 'ontvankelijkheid', 'autonomie' en 'verbondenheid'. Deze drie concepten hebben echter wel degelijk veel raakvlakken met de context van de zorg waarin zij opgeleid worden. Denk aan de van de arts gevraagde ontvankelijke houding naar de patiënt (zie de eerdergenoemde categorie 'aandacht'), de autonomie van de startende arts(student) in het krachtenveld van de veelal toch nog hiërarchische artsenwereld en de verbondenheid die de arts(student) in meer of mindere mate ervaart met niet alleen collega-zorgverleners maar ook met de patiënt in de zoektocht naar afstand en nabijheid. Maar niet alleen in relatie tot de context van het werk, ook moet de arts(student) zich verhouden tot deze drie concepten in het eigen leven. Dat is voor elk mens van belang, maar zeker voor hen die gaan werken in een context waarin er zo vaak sprake is van het 'op het spel staan' van deze aspecten van het leven. Niet alleen in het leven van de patiënten waar zij mee te maken krijgen, maar ook in

hun eigen leven, juist doordat zij ondergedompeld worden in een context waarin het gaat over leven en dood. Hierbij zie ik zeker een aanknopingspunt voor de opdracht die een mens volgens Tillich te vervullen heeft: het vinden van moed wanneer men oog in oog staat a) met het lot en de dood, b) met schuld en c) met zinloosheid.

Dit zijn begrippen die een student zal herkennen, verwacht ik, in het eigen leven en in de reeds opgedane ervaring in de patiëntenzorg. Hierbij kan het intergenerationele aspect een plek krijgen door de individuele ervaringen van de student te verbreden met die van anderen die al langer op weg zijn in het leven. Dat geldt evenzeer voor de drie onderwerpen die centraal staan in de methodiek van de spirituele biografie. In het onderwijs kan dit gestalte krijgen door studenten uit te nodigen bij hun 'antwoorden' op de drie eerdergenoemde vragen 'Wat maakt het leven zinvol?', 'Is er een bepaald doel?' en 'Met wie of wat sta jij in verbinding?' terug te denken aan wat zij in hun levensgeschiedenis tot dusver hierover hebben meegekregen van voor hen belangrijke personen in hun omgeving.

Ik probeer ook altijd om iets van zelfonthulling in te brengen door te vertellen over mijn zoektocht naar zin en betekenis in het leven. Soms breng ik casuïstiek in vanuit mijn werk als geestelijk verzorger waarin ik geconfronteerd werd met situaties die mijn levensbeschouwelijk kader deden schudden, zoals die keer dat er een jonge patiënt, een kind nog, overleed vlak voor het Paasweekend. Een weekend dat voor mij, staande in de christelijke traditie, gaat over leven en hoop. Hoe ik dat weekend worstelde met het idee de overwinning van leven over dood te vieren terwijl ik wist dat er ergens in het land een huis stond waarin een familie rouwde rondom de kist van een kind.

Deze openheid waarin ik mijzelf kwetsbaar opstel, versterkt de betrokkenheid van de studenten in grote mate. Op deze wijze probeer ik ook een voorbeeld te zijn van het levenslang zoeken naar zin en betekenis.

De kern van het onderwijs over geestelijke verzorging in de klinische setting zou wat mij betreft dan ook moeten gaan over thema's die ook in de spirituele biografie aan de orde zijn. Waarbij geen proces met studenten aan kan worden gegaan wat diepgaand en langdurig is, maar waar wel een start kan worden gemaakt met, of een impuls kan worden gegeven aan het verbinden van de

concepten zingeving en spiritualiteit met het eigen leven. Wat uiteindelijk bij kan dragen aan verbetering van patiëntenzorg.

Literatuur

Fitchett, G. (1993). *Assessing Spiritual Needs*. Academic Renewal Press.

IKNL (2018). *Richtlijn Zingeving en Spiritualiteit in de Palliatieve Fase*. (https://palliaweb.nl/richtlijnen-palliatieve-zorg/richtlijn/zingeving-en-spiritualiteit).

Leget, C. *Van levenskunst tot stervenskunst. Ruimte om te sterven*. Lannoo.

Puchalski, C., Ferrell, B., Virani, R., Otis-Green, S., Baird, P., Bull, J., et al. (2009). Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: the report of the Consensus Conference. *Journal of Palliative Medecine*, *12, 10*, 885-904.

Sommerville-Wong (2023). What is Spirituality and Spiritual Care? | Secular Liturgies (wordpress.com). Website geraadpleegd op 15-02-2023.

Tillich, P. (2014) *The courage to be.* Yale (eerste editie: 1952).

Teach as you preach

Autonomie, verbondenheid en ontvankelijkheid in het onderwijs

CAROLIENE VAN WAVEREN

In dit hoofdstuk beschrijf ik een aantal didactische handvatten voor het geven van onderwijs, bijvoorbeeld naar aanleiding van dit boek. Ik laat het vooraf gaan door een beschrijving van hoe ik zelf hier in dit boek terecht gekomen ben.

Een klein stukje van mijn biografie

Hoe bijzonder mensenlevens lopen. Om bij mezelf te blijven, nooit had ik als uitgesproken bèta-leerling uit een liefdevol atheïstisch nest, waar logisch denken, rechtvaardigheid en autonomie vooropstonden, kunnen denken dat ik nog eens een bijdrage zou leveren aan een boek in de hoek van zingeving en spiritualiteit.

Na het voortgezet onderwijs koos ik voor de studie wis- en natuurkunde. Het was hard werken, hard nadenken en veel sommen maken, maar het lukte. Helaas gaf het me echter geen voldoening. Ik besloot het roer om te gooien en Toegepaste Onderwijskunde te gaan studeren aan de Universiteit Twente. Een veel socialere studie, met daarnaast veel aandacht voor een ingenieursachtige aanpak van problemen.

Nadat ik in de avonduren ook de pabo gevolgd had, heb ik jarenlang als docent rekenen/wiskunde op pabo's gewerkt en als lerarenopleider bij twee universitaire lerarenopleidingen. Ik gaf vakdidactiek, pedagogiek, ontwikkelingspsychologie en begeleidde studenten bij hun studie en in hun stages.

Heerlijk, onderwijs geven. Het past bij mij. Onderwijs biedt structuur, er ligt een rooster, de rollen zijn duidelijk verdeeld, er is altijd contact met mensen, je kunt dingen alleen doen én samenwerken, je ziet resultaat van je werk, en je wordt steeds weer uitgedaagd door nieuwe omstandigheden.

Maar onderwijs *volgen* deed ik ook graag. In de loop van mijn leven heb ik behalve bovengenoemde studies veel cursussen en nascholingen gedaan. Nu ik jaren later ook geschoold ben in het contextuele gedachtengoed, besef ik dat de onderwijssetting mij de heldere kaders geeft waar ik door aanleg en opvoeding behoefte aan heb.

Rond mijn 45e had ik een conflict met mijn leidinggevende. Mijn rechtvaardigheidsgevoel werd op de proef gesteld. Ik kreeg niet voor elkaar wat ik wilde en besloot iets anders te gaan doen. Ik zocht een andere baan én gunde mezelf nog een studie. Maar waarvoor wilde ik dan studeren? Wat zou er nog meer bij me passen, behalve het onderwijs? Mijn partner, van PKN-huize, zei: “Het is dat je geen christen bent, maar anders zou predikant echt wat voor je zijn”. En zo kwam ik bij de Universiteit voor Humanistiek terecht, ging ik stagelopen in de ouderenzorg en was ik verkocht: ik besloot geestelijk verzorger te worden.

Uit praktische en meer principiële redenen was ik voor het laatste deel van mijn opleiding geswitcht naar de master Theologie en Geestelijke Verzorging, waar Wim Smeets en Nicolette Hijweege mijn belangrijkste docenten en inspiratoren werden. Toen ik bijna was afgestudeerd, vroegen ze me een didactische cursus op te zetten voor geestelijk verzorgers. Lesgeven is immers een belangrijke deeltaak van de geestelijk verzorger tegenwoordig, maar dat vraagt vaardigheden die in de meeste opleidingen niet aan bod komen. Tot op heden heb ik ieder half jaar deze cursus gegeven bij het KPV-Expertisecentrum in Nijmegen.

Als geestelijk verzorger ben ik inmiddels zes jaar werkzaam in het Reinier de Graaf Gasthuis in Delft. Door mijn achtergrond, opleiding en relatie voel ik me thuis in gesprekken met zowel atheïsten als agnosten, christenen en andere gelovigen. En kan ik aansluiting vinden bij bèta’s, gamma’s en alfa’s. En zo ben ik vanuit een gezin waarin er weinig woorden gegeven werden aan de dimensie ontvankelijkheid – hoewel die er natuurlijk wel was, zich bijvoorbeeld uitend in liefde voor de

natuur en voor klassieke muziek – terecht gekomen in een beroep waarin het hierom draait.

Bijzonder dat Wim mij vroeg een bijdrage te leveren aan dit boek ter gelegenheid van zijn afscheid, waarin mijn passies voor onderwijs en voor geestelijke verzorging beide van pas komen.

Handvatten voor het verzorgen van onderwijs

De handvatten voor het vormgeven van onderwijs naar aanleiding van dit boek die ik hieronder beschrijf, heb ik ook gebruikt bij het geven van de training 'Scholing als deeltaak van de geestelijk verzorger', hierboven al genoemd. De handvatten zijn algemeen geformuleerd en vooral bedoeld voor geestelijk verzorgers en werkers in een kerkelijke of levensbeschouwelijke setting die af en toe een les/training/scholing/workshop geven. Hiernaast verwijst de titel van dit hoofdstuk: *Teach as you preach*; lesgeven terwijl je werkt als zielzorger.

Ik orden de handvatten naar de drie dimensies van spiritualiteit die centraal staan in dit boek. Natuurlijk gaat deze ordening niet helemaal op; onderwijs is iets anders dan spiritualiteit, maar juist als het gaat over onderwijs betreffende zingeving, religie, geestelijke verzorging en wat daarmee samenhangt, is het belangrijk om vorm en inhoud niet los van elkaar te zien. Dit heeft te maken met de tweede betekenis van de titel van dit hoofdstuk. In de wereld van leraren opleiden wordt het principe *Teach as you preach* regelmatig gebruikt om elkaar als opleider scherp te houden. Als lerarenopleider draag je namelijk niet alleen inhoud over, maar ben je ook een levend voorbeeld voor de studenten. De studenten kijken naar je, nemen jou als voorbeeld of juist niet. Wanneer inhoud en vorm dan tegenstrijdig zijn (een uiterst saaie les over motivatie bijvoorbeeld) komt de inhoud niet goed over. Ook wanneer je lesgeeft over een spiritueel thema, is het goed om dit principe steeds voor ogen te houden: Het gaat niet alleen om de inhoud, maar ook, of misschien nog wel meer, om hoe jij je opstelt, of je verbinding aangaat met je cursisten en wat je uitstraalt.

Autonomie

Je bent als lesgever verantwoordelijk voor de doelen, de inhoud, de werkvormen, de tijdsplanning, de manier waarop feedback gegeven wordt, en nog veel meer aspecten van de cursus. Ik begin met de keuzes die doel en inhoud betreffen. Wat wordt de lijn van de les? Wat wil je dat de deelnemers leren? Gaat het om een houding, kennis of vaardigheden of een mix? Wat hoop je dat je cursisten gaan toepassen in hun praktijk?

Bepalen waar je naar toe wilt werken, kan alleen als je ook weet waar de deelnemers vandaan komen. Wat kunnen, weten, denken ze op dit moment? Wat is hun behoefte, hun verlangen? Wat motiveert hen, en wat niet? Wat vinden ze fijne lesvormen? Een eyeopener voor veel geestelijk verzorgers in mijn training was dat je hiernaar niet hoeft te raden. Je kunt namelijk van tevoren al je doelgroep in kaart brengen. Je kunt de deelnemers mailen met dit soort vragen, je kunt er misschien ook een aantal opzoeken of bellen. Zo kom je al veel te weten én leg je alvast verbinding. Dat maakt het geven van onderwijs ook minder eenzaam en spannend. Soms is vooraf peilen echt niet mogelijk. Dan is het goed om aan het begin van je les tijd inruimen om te peilen bij je deelnemers hoe ze erin staan.

> *Stel dat je een 'train de trainer'-cursus wilt gaan geven om mensen voor te bereiden op het geven van een cursus Spirituele biografie, dan kan ik me voorstellen dat je van tevoren peilt wat de deelnemers motiveert, hoe ze graag leren, en welke verwachtingen ze hebben van de cursus. Maar ook welke ervaringen ze hebben met het geven van trainingen en met het thema. Als je er zo achter komt dat er al veel ervaring met het thema is, of met cursussen geven, kun je op een hoger niveau insteken. Als je merkt dat er een grote verscheidenheid is aan voorkennis, kun je de werkvormen daarop aanpassen en uitwisseling tussen meer en minder ervaren cursisten stimuleren.*

Als je op deze wijze begin- en eindpunt kent van je onderwijs, kun je gaan nadenken over de weg die daartussen loopt. Het is daarbij belangrijk dat de cursisten actief aan de slag gaan met de lesstof. Hoe meer zintuigen ze inzetten en op hoe meer manieren ze met de lesstof bezig zijn, hoe groter de kans dat ze er iets van begrijpen en onthouden. Bovendien is iedere cursist anders, de één luistert graag, de ander is veel meer visueel ingesteld. Veel mensen leren gemakke-

lijker als ze concrete voorbeelden bespreken met elkaar, maar sommigen hebben behoefte aan theorie. Zorg daarom voor afwisseling in de werkvormen die je gebruikt, de zintuigen die je aanspreekt, de groeperingsvormen die je hanteert. En geef de cursisten keuzes. Ook voor hen is autonomie immers belangrijk. Je kunt daarbij denken aan keuze van opdrachten, eigen casuïstiek laten inbrengen, keuze in werkvormen.

> *Stel, je geeft een cursus spirituele biografie en wilt de cursisten ook wat theorie meegeven door ze iets te laten lezen uit dit boek. Je aarzelt tussen een aantal van de hoofdstukken. In plaats van zelf de keuze te maken, kun je ook de cursisten laten kiezen welk van deze hoofdstukken ze gaan bestuderen. Hiermee bevorder je het gevoel van autonomie van de cursisten. Bijkomend voordeel is dat je in de bijeenkomst een uitwisseling kunt stimuleren tussen cursisten die een verschillend hoofdstuk hebben gelezen. Door te vertellen over wat ze gelezen hebben, verankeren ze het geleerde nog beter in hun bestaande kennis. Dit kan in de grote groep, maar ook in kleine groepjes of duo's.*

Interactie tussen jou en de cursisten en tussen de cursisten onderling stimuleert bij uitstek het leren. En dat kan zelfs bij lesgeven aan een volle collegezaal: stel een open vraag, geef even denktijd, laat de cursisten een paar minuten twee aan twee hierover uitwisselen en vraag dan een duo naar hun antwoord. Laat daar weer op reageren door een ander duo en voeg ten slotte zelf ook nog iets toe. Zo is iedereen actief!

Denk ook van tevoren na over feedbackmomenten: werkvormen waardoor jij te weten komt wat de cursisten al hebben opgepikt, en jij de cursisten kunt laten weten wat er al goed gaat en wat nog meer oefening vraagt.

Zo heb je een weg uitgestippeld van begin- naar eindpunt. Idealiter bereid je zelfs verschillende wegen voor, en kies je onderweg steeds de afslag die past bij deze groep en dit moment.

Verbondenheid

Verbondenheid speelt een grote rol bij het lesgeven. Je kunt nog zo'n waardevol programma hebben, als je cursisten zich niet verbonden voelen met jou of de inhoud van de cursus, krijg je ze niet mee. Niet voor niets is *relatie* één van de drie peilers onder de Self-Determination Theory (Center for Self-Determination Theory, z.d.), van Edward Deci en Richard Ryan, al jarenlang toonaangevende psychologen en onderzoekers op het gebied van motivatie. Zij spreken over drie psychologische basisbehoeften: autonomie, relatie en competentie. Pas als aan alle drie deze behoeften is voldaan, zetten mensen zich in voor het leren en voelen ze zich prettig. De behoefte aan relatie gaat over je gewaardeerd voelen, gezamenlijke waarden hebben en bijpassende doelen nastreven.

> *Voorafgaand aan of in het begin van een cursus Schrijven van een Spirituele biografie loont het de moeite om ruim de tijd te nemen om kennis te maken met de cursisten. Vanuit welke waarden, levensbeschouwing, of spirituele ervaring zijn ze gemotiveerd geraakt om mee te doen? Hoe zit dat bij jou als lesgever? En hoe gaat dat terugkomen in de cursus?*

Als er geen relatie is, krijg je afhaakgedrag zoals kletsen, op de mobiel kijken, eerder weg willen e.d. Het is dan verleidelijk om een sturende en stuurse houding aan te nemen, maar slimmer is om van goede intenties uit te gaan. Negeer het echter niet (een vuistregel uit het voortgezet onderwijs is: wil ik dit gedrag x 25?) maar je doet dit op een vriendelijke, bijna terloopse wijze. Soms is een blik al genoeg, soms moet je er even naar toe lopen. Pas als dat niet helpt, ga je wat meer nadruk erop leggen: de persoon bij naam noemen, de aandacht vragen voor de inhoud, en als dat ook niet werkt, uitleggen dat het jou stoort, of zelfs mensen vragen te kiezen voor meedoen of weggaan. In de lerarenopleiding spreken we hierbij over de ordeladder: passend bij de vorm van storend gedrag kies je je reactie. Dit voorkomt dat de cursist of de hele groep jouw reactie buiten proporties vindt, waarmee jullie relatie op het spel komt te staan. Als het om gedrag van de hele groep gaat, kun je de groep aanspreken: 'Hebben jullie zo'n zware dag achter de rug?' of 'Heeft eigenlijk iemand aan jullie gevraagd of jullie dit college wel zagen zitten?' kunnen dan het ijs breken. Hopelijk ontstaat er een mooi gesprek, en ook als het lesdoel niet behaald wordt, hebben de cursisten wel

een positieve ervaring met het onderwerp en met geestelijke verzorging – gehoor gevend aan het principe *Teach as you preach*.

Ontvankelijkheid/receptiviteit

Hierboven beschreef ik veel zaken die je als docent in de hand kunt en moet hebben om een goede les te verzorgen. Maar als docent kun je niet álles plannen, dichttimmeren, regelen. Je zult ook open moeten staan voor wat er op je toekomt.

Dat geldt ten eerste voor jezelf: je zit op een bepaalde manier in elkaar. Misschien had je wel een begenadigd spreker willen zijn vol humor en met altijd een voorbeeld paraat. Maar als dat niet zo is, kan je nog steeds een goede docent zijn, op jouw manier. Als jij een goede luisteraar bent, laat de cursisten dan met veel vragen en voorbeelden komen, en reageer daarop. Als jij een geboren toneelspeler bent, kun je een inspringtheater houden. Als jij het beste tot je recht komt in kleine groepen, geef de cursus dan vaker, met een kleine groepsgrootte of laat je cursisten veel in groepjes werken, terwijl jij de groepjes langs gaat.

Zorg dus dat je werkvormen kiest waarbij jij je veilig voelt. Als je lesgeven eigenlijk doodeng vindt, kun je ook kijken of teamteaching een mogelijkheid is. En of je het nu doodeng vindt of alleen maar spannend, streef naar goede zelfzorg: lichamelijk (trek fijne kleren aan waarin je je graag toont, doe even een ontspanningsoefening), psychologisch (spreek jezelf geruststellend toe of denk aan een voorbeeld dat jou inspireert), sociaal (maak contact met je publiek, zodat je je als mens gezien voelt) en spiritueel (besef dat dit op de eeuwigheid een kort moment is, mediteer of bid van tevoren).

Ten tweede ben je voor een heleboel zaken afhankelijk van de deelnemers en van de omstandigheden.

> *In haar bijdrage elders in dit boek beschrijft Mies Singendonk hoe zij zich bewust werd hiervan door een ervaring met een passieve groep. Zij concludeert: "Ik ben ervan los moeten komen dat het proces en het resultaat in zo'n training alleen van mij afhankelijk zou zijn".*

Grappig genoeg leidt het besef dat je niet in je eentje voor, bijvoorbeeld, een goede sfeer verantwoordelijk bent, wel weer tot mogelijke acties. Wanneer je de tijd neemt voor een echte kennismaking, kun je de groep veel gemakkelijker meekrijgen. Ook als je voor de cursus een doelgroeponderzoek(je) doet, kun je alvast je verwachtingen uitspreken, en ook vragen naar de verwachtingen van de deelnemers. De verwachtingen afstemmen op elkaar bevordert de duidelijkheid en daarmee een veilig gevoel voor iedereen.

Probeer ook flexibel te zijn: als je merkt dat een doel niet haalbaar is, of dat de interesse van je cursisten heel ergens anders ligt, pas dan je les aan. Als geestelijk verzorger ben je gewend mee te bewegen met je gesprekspartner, en dat mag je dus ook inzetten in je onderwijs. Ook dan geef je meteen een goed beeld van wat een geestelijk verzorger doet, opnieuw een illustratie van *Teach as you preach*.

Ontvankelijkheid speelt ten slotte ook een rol bij een belangrijke competentie van een lesgever: regelmatig reflecteren op hoe de lessen gaan, hoe het contact is, wat er goed gaat en wat er beter kan. Het is goed om regelmatig feedback te vragen aan de cursisten, dat kan mondeling aan het eind van de les maar ook met een kleine schriftelijke enquête. Doe het liever halverwege dan aan het eind, dan kun je er meteen iets mee.

Ten slotte

Ook op deze plek bedank ik jou, Wim, voor alle inspirerende voorbeelden die je me gaf. Als er iemand voor mij het voorbeeld van het principe *Teach as you preach* was, ben jij dat.

Literatuur

Center for Self-Determination Theory (z.d.). *The Theory*. Geraadpleegd op 16 december, van https://selfdeterminationtheory.org/the-theory/

Dirkse, S., Talen, A., Van Rumpt, A. & Bons, L. (2020). *Het groot online werkvormen boek: Dé inspiratiebron voor online vergaderingen, opleidingen en andere bijeenkomsten.* Deel 3. Boom.

Galan, K. de (2015). *Van deskundige naar trainer: trainen als tweede beroep*. Thema.

Huybers, M. (2010). *Hoe-boek voor de trainer: een complete gids over leren, ontwerpen, begeleiden en zelfreflectie.* Thema.

DEEL 3

DEEL 3



"Op deze tekening zie ik een bloem, een zon met een gezicht en een hartje. De zon kijkt niet zo vrolijk. Het lijk wel of hij iets wil bedenken. In elk bloemetje is de zon heel dichtbij, dat is de betekenis volgens mij."
(Janneleen, op Terschelling, oktober 2022)

Verhalenderwijs

Leren en troost uit ontmoetingen rondom verlies en lijden (ervaringsdeskundigenperspectief)

PETER VAN DEN BERG[1]

Kom, laten we even gaan luisteren

"*Kom Peter, we gaan nu eerst even binnen luisteren.*" Aan deze uitspraak van mijn oom Wijnand[2] moest ik denken toen ik het verzoek van Wim Smeets kreeg voor een bijdrage in zijn afscheidsbundel. Een boek waarin zijn levensverhaal een plaats heeft gekregen en waarin ook het levensverhaal op waarde wordt geschat. In mijn bijdrage ga ik aan de hand van een deel van mijn levensverhaal en vaardigheden in op nut en noodzaak van levensverhalen in geneeskundige- en pastorale zorg.

Mijn oom was een praktisch ingestelde man uit een gezin van zeven kinderen. Helaas was er voor hem, vanwege de crisisjaren en de kort daaropvolgende Tweede Wereldoorlog, geen mogelijkheid om te studeren. Mijn oom had een brede interesse voor de natuur en voor ontwikkelingen in maatschappij en politiek. Hij woonde, met twee van zijn ongehuwd gebleven zussen, in het ouderlijke

1 Mr. C.P.W. (Peter) van den Berg (1974) is getrouwd en kreeg op zijn 39e de ziekte van Parkinson. Peter was gemeentejurist, jarenlang politiek (gemeenteraad en provinciale staten) en kerkelijk (diaken) actief. Peter is lid van de PatiëntAdviesRaad van de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat (Radboudumc) en geeft regelmatig gastcolleges over de impact van een chronische ziekte. Peter was mederedacteur van de bundels *Een nieuwe uitdaging met Parkinson* (2019) en *Beter leven met een chronisch-progressieve ziekte* (2020).

2 De oudste en zijn gehele leven ongehuwd gebleven broer (1919-2006) van mijn vader (Pieter, 1928-2008). In mijn doopnamen, Cornelis, Pieter Wijnand komen naast mijn oom Wijnand ook mijn opa (Cornelis, 1900-1984) en mijn vader terug.

huis; dat lag ongeveer 50 meter vanaf de weg en was omgeven door weilanden en akkers. Via een eenvoudig pad van klinkertegels was deze woning te bereiken. De enige (nuts)voorzieningen waren elektra, water en een telefoonlijn. Er werd gekookt op gas uit gasflessen en de riolering was aangesloten op één van de vele slootjes. De woning, die bestond uit enkel steens muren en ramen, voorzien van enkelglas, werd verwarmd door twee kolenkachels die respectievelijk in de voor- en achterkamer stonden; het water voor de thee werd opgewarmd door de allesbrander in de keuken. Door ouderdom, waarbij hij ook steeds meer de gevolgen van de ziekte van Parkinson moest ondervinden, moesten zij deze woning uiteindelijk verlaten. Hoewel mijn ouderlijk huis een warm thuis was kwam ik graag en regelmatig bij mijn oom en tantes. Ik zwierf over de akkers, mijmerde over wie ik was en wat ik wilde worden, ik hielp met knotten en raapte om het huis emmers vol met peren maar liever eigenlijk kastanjes. Het huis, omgeven door akkers, was in de oorlog nog door granaten getroffen zodat in de barometer die boven het ledikant van mijn grootouders hing een gat was geslagen. Anno 2022 is deze nog altijd werkende barometer getuige van oorlog en vrede en van gaande en komende geslachten.

De uitspraak "*Kom Peter, we gaan nu eerst even binnen luisteren*" had doorgaans te maken met personen die bij mijn oom koffie kwamen drinken en graag verhalen 'uit de oude doos' oprakelden. Soms zodanig dat je oren bij hun vertrek bijna letterlijk klapperden. Mijn oom was stiller, hield z'n vinger aan de pols en zei "ja, ik leef nog!". Gelukkig bleef het niet bij die soms somber overkomende opmerking. Hij sprak niet om stiltes te doorbreken; maar als hij sprak dan ging het wel ergens over, had het inhoud en bleef het je bij. Dat weinige spreken met veel inhoud had betrekking op alle facetten van het leven. Luisteren kon hij ook, of je nu met hem een rondje fietste, met hem appels of peren plukte of wanneer hij op vrijdagavond in zijn bruin-oranje leuningstoel een sigaar rookte. Narratieven, storytelling, begrippen die hij en ik toen nog niet kenden. Hij zou, als ik daaraan terugdenk, ongetwijfeld de waarde daarvan inzien en ongekunsteld daarmee om kunnen gaan. En zo blijven zijn opmerkingen en levenslessen nog altijd bij me.

Voor de waarde van levensverhalen wordt in deze bundel terecht aandacht gevraagd. Want levensverhalen geven een persoon kleur en laten zien van waar deze persoon komt, door wie en wat deze persoon is gevormd en wat diens dromen en verlangens waren en wellicht nog zijn. Ze leren verstaan en waar-

deren. Dat geldt ook, meer professioneel, voor storytelling, narratieven of delen van geestelijke verhalen in bijvoorbeeld geneeskunde en geesteswetenschappen. Hierover meer in de volgende paragrafen.

Waarom zou je verhalen willen delen?

> *"Een weerloos kind als teken van hoop. Het verhaal van de geboorte van Jezus blijft tot de verbeelding spreken. Het is in alle tijden en op alle plekken verteld. In feestelijk verlichte kerken. Maar ook in barakken en schuilkelders. Overal en steeds weer geeft het mensen troost en moed. Verhalen geven zin en betekenis aan ons leven. Door verhalen te vertellen en ernaar te luisteren, verbinden we ons met elkaar. Ieder van ons heeft zijn eigen verhaal. Wij mensen zijn immers heel verschillend. We kijken op heel verschillende manieren tegen het leven aan," aldus koning Willem-Alexander in zijn Kersttoespraak van zaterdag 25 december 2021. Hij gaf daarbij enkele voorbeelden van persoonlijke ontmoetingen die hij in 2021 had.*

Hoewel de behoefte tot dit vertellen en delen breed leeft, vinden velen het erg moeilijk om over lijden te spreken en om naar verhalen over lijden te luisteren. Dat concludeert ook de Raad Volksgezondheid & Samenleving (RVS) in haar inspiratieadvies 'Stervelingen. Beter samenleven met de dood' (2021). Ik citeer: "*De tragiek en het lijden die gepaard gaan met sterven, kunnen als een schok aankomen. Mensen weten vaak niet hoe ze moeten reageren op een sterfgeval in de omgeving. Ze voelen zich onthand.*"

In dit kader moet ik denken aan de bekende uitdrukking "*gedeelde vreugde is dubbele vreugde en gedeelde smart is halve smart*". Bij verlies van belangrijke waarden, denk bijvoorbeeld aan vrijheid en gezondheid, ervaren we pijn en verdriet. Daarover praten en dit delen brengt vaak geen verandering in de situatie teweeg maar kan helend werken omdat vanuit oprechte belangstelling en betrokkenheid wordt meegeleefd en meegevoeld. In opleidingen van professionals in zorg en welzijn zou het niet alleen over ziektes moeten gaan, maar over zieke medemensen. Hun ervaringsverhalen verdienen daarom een centrale plek binnen die opleidingen, zodat de toekomstige professionals ernaar leren luisteren.

Hoe kijken wij naar onze medemens?

Wij allemaal hebben onze eigen geloofs- en/of levensovertuiging op basis waarvan wij invulling geven aan ons leven en keuzes maken. Daarbij hebben wijzelf ook onze levensgeschiedenis en opleiding. Door die bril kijken wij naar onze omgeving en naar onze medemens. Met die bril 'beoordelen' wij hoe wij denken wat de werkelijkheid om ons heen is.

Het is goed dat mensen de volgende vormen van zien beoefenen (Keirse, 2014):

1. Horizontaal: daarmee wordt bedoeld dat je de mens ziet in het verleden, het heden en de toekomst.
2. Verticaal: je probeert onderlinge verhoudingen en verbanden te zien en verder te kijken dan wat op het eerste gezicht niet zichtbaar maar verborgen is.
3. Van buiten naar binnen: je probeert uit verbondenheid te zien en aan te voelen wat betrokkene voelt en meemaakt en probeert vandaaruit hem te benaderen en mee te leven.

Om enigszins aan te voelen wat je naaste in diens lijden, pijn, verdriet en rouw meemaakt, moet je op alle drie de niveaus zien en luisteren zodat je hem probeert te begrijpen. Dat betekent dat er tijd en interesse moet zijn om het levensverhaal van onze reisgenoot te leren kennen. Wat waren zijn verlangens en wensen? Waar komt hij vandaan en wat was zijn (oorspronkelijke) reisdoel? Welk pad, welke omwegen heeft hij toen gemaakt om te komen waar hij nu is? Welke vergezichten of ontdekkingen heeft hij gedaan? Kortom, met wie wandelt u?

Als we die stap kunnen maken dan hebben we ons de stap van snappen naar begrijpen eigen gemaakt. Een vaak gehoorde uitdrukking wanneer iets verteld of uitgelegd wordt, is "*Ik snap het!*". Hoewel de woorden 'snappen' en 'begrijpen' nogal eens door elkaar worden gebruikt zijn het niet elkaars synoniemen. Onder snappen wordt meer het objectieve of technische doorgronden bedoeld. Je snapt hoe een apparaat werkt of een instrument bespeeld moet worden. Begrijpen gaat daarentegen meer over het gevoelsniveau, het aanvoelend en invoelend snappen.

Houding en vaardigheden

Daarom zijn er wandelaars nodig, die er zijn wanneer je je levensgeschiedenis moet herschrijven. Wandelen impliceert namelijk luisteren, gezien worden, erkenning, rust, oog voor de gesprekspartner en zijn levensomgeving. Wandelen kan stilzwijgend zitten en dan weer voortgaan betekenen, zonder routebeschrijving of eindtijd. Beluisterd worden is vaak voldoende om woorden te vinden bij je gevoelens, om je levensgeschiedenis te herschrijven, nieuwe verlangens en een nieuwe toekomst onder ogen te zien.

Al wandelend verwerk je de nodige teleurstellingen wanneer werk, hobby's, verantwoordelijkheden of dingen thuis niet meer gaan zoals je graag zou willen. En al wandelend leer je van de vragen van je gesprekspartner. Waar wordt gestruikeld? Waar is minder zicht op de wandelroute? Waar is hulp van geliefden, collega's, vrienden?

Communicatie, zeker als het gaat over gevoelens rondom gezondheid, verdriet, verwachtingen, betreft niet alleen de feitelijk gebruikte woorden maar ook de houding, betrokkenheid etc. Dat maakt praten over grote levensvraagstukken bijzonder en ook kwetsbaar. Tijd, veiligheid en geborgenheid zijn dan belangrijke 'randvoorwaarden'.

Dat betekent ook dat we bij een goed gesprek zo min mogelijk gesloten vragen stellen, maar uitnodigende open en verdiepende vragen. Zo ontmoeten mensen elkaar en leren elkaar kennen en waarderen. Pas onder die randvoorwaarden kunnen we de pijn, het verdriet maar ook de verlangens en wensen van onze medemens peilen en tot een gezamenlijk begrijpen komen.

Impact

Chronisch progressief of acuut ziek zijn

De begrippen ziekte en gezondheid zijn niet gemakkelijk te vatten. Je bent iemand met een chronische ziekte als je voor een langere periode ziek bent of klachten ondervindt. Er zijn definities die suggereren dat je van een chronische ziekte kunt

genezen. Dat is niet het geval bij een chronisch-progressieve ziekte, die steeds erger en ernstiger wordt.

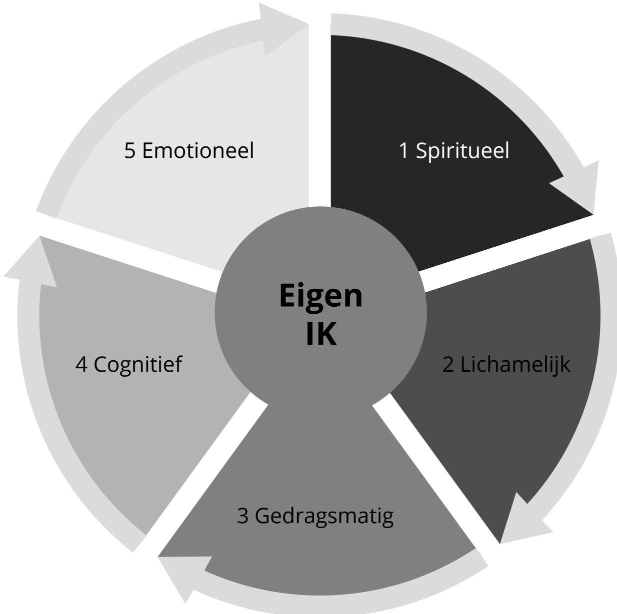
Ernstig ziek zijn is continu rouwen

Wanneer je ernstig ziek wordt, word je met verschillende verliezen geconfronteerd, in verschillende dimensies van je bestaan. Je hele leven komt op zijn kop te staan. De aanpassingen brengen een waaier aan rouwreacties teweeg. Ernstig ziek zijn houdt in dat je telkens weer nieuwe verliezen meemaakt, dat je telkens weer afscheid moet nemen van aspecten van jezelf en je leven, dat je je telkens weer moet aanpassen, dat je met andere woorden, telkens weer... rouwt.



Verlies én ziekte raken (vrijwel) alle levensdomeinen

Afhankelijk van de persoon, de persoonlijke omstandigheden als ook het verloop van de ziekte kan de impact snel groeien zodat het gevolgen heeft op (bijna) alle levensdomeinen (zie figuur). Juist ook chronisch(-progressieve) zieke mensen kunnen veel baat hebben om eens nadrukkelijk de diverse levensdomeinen onder ogen te zien. Het kan ook voor omstanders leerzaam zijn om aan de hand van deze levensdomeinen te bedenken wat de impact is van een chronische of ernstige ziekte en daarover het gesprek aan te gaan met betrokkenen.



Verlies en ziekte raken de hele mens zélf

Een verlieservaring raakt de gehele mens. Denk daarbij aan lichaam, emotie, verstand, gedrag en geest (spiritueel). Een mens is een compleet mens, als deze welzijn en balans ervaart op alle vijf de gebieden of dimensies. Niet zelden wordt, al dan niet vanwege secularisatie en/of ongemak, de geestelijke of spirituele dimensie vergeten in de levensloopbestendige en contextgerichte zorg. Waar het bij het fysieke of lichamelijke zorg gaat om "*Hoe voelt u zich vandaag?*" daar gaat het bij het meer emotionele en/of psychische om "*Heeft u zin in vandaag?*" terwijl het bij het meer spirituele gaat om "*Wat is de zin van vandaag?*".

Om de antwoorden op "*Hoe voelt u zich vandaag?*", "*Heeft u zin in vandaag?*" en "Wat *is de zin van vandaag?*" te kunnen plaatsen, is tijd nodig om de persoon te ontmoeten en een stuk mee te wandelen.

Helpen het kunstwerk te verstaan

“*Scherven brengen geluk*” is eigenlijk een heel bijzondere uitdrukking. Scherven… het doet denken aan mozaïek. Bestaat ons leven niet uit allerlei mooie en minder fraaie ‘brokken’. Aan sommige van die grillig gebroken stukken kun je je venijnig verwonden terwijl andere stukjes gladgeslepen blijken te zijn. Wanneer het kunstwerk af is, gevoegd en gepolijst, is het een prachtig kunstwerk waar de maker trots op mag zijn. Zo lees ik de autobiografie van Wim Smeets ook als een mozaïek.

Bij een negatieve diagnose of een ernstige calamiteit komen vraagstukken rondom spiritualiteit naar voren die vaak buiten beeld blijven in de hulpverlening. Het zijn vraagstukken van alle mensen, zoals ik die ook in het verhaal van Wim teruglees. Grote vragen als “*Wie ben ik?*”, “*Waar kom ik vandaan en waar wil en ga ik naar toe?*” en “*Wie wil ik worden en zijn?*”. In het verhaal van Wim lees ik minder de grote vragen van mensen die met ernstig verlies worden geconfronteerd: “*Waarom?*”, “*Hoe verder?*” of “*Waar heb ik dan aan verdiend?!*” Gevoelens van boosheid en onbegrip.

Je zult begrijpen dat ik ook mijn eigen ‘*Waaroms?*’ had. Maar kon God dat niet voorkomen in uw en mijn leven? Het kunnen indringende vraagstukken zijn vanwege de (immens) grote tegenslagen en intens pijnlijke situaties die er zijn en worden meegemaakt.

Bij dit moeilijke vraagstuk is het goed te bedenken hoe wij over God denken en welk Godsbeeld wij hebben. Want als wij niet in een God geloven, waarom geven wij God of een godheid dan in dergelijke situaties de schuld? En als wij wel in een godheid of God geloven, wie zijn wij of wie ben ik dat wij God ter verantwoording kunnen roepen?! Want het ter verantwoording roepen van God betekent (in)direct dat wij Hem ook verantwoordelijk houden voor het leed dat ons overkomt. Dat doet naar mijn mening onrecht aan God de Vader die de wereld en al het leven daarop goed, ja zeer goed heeft geschapen maar die nadat het kwaad (de zonde) in de wereld kwam er ook alles aan heeft gedaan tot herstel: Hij heeft namelijk Zijn Zoon, Jezus, naar de wereld gezonden om verzoening en redding mogelijk te maken. Jezus heeft in en uit liefde tot Zijn Vader geleden, is gestorven en opgestaan uit de doden. Dit leert ons voorzichtig, Bijbels en pastoraal te spreken

over leed, pijn en intens verdriet. De Britse schrijver en apologeet C.S. Lewis (1898-1963) vatte het kort samen: "*Als God ons zegent, fluistert Hij; als God beproevingen zendt, spreekt Hij; en als God lijden zendt, gebruikt Hij een megafoon.*" In die zin mogen en moeten wij – denk ik – ook de diverse passages uit de Bijbel lezen waar het gaat over lijden en genezingen. Denk niet alleen aan de waarschuwende woorden van de Heere Jezus nadat Hem gevraagd werd of degenen die dodelijk getroffen waren toen de toren van Siloam (Lucas 13 vers 4-5) instortte, maar ook bij de blindgeborene (Johannes 9 vers 1-3) die door Zijn wonder weer kon zien en de opwekking van Lazarus (Johannes 11 vers 4) waarbij in beide gevallen de verheerlijking van God het hogere doel was.

Naast moeilijke vragen over Gods leiding, zowel in deze wereld als heel persoonlijk, kan ook kracht, steun en troost worden ervaren. Daarom worden wij opgeroepen te bidden (zie bijvoorbeeld: Psalm 50 vers 15, 86 vers 7 en Psalm 105, Mattheüs 7 vers 7-11, Johannes 6 vers 37, Romeinen 8 vers 26, Filippensen 4 vers 6) en onze zorgen aan God toe te vertrouwen ("*Werpt al uw bekommernis op Hem, want Hij zorgt voor u.*"). Denkend aan scherven en mozaïek zal niet altijd (direct) een verband of eenheid worden gezien maar kan wel het besef groeien en ingezien worden dat het 'bouwstenen' zijn voor een kunstwerk. Wat wij niet overzien overziet de Maker en Vormgever wel! Scherven brengen geluk? Nee, niet in de zin dat door kapot gooien de boze geesten worden verjaagd of door per ongeluk kapotvallen later (als compensatie) geluk op je levenspad komt. Gebed en kracht vanuit God en het geloof leiden wellicht niet tot acceptatie maar kunnen wel leiden tot verwondering en (oefening) in overgave zodat het zieken dichtbij God houdt en brengt, dat is mijn overtuiging en ervaring.

Het bijzondere is dat de Heere Jezus zelf ook gebruik maakt van beeldspraak en narratieve verhalen: de gelijkenissen (Baars, 2013). Deze gelijkenissen kwamen bij Zijn hoorders binnen, vooral door de verbeeldingskracht ervan; je ziet het als het ware voor je gebeuren. Het scharnierpunt of de kern in Zijn verhalen is echter altijd gericht op het geestelijk welzijn.

Verbonden levenswandeling tussen afhankelijkheid – autonomie vice versa

Met de eerste snik na de geboorte begint de wandeling of worsteling op de weg van afhankelijkheid naar autonomie en zelfstandigheid. Boeiende momenten zijn de 'gevechten' rondom het omdraaien van rug-buik en de verwoede pogingen om te gaan staan. In de top-10 eerste woordjes staan niet alleen '*papa*' en '*mama*' maar ook '*zelluf doen*'. Veelal op hoge leeftijd, maar dat kan ook wanneer door een chronisch-progressieve ziekte iemand als door een haarspeldbocht aan de ruwe, kale zijde komt, wordt de terugreis aangevangen naar hernieuwde afhankelijkheid. Met zachte stem of een ingehouden snik wordt de te lang uitgestelde vraag "*wil je mij helpen?*" gesteld. Onderwerpen en voorvallen die Wim in eigen leven, en ongetwijfeld ook in het ziekenhuis(pastoraat), heeft meegemaakt.

Het zijn ook ingewikkelde en indringende ervaringen waar ik naast verdrietige ervaringen ook waardevolle herinneringen aan bewaar. Geboren met een heupdysplasie en scoliose wist ik op relatief jonge leeftijd niet alleen wat pijn en 'niet meedoen' inhouden maar ook wat een kraker (chiropractor) en 'oefenmens' (Cesar therapeut) kunnen betekenen. Op dat moment sta je nog niet bewust stil bij vragen rondom zingeving, therapietrouw, zorgmijding en regie. Terugkijkend zijn het punten die je rondom de puberteit wel hebt doorgemaakt in boze en dwarse buien. Juist die punten, door volwassen personen vaak ervaren als rimpels in een glas water, zijn in de kinderleeftijd woeste golven en stormen waarin een vaderhand of zittend bij moeder op schoot helpend en helend zijn. Zo herinner ik mij na ongeveer veertig jaar nog steeds angst voor naalden te hebben, omdat in de nachtelijke uren uit een ander ziekenhuis een 'prikzuster' moest worden opgeroepen – door rollende aders en na vele misprikken was immers nog steeds geen infuus ingebracht. Troostend in mijn herinnering is het bordje boven de operatiezaal: 'Ik ben met u'. Wachtend op de verwijdering van mijn ontstoken (en gesprongen) blindedarm viel mijn oog daarom. Ik lag daar, nog géén tiener zijnde, alleen en toch niet alleen.

Dat brengt mij opnieuw bij autonomie en afhankelijkheid. Het besef dat God het leven geeft en onderhoudt, geeft mij de opdracht en belijdenis om lijden en verdriet ook bij Hem terug te brengen. Hij weet wat goed is voor mij en geeft mij voldoende kracht dit te kunnen en mogen dragen. Dat is een herinnering die mij

deed denken aan en doet belijden dat het leven een uiterst waardevol geschenk en gave van God is en dat je bij Hem in de nood van pijn en afhankelijkheid terecht kunt. Net als ieder mens heb ook ik ook talenten, gaven en verantwoordelijkheid ontvangen om keuzes te maken en mijn leven in te richten waarbij de grens van mijn autonomie onder andere wordt begrensd door de autonomie van mijn medemens. Maar mijn autonomie wordt ook begrensd door de Grondwet van het geloof, namelijk God liefhebben boven alles en je naaste als jezelf (Mattheus 22:37-39 en Marcus 12:31). Vanuit die Grondwet, de Tien Geboden (Exodus 20:3-17 en Deuteronomium 5:7-21) die later door de Heere Jezus geconcretiseerd of uitgewerkt zijn in Zijn Bergrede (Mattheus 5-7), weet ik dat het leven waarde(n) vol is maar niet absoluut.

Over autonomie, afhankelijkheid gesproken! In dat ziekenhuis, waar ik na die operatie op Eerste Pinksterdag voor het eerst weer vast voedsel in de vorm van een halve plak cake kreeg, heb ik een vorm van angst of trauma voor lange naalden opgelopen. En nog steeds prikt men met enige regelmaat mis vanwege aders die weg kunnen rollen. Het maakt mij terughoudend maar weerhoudt mij niet medewerking te verlenen aan wetenschappelijk onderzoek waardoor er mogelijk meer inzicht ontstaat in de ziekte van Parkinson. Een ziekte waarvan ik op 39-jarige leeftijd de diagnose ontving.

Het leven is als een mozaïek. Sommige steentjes, op zichzelf gezien prachtig van kleur en uniek van vorm, blijken toch moeilijk inpasbaar. Daar tegenover zijn er stukjes die op het eerste gezicht onbruikbaar zijn door hun bijzondere vorm of unieke kleur, maar bij nader inzien buitengewoon inzetbaar. Met scherpte en aandacht terugblikkend, verwonderen we ons dat deze stukjes niet te vroeg en niet te laat werden ingepast en bijdragen aan een waarde(n)vol kunstwerk.

Als ik de briefwisseling tussen Wim en zijn dochters lees dan zie ik bijzondere wendingen in zijn levensreis. Kijk ik naar mijn levensreis dan zie ik die ook. Ogenschijnlijke toevalligheden bepalen de richtingen en koerswijzigingen op de levensweg. In mijn geval denk ik bijvoorbeeld aan:

- de docent maatschappijleer die mij de passie voor overheid en bestuur overbracht;
- de studieadviseur die met zijn opmerking “*Peter, jij kan niet praten en schrijven*” bij mij volharding opriep;

- het loopbaantraject dat ik, ondanks Parkinson, mocht volgen en waarvan ik vrijwel dagelijks nog de voordelen ervaar;
- een aangetast slaap-waakritme (2016) dat ervoor zorgde dat ik (met anderen) boeken ben gaan schrijven.

En zo zijn er veel ervaringen die mij doen beseffen dat je, als je daar oog voor hebt ondanks ongetwijfeld een of enkele pijnlijke haarspeldbochten in je leven, dankbaar mag zijn hoe je levensreis is gelopen en wie je op die reis hebt ontmoet. Als je dat onder ogen kunt zien is niet iedere dag gemakkelijk maar kun je ook zien dat je, met in eigen ogen misschien slechts enkele talenten, nog (zeer) nuttig kunt zijn voor je geliefden, omgeving en wellicht zelfs ook in of voor diverse maatschappelijke verbanden. Daarbij valt mij op dat in ieder geval ik afhankelijkheid en verbondenheid ben gaan waarderen. Afhankelijkheid kan mensen dichter bij elkaar brengen en juist verbondenheid rondom gedeelde waarden of levenservaringen leveren energie, begrip en veiligheid op. Ziekte en tegenslag betekenen pijn en rouw, maar kunnen ook een glimlacht door de tranen opleveren.

Afronding

Terug naar mijn jeugd. Ik heb het sterke vermoeden dat vanwege de toen doorgaans hechtere familiebanden en gedeelde geloofsovertuiging het eenvoudiger was om levensgeschiedenissen te delen. Je sprak vanuit dezelfde context. Dat meen ik ook terug te lezen in hoe Wim over zijn kinderjaren en jeugd schrijft. Die gedeelde geloofscontext is er niet meer. Maar zoals ik vaststel in de dialoog tussen Wim en zijn dochters merk ik eveneens dat bij oprechte belangstelling en het willen leren enerzijds én passie en openheid bij de verteller anderzijds een waardevolle brug kan worden gelegd en bestaande relaties worden verdiept. Bij onze pleegzoon heb ik dat ervaren rondom zijn spreekbeurt over de ziekte van Parkinson (groep 8 van de basisschool). Met neven en nichten die 18 jaar of ouder zijn ga ik, indien zij dat willen, een dag(deel) weg. Soms inclusief een overnachting. Hoewel alle gesprekken anders zijn, was er één gemene deler: openhartige en daardoor mooie en waardevolle ontmoetingen.

Tijdens studentgesprekken en gastcolleges merk ik dat wanneer ik mij kwetsbaar opstel en aan de hand van persoonlijke en concrete ervaringen verbinding

leg tussen theorie en praktijk er sprake is van leerzame colleges en waardevolle gesprekken. Dat laatste geldt vaak ook bij nascholing van zorgprofessionals. Mij valt op dat er bij opleidingen theologie en religiewetenschappen minder aandacht is voor levensverhalen. Dat is meer dan jammer omdat door onkunde of misverstaan pastorale hulp achterwege blijft óf dat er een 'pastorale reactie' wordt gegeven in een situatie waarin andersoortige nood wordt beleefd.

Afrondend. Door de coronapandemie zijn we ons weer opnieuw bewust geworden dat gezondheid niet vanzelfsprekend is. Ook zijn onderlinge verhoudingen binnen sociale verbanden, zoals familie en gezin, gewijzigd. Ongemak in spreken over en omgaan met verleden, verlies en pijn wordt ervaren. Door in persoonlijke omgang, en bij opleidingen in kleinschalig verband, levensverhalen te delen, kan een brug worden geslagen tussen generaties, theorie en dagelijks leven. Dit komt zowel familierelaties als de professionele zorgpraktijk ten goede!

Literatuur

Baars, A. (2013). *Spiegelverhalen. Pastorale lessen uit de gelijkenissen van de Goede Herder.* Groen.

Keirse, M. (2014). *Zie de mens*. Lannoo.

Raad Volksgezondheid & Samenleving (2021). *Stervelingen. Beter samenleven met de dood*. RVS.

https://www.koninklijkhuis.nl/documenten/toespraken/2021/12/25/kersttoespraak-van-de-koning-25-december-2021.

Intimiteit van Rood

Spiritualiteit en verbeelding (Bij de afbeelding op de cover)

SYLVIA GREVEL

Na het lezen van de briefwisseling en het interview welke de ruggengraat van dit boek vormen, viel mij op dat creativiteit een kenmerk van de familie Smeets-Hijweege is. Deze wordt echter niet als zodanig in het boek benoemd. Deze invalshoek zal mijn bijdrage aan het boek zijn. Creativiteit wordt echter vaak verstaan als artistiek handelen. In dit essay wil ik de inhoud van creativiteit verbreden tot de term verbeelding. Ten tweede zal ik iets vertellen over de afbeelding die ik voor de kaft heb gemaakt en de relatie met het schrijven van een spirituele biografie.

De afbeelding op de kaft

Voor het maken van de afbeelding voor de kaft van dit boek krijg ik vrij spel. De enige voorwaarde is dat het rood of blauw moet zijn, want dat zijn de kleuren van de uitgever van de Radboud Universiteit en het Radboudumc. Uiteraard volstaat alleen rood niet. Er moet ook iets van een afbeelding in komen. Maar de eerste vraag is: welk rood? Nou wil ik daar niet hautain in zijn, maar er zijn veel kleuren rood. En dat niet alleen. Rood is een belangrijke kleur die sinds de prehistorie, door alle culturen heen, belangrijk is geweest als religieuze en culturele expressie. Dus de kleur rood communiceert iets van het doel van de afbeelding. Rood betekent iets. Rood in textiel is altijd gebruikt als een religieuze, rituele en artistieke expressie. Van oudsher verwijst rood naar bloed, vuur, vruchtbaarheid en andere levenskrachten. Het is niet in het belang van dit essay om een overzicht te geven van de cultuurgeschiedenis van rood. Ik wil enkel een aantal aspecten benoemen. Het is bijvoorbeeld erg moeilijk om een sprankelend en helder rood te maken. Omdat het zo moeilijk te maken is, is het ook altijd een van de meest dure kleuren

geweest. De natuurlijke bronnen voor de kleur waren, en zijn nog steeds, rode aarde en (kleine) parasieten, met name uit Latijns-Amerika. Dit soort natuurlijke kleuren, uit kleine gedroogde insecten verkregen, is altijd duur geweest, maar nu niet meer te betalen. Zelf woon ik sinds vijf jaar in West-Australië, te midden van tienduizenden vierkante kilometers rode aarde. Maar dit is niet het Radboud-rood. Gelukkig heb ik een flinke voorraad kwalitatief goede verf meegebracht en de merknaam roept Nederland op: Scheveningen rood licht, Rembrandt vermiljoen, en Rembrandt permanent kraplak licht. Het voordeel van deze synthetische verf is dat ze niet bruin wordt, zoals het aarde-rood, of verbleekt bij blootstelling aan daglicht; het risico van de pigmenten op basis van insecten.

De afbeelding op de kaft van het boek is gebaseerd op een vakantiekiekje. Wim speelt met zijn beide dochters op het strand. Ze bouwen samen aan een zandkasteel. Ieder voor zich gaat op in het spel en de handen zijn met elkaar verbonden door het zand.

De cirkel om hen heen symboliseert de lens waardoor ze ons als lezer laten meekijken in hun leven. De openheid om de intimiteit met ons te delen. De cirkel benadrukt ook de sterke betrokkenheid op elkaar. Ze zijn van hetzelfde vlees en bloed. De kleine figuren rechtsonder in het beeld zijn dezelfde personen. Zij beschouwen hun eigen handelingen. De reflectie die nodig is om tot het schrijven van een biografie te komen en voor het interview.

Tekenen

In lijn met de prachtige tekeningen in het boek van Elsemarijn heb ik voor de kaft ook voor een tekening als hoofdexpressie gekozen. Elsemarijn heeft een heel eigen stijl van tekenen. Door de jaren heen heeft zij een eigen handtekening ontwikkeld. Haar eigenheid laat zich zien in de delicate dunne lijnen en een weergave van een essentie. Zij is een goed voorbeeld van het gegeven dat tekenen een bijzondere manier van (zelf)expressie is. Om te beginnen heb je er een tamelijk rustige staat van geest voor nodig. Het vereist nogal wat concentratie. Daardoor kan het ook meditatief werken – vooropgesteld dat we onze eeuwig murmelende zelfcriticus de mond kunnen snoeren.

Kunst, en specifiek het tekenen, heeft een aantal karakteristieken die in verband staan met autobiografisch schrijven. Kunst kan ons een spiegel voorhouden waardoor we ineens iets van onszelf herkennen wat voordien verborgen was. De handeling van het tekenen brengt ons eveneens zelfinzicht. In de woorden van Vincent van Gogh: “Het [tekenen] is een handeling die voor zichzelf een pad vrijmaakt door een onzichtbare ijzeren muur heen.” Daarnaast is tekenen paradoxaal genoeg altijd tegelijk een schets én een volledig afgerond werk. Het is een werk in wording, passend bij een mens in ontwikkeling. Een tekening is nooit af en zelden perfect. Tegelijk is het altijd ‘af’. En altijd, wonderlijk genoeg, een uitdrukking van ons innerlijk (tenzij we als een slaaf iets kopiëren). Uiteindelijk wordt het potlood een handschrift, een herkenbare stijl. Om deze paradox verder te illustreren verwijs ik nu kort naar Henry Matisse, een van de beroemde Franse kunstinnovators. Matisse is vooral beroemd om zijn kleurrijke en half-abstracte schilderijen in wat Fauvistische stijl zou worden genoemd. Minder bekend zijn de tekeningen. Dit blijkt het geval te zijn met veel beroemde kunstenaars. Tekeningen worden als minder geacht. Of in het beste geval als oefeningen voor het echte werk: de schilderijen of sculpturen. In zijn beginjaren, maar al op volwassen leeftijd, tekent Matisse met potlood. In zijn latere jaren, wanneer hij rolstoelafhankelijk wordt als gevolg van kanker, tekent hij met een schaar. Hij knipt vormen, en plaatst ze op papier. Uiteraard is er veel meer te zeggen over zijn praktijk, maar voor dit essay beperk ik me tot een opmerking die hij maakt over zijn potloodtekeningen (Matisse & Flam, 1973, 80-82).

Voor Matisse is tekenen de meest pure en directe vertaling van zijn emoties, precies omdat het medium zo eenvoudig is: potlood – papier. Voor hem zijn juist daardoor de tekeningen afgerond en geen schets. Op een bepaald moment is de tekening volledig. Zelfs zo afgerond dat ze licht geeft. Om tot deze interne kwaliteit te komen, moet Matisse zich wel eerst van de noodzaak ontdoen om iets te maken met zijn wil. Hij moet toegang krijgen tot een innerlijke vrijheid, die paradoxaal ontstaat door het tekenen zelf. Hiermee komen we op het terrein van de spiritualiteit.

Spiritualiteit en verbeelding

In dit boek is er voldoende over spiritualiteit geschreven. Ik wil er slechts een kleine voetnoot aan toevoegen. Spiritualiteit wordt meestal beschreven in min of meer grote woorden, zelfstandige naamwoorden. Zoals dat ze samenhangt met het transcendente, de natuur, of de zin van het leven, relaties. Ze benoemen. Spiritualiteit wordt ook vaak verwoord in relatie tot werkwoorden: zin vinden of ontvangen, bidden of contempleren, liefde uiten en een gesprek aangaan. Ze activeren wat benoemd wordt. Maar wanneer we ons er wat meer genuanceerd en persoonlijk over uitlaten, zijn we aangewezen op bijvoeglijke naamwoorden. Deze hebben een aparte plaats in onze grammatica. Het Latijnse woord *adjectivus* betekent: bovenaan geplaatst, toegevoegd, bijgevoegd, geïmporteerd, vreemd. Ze hebben de taak om alles ter wereld vast te pinnen op zijn specifieke plaats. Ze zijn de sluitpennen van het bestaan en kunnen alleen met de nodige verbeelding gevonden worden. Het komt precies. Zoals de juiste kleuren rood vinden als expressie van de sfeer van het boek.

Zingeving, of zinvinding is meer dan het verbale. Er zijn meerdere manieren om tot de essenties van ons leven te komen. Ons bestaan moet soms zelfs bevrijd worden van woorden. Woorden kunnen ons vastleggen, in de hoek zetten, bedelven, begraven. Dan is het bevrijdend om zonder woorden, met blote handen in het zand te knoeien. Met de afbeelding heb ik uit willen drukken dat verbeelding en spel belangrijk zijn, maar meestal minder aandacht krijgen.

Kortom, verbeelding is een ontzettend belangrijk vermogen wanneer het om spiritualiteit en zingeving gaat. We moeten ons voorstellingen kunnen maken van een leven dat voor ons waarde heeft en zinvol is, zeker wanneer ons bestaan door elkaar wordt geschud. De verbeelding helpt ons om verschillende scenario's voor te stellen, zelfs een waar we zelf de hoofdrol niet (meer) in spelen. We hebben verbeelding nodig om ons in te kunnen leven in andere posities en overtuigingen en in de mogelijke ervaringen van andere mensen (de facto in alle levende wezens). Met onze verbeelding kunnen we letterlijk de speelruimte aftasten, verbeelding schept vrijheid. We zijn niet overgeleverd aan wat sommigen 'de realiteit' noemen. Met name in het vak van de geestelijk verzorger is dit belangrijk. Samen met de cliënt, patiënt, zoeken naar een invulling van het bestaan die bij hem en de situatie past, zonder van tevoren al ingeperkt te worden

door een zwart-wit situatie. We tasten de werkelijkheid af met onze verbeelding. Op grotere schaal stelt de verbeelding ons ook in staat om een voorstelling te maken van de wereld waarin we willen leven, of die we willen nalaten aan de volgende generaties. Een vervolg op het gebruik van onze verbeelding is dat het ons mogelijk wordt onszelf in en als proces te zien. We zijn niet voor eens en altijd die ene persoon. We veranderen, groeien en bloeien, zelfs als we het flink voor de kiezen krijgen. Dan hebben we de verbeelding nodig om hoop te kunnen houden, of het ultieme te aanvaarden. Hoe verhouden we ons tot onszelf, elkaar en de wereld – en het Ultieme of God; dat wat zich uiteindelijke buiten de directe waarneming bevindt (zie Grevel 2015; 2017).

Jan Hein Mooren geeft een bruikbare definitie van verbeelding. Verbeelding is altijd een innerlijk proces; het vermogen om mentale beelden te vormen, waarbij dat vermogen uiteenlopende activiteiten omvat (fantaseren, ontwerpen, plannen, vrij associatief denken, toekomstscenario's ontwikkelen en metaforen produceren, als/of denken) (Mooren & Janssens, 2012, 29). Volgens Mooren heeft de verbeelding ook een integratieve kracht. Het kan, omdat het in esthetisch en emotioneel opzicht diep raakt, verschillende functies, ervaringen en bewustzijnsinhouden integreren: "Het brengt het niet-talige directer tot het gevoelsleven waardoor het een directe verbinding met het onbewuste tot stand brengt" (Ibid., 32).

In combinatie met creativiteit is verbeelding dus het vermogen om iets nieuws te scheppen omdat je de realiteit op verschillende niveaus kunt zien. Creativiteit zorgt er dan voor dat de verbeelding een verandering initieert. Maar dit kan eigenlijk alleen wanneer er een bestaan(d) gegeven is.

De ultieme zandbak

Wanneer we nu terugkeren naar de afbeelding op de kaft, dan kunnen we de verbeelding op dit tafereel toepassen. Door het niet-talige van het spel in de ultieme zandbak zijn de drie personen op een andere manier op elkaar betrokken. Ze gaan op in het spel en zijn in de samenwerking meer dan de som van de drie delen. Er is een 'vierde' in het spel. Een realiteit die hen overstijgt, die deuren opent en de geest over de wateren laat blazen. De spirituele psychotherapeut Rollo May noemt dit een 'encounter', een echte ontmoeting. In creativiteit wordt

een ontmoeting er een van een specifieke kwaliteit van betrokkenheid, gekenmerkt door een verhoogde intensiteit van bewustzijn. Dit komt tot stand wanneer er een element van ontvankelijkheid meespeelt – een openstaan voor het zijnde dat spreekt (Rollo May, geciteerd in Mooren & Janssens, 2012, 40). Maar zelfs wanneer er niet per se iets nieuws gecreëerd wordt of een verandering teweeg wordt gebracht, wordt door het werken met verbeelding de kwaliteit van de betrokkenheid bevorderd (Ibid., 40).

In een meer afgebakende benadering van verbeelding schrijft Alain de Botton (2014) over kunst en zingeving. Kunst is voor De Botton iets wat we emotioneel en spiritueel nodig hebben om beter te kunnen functioneren. Vanuit deze functionele benadering, waarin kunst therapeutisch werkt, komt hij tot de conclusie dat kunst een gereedschap is met zeven functies: herinneren, hoop, leed, weer in balans komen, zelfinzicht, ontwikkeling en waardering. Kunst is een gereedschap dat onze vaardigheden en mogelijkheden kan vergroten en het is een therapeutisch medium dat ons kan begeleiden, vermaken en troosten, waardoor we een betere versie van onszelf worden. Kunst heeft een heel bijzondere werking op ons zelfinzicht. Volgens De Botton werkt ze als een spiegel die ons in een onbewaakt ogenblik iets van onszelf teruggeeft, waar we ons niet bewust van waren. Wat we in ieder geval niet in taal konden uitdrukken, waar we letterlijk geen woorden voor hadden. Het is mij vaak overkomen dat ik ineens, als door de bliksem getroffen, 'weet' wat er diep in mij omgaat. Bijvoorbeeld toen ik kort na mijn emigratie naar West-Australië naar de oostkust vloog om de musea in Sydney te bezoeken. Bij de eerste blik op 19e-eeuwse Europese impressionisten moest ik huilen: heimwee. Ik was me niet bewust van deze emotie, het verlangen naar musea, maar kunst bracht me thuis bij mezelf.[1] Wanneer we door kunst geraakt worden, geeft dit ons ook de mogelijkheid deze geraaktheid met anderen te delen. Dit soort van delen is vaak erg intiem. De ontvanger moet goed kunnen luisteren om de nuances, de bijvoeglijke naamwoorden in mijn verhaal, goed te kunnen horen.

1 Het veronderstelde gebrek aan cultuur in Australië berust op een mythe. Cultuur wordt anders ingevuld, en de densiteit is geografisch bepaald. In Perth is niet veel moderne kunst, maar er zijn meer andere kunstvormen.

De delen van *Leven als zoekpartij. Intergenerationele zingeving en spiritualiteit* zijn een prachtig voorbeeld van het belang en de werking van verbeelding in spiritualiteit en zingeving of -vinding. Het schrijven van een levensverhaal kan alleen bestaan uit zelfstandige naamwoorden en werkwoorden. In de interviews zoeken Wim, Elsemarijn en Janneleen naar de bijvoeglijke naamwoorden die hun levens illustreren. Elsemarijn tekent haar verdichte ervaringen, waarop Janneleen vervolgens weer reflecteert. Het proces van elkaar leren kennen is nooit afgerond of volledig. Steeds opnieuw ontdekken we in en door de verbeelding facetten van onszelf en elkaar. Tot het getijde het zandkasteel meeneemt en het spel van de verbeelding opnieuw begint.

Literatuur

Botton, A. de & Armstrong, J. (red) (2014). *Kunst als therapie*. Terra.

Grevel, S. (2015). I love you till death, and back: Dood en rouw in de beeldende kunst van Marlene Dumas. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 18(1), 29-33.

Grevel, S. (2017). In dialoog met tragiek en vergankelijkheid: Geestelijke verzorging en het vormgeven aan een rouwdialoog middels kunst. *Religie & Samenleving, 12*(2/3), 249-258.

Matisse, H., & Flam, J. D. (1973). *Matisse on art: [edited by] Jack D. Flam.* E.P. Dutton.

Mooren, J. H., & Janssens, M. (2012). *Verbeelding en bestaansoriëntatie.* De Graaff.

Intergenerationeel gesprek over je biografie

Lijnen die samenkomen en belofte aan de toekomst (nawoord)

NICOLETTE HIJWEEGE

> *Hoe een verlegen jongen die geniet van spelen en liefst nog even niet volwassen wilde worden, in het licht van zijn roeping en ten dienste van een hoger doel, zijn schroom overwint en tot wasdom komt.*

Deze omschrijving zou, vanuit mijn meervoudig perspectief (als vrouw en collega van Wim en als moeder van de kinderen) de ondertitel kunnen zijn van het persoonlijk getuigenis van Wim en zijn uitwisseling met onze dochters. Op een kantelpunt in zijn leven opent Wim, ten dienste van een vakpublicatie bij zijn afscheid, voor een groter publiek het gesprek met zijn dochters over hoe hij geworden is wie hij is en wie en wat hem daarin bewogen heeft. Over hoe hij daarin, zoekend, maar vanuit de innerlijke drive ook vastberaden en zonder de confrontatie te mijden, zijn weg heeft gevonden.

Het reflecteren op de levensweg – soms uitmondend in een levensboek of (auto-) biografie – geschiedt vaak op een kantelpunt in het bestaan. In de reflectie wordt de balans op gemaakt, worden – voor zover dat kan – processen en wegen afgerond en openen zich nieuwe mogelijkheden. Zo ook in dit geval. Voor Wim breekt de derde levensfase aan. Een fase waarin, door verminderde werkdruk, een veranderde maatschappelijke rol, een – op den duur – verspringend perspectief in de ouder-kindrelatie en een korter wordende toekomst, andere ontwikkelingstaken ruimte krijgen.

In de uitwisseling tussen Wim, Elsemarijn en Janneleen is daarmee, dankzij het breekijzer van een vakpublicatie, een begin gemaakt. Desgevraagd geven allen aan dat er dankzij de brieven, de reacties van de kinderen en het door Janique gemedieerde gesprek wegen openliggen om dit meer persoonlijke en intieme gesprek over wat je beweegt en hoe je wederzijds aan elkaar mens wordt, op te pakken en voort te zetten. Mijns inziens wordt de biografie pas dan een instrument om intergenerationeel te werken, hoewel.

In dit nawoord wil ik, de grote diversiteit aan bijdragen in deze bundel indachtig, stilstaan bij 'geloofs'-overdacht, narrativiteit, biografisch werken, kantelmomenten en roeping of je plek in het bestaan vinden.

'Geloofs'-overdracht

Ik kom uit een gereformeerd nest. Voor en na iedere maaltijd baden en dankten we en voor het dankgebed werd altijd uit de bijbel gelezen en moesten we het laatst gelezen woord kunnen reproduceren. Op zondag gingen we twee keer naar de kerk en mocht er niet gesport worden, competitiesport was sowieso 'uit den boze'. Bij het opstaan en het slapengaan werd je geacht te bidden en te danken en liefst ook een bijbels dagboek te lezen.

Mijn moeder zong tijdens haar werkzaamheden thuis, meestentijds tijdens het koken, psalmen en gezangen. Ze nam, zeker toen mijn oudste zus theologie ging studeren, deel aan cursussen als theologie voor gemeenteleden, joods leerhuis, scholingen in bevrijdingstheologie en bijbelgroepjes. Ze werd ouderling en bezocht haar mensen trouw en gewetensvol. Hoe mijn, helaas veel te vroeg overleden, vader in het geloof stond, dat weet ik eigenlijk niet. Inmiddels is mijn moeder bijna 95 jaar. Met grote regelmaat vraagt ze zich af: heb ik voldoende gedaan aan die 'geloofs'-overdracht, heb ik daar naar mijn kleinkinderen toe geen taak in: niemand van hen gaat nog naar de kerk. Ze schroomt niet om de gewetensvraag te stellen: "Wat hebben jullie als ouders daar nou eigenlijk in gedaan"? Als ik denk aan wat zij aan mij heeft overgedragen van deze geloofspraktijken, dan gaat het om dat opwellende lied in haar en haar recente ervaringen van 'zich deel weten van de schepping', haar dagelijks gebed voor kinderen, kleinkinderen en de wereld.

"'Geloofs'-overdracht? Waar hebben we het dan over?" denk ik dan vaak. Gaat het over overname van overtuigingen, een levenshouding, een zijnsoriëntatie? Kunnen overtuigingen in een ander levensgebied (kunst, zorg voor natuur en milieu, et cetera) niet het hedendaagse jasje zijn van die geloofsovertuigingen en kun je daarin niet continuïteit in oriëntatie ervaren? Ook moet ik in dat licht vaak denken aan het proefschrift van Hans Alma, waarin zij aangeeft dat de overdracht van religieuze betrokkenheid op een volgende generatie vaak sterker bemiddeld wordt door een totale bemiddeling (zowel in overtuigingen als in levenshouding) dan door bemiddeling in het een of het ander. Of missen we, wanneer we geloofsoverdracht beperken tot overtuigingen en levenshouding een essentieel element: het 'schlechthinniges Abhängigkeitsgefühl'?

In voorbereiding op deze bijdrage vroeg ik Elsemarijn en Janneleen naar dat wat zij terugkijkend mee hebben gepikt van Wims spiritualiteit. Bij beiden gaat het dan over een in zichzelf ervaren ruimte van handelen (*er wordt voor mij/voor ons gezorgd, daar kan ik op rekenen*), een basis van vertrouwen (*hoe moeilijk het ook is, uiteindelijk komt het goed, kunnen we het met elkaar dragen*) en een ervaren ruimte die nodigt tot gastvrijheid (*er is genoeg, je kunt aanschuiven, je hebt hier plek van zijn*). In de stilte voor het eten – na de vermaledijde gong – doen ook zij (nu en dan) een gebed in stilte en ... tegen wil en dank vult Elsemarijn veel keuzevakken in met godsdienst-filosofische vakken. Wortelt dit handelen, dit 'Anliegen', in bewustzijnservaring van absolute afhankelijkheid? Voortgang in de gesprekken en daarin een zich verder ontwikkelend taalspel bieden wellicht mogelijkheden om die bestaansgrond verder te onderzoeken.

Narrativiteit

Verhaaltjes voor het slapengaan. Wim is er een meester in. Gedurende de lagere schoolperiode van de meiden (in totaal een periode van bijna 16 jaar) zijn er eindeloos veel 'voorhetslapengaan-verhaaltjes' over papa's jeugd verteld. De rollen waren daarin steevast strak verdeeld: helden en anti-helden, dapperen en zeurders, knappe koppen en minder knappe koppen. Tijdens de middelbareschooltijd van Elsemarijn werden de 'voorhetslapengaan-verhaaltjes' verhalen tijdens de avondwandeling. In die avondwandelingen werden het meer raadgevende gesprekken in het licht van wat zich in het leven van Elsemarijn voordeed.

De oneindige stroom van verhalen heeft mij meermaals verbaasd … Een fotografisch geheugen – welbekend van Wims bordjeslezerijen tijdens vakanties, waarna hij breeduit kon vertellen over veldslagen en andere historische ontwikkelingen in het gebied waar we verbleven –, klaarliggende verhaalstructuren en een creatieve vrije geest maakten die stroom mogelijk.

Voor mijn proefschrift – *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring* – verdiepte ik mij in de narratieve psychologie. Het bleek voor mijn latere carrière een belangrijk fundament. In de narratieve psychologie klinkt het adagium dat mensen in verhalen leven en dat zij hun leven vormgeven door de verhalen die ze over zichzelf vertellen. Al vertellend maken ze gebruik van, reproduceren en reconstrueren ze culturele verhaalstructuren. De mate waarin de zo geconstrueerde identiteit plausibel is voor het gehoor van het verhaal, hangt onder andere samen met een 'juist gebruik' van deze verhaalstructuren en een 'juiste inzet van verbale en non-verbale wijzen van uitdrukken'.

De narratieve benadering wortelt in een sociaal-constructionistisch paradigma: de werkelijkheid waarin wij leven wordt door mensen gemaakt, bevestigd, doorgegeven en in dat hele proces opnieuw gemaakt. Zij doet zich daarbij voor als vaststaand gegeven (gereïficeerd), maar dat is schijn, want zij is product en produceert zelf ook. Deconstructie van wat zich als 'vaststaand' voordoet, biedt daarbij altijd ruimte voor verandering. De wereld is met andere woorden een wereld vol mogelijkheden en de mens is daarin verantwoordelijk voor het zelf vormgeven van het leven. Anders gezegd, je kunt ook een nieuw verhaal over jezelf gaan vertellen. In de toeëigening van dat nieuwe zelf door een nieuwe verhaallijn te vertellen en te leven heb je je lot in eigen hand. Deze constructionistische imperatief geeft zowel vrijheid als verantwoordelijkheid en druk.

Beide aspecten (product zijn en produceren van de werkelijkheid) worden zichtbaar in de wijze waarop geestelijke verzorging in Nederland in de afgelopen jaren vorm heeft gekregen. De representatieve rol van de geestelijk verzorger lijkt meer en meer naar de achtergrond te verdwijnen en de rol van facilitator bij het proces van zingeving en spiritualiteit treedt naar voren. De verminderde plausibiliteit van religieuze instituties en de individueel vormgegeven betekenisgeving of spiritualiteit leiden ertoe dat er ruimte is gekomen voor het individu. Er is een veelkleurig palet aan meer en minder gearticuleerde inhouden ontstaan en

het subjectief ervaren staat centraal. Een (gemeenschappelijke) taal om zich op levensbeschouwelijk of zingevingsgebied uit te drukken is niet vanzelfsprekend aanwezig. Geloofsoverdracht is in dezen dus wellicht het afstemming zoeken tussen taalvelden en uitdrukkingsvormen die per generatie, nee misschien nog sterker, per individu en per leeftijdsperiode van het individu, verschillen. Met de duizenden *posts* die jongeren tegenwoordig op Instagram of Tiktok plaatsen, maken zij velen deelgenoot van verhaalfragmenten en daarmee van verhaallijnen in hun leven. Muziekverzamelingen of boekenkasten vertellen weer een ander verhaal van de wijze waarop, de mate waarin en de zaken waaraan wij onze (leef) tijd besteden of de wijze waarop we, ten langen leste, onze 'oude dag' vormgeven.

Biografisch werken, levensverhalen en een levensboek

Toen ik in Nijmegen Cultuur- en Godsdienstpsychologie studeerde, volgde ik het vak 'existentiële psychologie' bij Rien van Uden. Daar maakte ik kennis met Irvin Yalom en diens existentiële benadering. De toets bestond onder andere uit het schrijven van je levensverhaal; dat verhaal werd in de groep besproken en onder andere vanuit Yalom geanalyseerd. Hoewel ik vanaf mijn 11^{e} schriftjes met gedachten(spinsels) bijhoud, heeft die opdracht, toen, blijvende indruk op mij gemaakt. Dat schrijven in die schriftjes (die alsjeblieft door niemand ooit gelezen worden) heeft een totaal andere gerichtheid dan dat te bespreken levensverhaal. Het feit dat het verhaal in de groep werd besproken heb ik, toen, als indrukwekkend en tegelijk ook als heel 'naakt' ervaren.

In latere situaties (beroepskeuze, therapie, coaching) kwam de opdracht voor een levensverhaal steeds vanuit het specifieke perspectief van de (werk)context aan de orde. Dat verspringend perspectief, in belangrijke mate bepaald door de gerichtheid in het begeleidingscontact, alsook het in later jaren teruglezen van wat eerder in een bepaalde begeleidingsrelatie werd geschreven, hebben bij mij veel vragen opgeroepen over aard, noodzaak en waarde van het uitgewerkte levensverhaal.

In het licht van de context wordt veelal een selectief aantal verhalen uit verleden en heden wakker geroepen en worden er specifieke verbindingen gelegd. De doeloriëntatie van het begeleidingscontact is daarin een belangrijke richting-

bepalende factor. De verbindingen die gelegd worden, staan in het licht van de doeloriëntatie van het contact. Het traject beoogt immers bij te dragen aan meer inzicht in bijvoorbeeld de belemmeringen die je ervaart in het leggen van contacten, de doorwerking van hechting en daarmee verbonden de wijzen van objectrelaties in bijvoorbeeld werk, het maken van keuzes en burn-out-achtige klachten. De zo geconstrueerde verhalen zijn (natuurlijk) deelverhalen waarin bepaalde identiteiten met plausibiliteit omkleed dan wel gereconstrueerd of herijkt worden.

Naast de doeloriëntatie voor het schrijven van een biografie is ook de methode die bij het schrijfproces gehanteerd wordt, sterk van invloed op het vertelde verhaal. Idealiter is die methode afgestemd op de doeloriëntatie. In het geval van de spirituele biografie van Wim hanteert hij de methode van Delver, met drie kernthema's die verbonden zijn met (spirituele) ontwikkelingstaken: ontvankelijkheid, autonomie, verbondenheid. Daarnaast zijn er andere methoden met ieder een eigen doeloriëntatie.

Susanne Kruys en Wouter Zuurbier ontwikkelden een biografische-coachingmethode die bekend werd onder de naam 'de biografie als medicijn'. Uitgaande van zelfsturing start deze methodiek met aandacht voor 'de vraag' die het ontwikkelingsproces in de coaching in gang moet zetten. Vervolgens wordt vanuit de vier levensdimensies (fysiek, sociaal, psychisch en spiritueel) in vier vraagrondes gewerkt aan een biografie, waarna in de slotbijeenkomst de vraag wordt gesteld: wat staat je te doen?

In de benadering van Jacky van de Goor draait het om de vraag: 'Als je één herinnering mee mag nemen naar het hiernamaals, welke is dat dan?' Het betreft hier niet zozeer een totale biografie, maar wel een beschrijving van een kernervaring. De conclusie van Van de Goor is: betekenisvolle herinneringen geven inzicht in wat er voor jou toe doet in het bestaan.

In de zorg wordt onder andere ten dienste van een persoonsgerichte benadering ook gewerkt met levensboeken. In die methode worden verschillende levensgebieden aangeraakt: huis en thuis, relaties, werk, hobby's, gezondheid, overtuigingen en natuurlijk saillante aspecten van de levenslijn in verschillende levensperiodes (persoonlijk en maatschappelijk). In de geestelijke verzorging is

jarenlang gewerkt met de methode van Reliëf: ‘Mijn leven in kaart’, die in verschillende varianten ontwikkeld is (algemeen, voor mensen met dementie, voor migranten). In deze methode staan de volgende vijf thema’s centraal: kijk op het leven; oud worden kunst of gunst; wonen en bezit; relaties; opleiding, opvoeding, werk en hobby. Ieder van deze thema’s is naar subthema’s uitgewerkt.

Een laatste methode die ik wil noemen is ‘In dialoog met je levensverhaal’. Het is een gespreksmethodiek, uitgewerkt in een tijdpad en met opdrachten, waarmee in zes bijeenkomsten aan de hand van samenhangende thema’s bij patiënten met een levensbedreigende ziekte een verhaal ontlokt en opgetekend wordt. Daarin staan het opmaken van de levensbalans en de toekomstverwachting centraal.

In deze korte opsomming wordt helder hoezeer methodiek en doeloriëntatie in een bepaalde context het verhaal bepalen. Door de tijd (en levensperiodes heen) kunnen in verhalen accenten verschuiven, sterker nog, bepaalde gebeurtenissen kunnen vanuit een eerder of later perspectief verschillende betekenissen hebben. Het verhaal wordt met de kennis, blik en ervaring van dat moment geconstrueerd en zou wellicht een week of maand later, anders verteld worden. Eenmaal te boek gesteld, lijkt het verhaal te stollen en daarmee verliest het dynamiek en ‘ruimte’ van zijn. Het is een vastliggend product geworden waar, mijns inziens, het proces van vertellen, verteld worden, van het maken en gemaakt worden, de essentie is.

Dit element hoor ik veel terug bij de vrijwilligers die vanuit het Centrum voor Ontmoeting in Levensvragen met cliënten levensverhalen optekenen. Voor de persoon is het vertellen, het ontdekken van lijnen, levensthema’s, waardenoriëntaties en het leggen van verbindingen van grote betekenis. Zij doen dit veelal in gesprek met de vrijwilliger, maar met het oog op de toekomstige lezer. Daarmee vindt een dubbel proces plaats. Niet alleen wordt gezocht naar woorden en worden woorden gegeven aan gebeurtenissen en ervaringen, tevens wordt er in het verwoorden en letterlijk het beschrijven een selectie gemaakt. Niet alles wat verteld wordt, komt in het boek en daarbij geldt ook (nog): het is de toon die de muziek maakt.

Dat laatste is ook zichtbaar in de verschillende biografisch getinte artikelenreeksen in kranten die later in boekvorm uitkwamen. Heel bekend werd de reeks van Fokke Obbema. In reactie op zijn eigen verhaal rond de hartstilstand die hij

heeft gehad, ontvangt hij veel reacties van lezers. Dat resulteert uiteindelijk in een reeks waarin hij mensen uitnodigt te vertellen over wat zij verstaan onder 'de zin van het leven'. Twee jaar later verschijnt de bundel: *Een zinvol leven: De mens en zijn verhaal*. In deze tweede bundel nodigt hij mensen uit om het eigen levensverhaal op te tekenen aan de hand van vormende ervaringen uit de jeugd en de meer recente periode. Het idee is dat daarin een soort motto naar voren treedt: waar zou het leven om moeten draaien.

Het *Financieel Dagblad* had een reeks: 'Omgaan met tegenslag'. Het ging om korte artikelen waarin mensen vertellen hoe zij, getekend door tegenslag, het leven (weer) oppakken. In het *Algemeen Dagblad* verscheen een reeks rond de vraag: 'Wat doe je als je nog maar kort te leven hebt?'. Deze reeks mondde uit in het boek *Ik heb geleefd*. En in de *Volkskrant* verscheen een reeks die als titel droeg: 'Die ene patiënt'. Hierin vertellen zorgverleners over de lessen die zij van hun patiënten leerden en over 'die ene patiënt' die diepe indruk heeft gemaakt. Deze series tonen ons deelbiografieën waarin inzichten en geleefde waarheden gedeeld worden die door de tijd heen of naar aanleiding van een veranderd levensperspectief verworven werden. De reeksen en de boeken werden, evenals de caseboeken van Yalom (*In therapie*; *Scherprechter van de liefde*; *Mama en de lessen van de ziel* en *Eendagsvlinders*) veel gelezen. Ze bieden inzicht in de veelkleurigheid en de veelzijdigheid van menselijk functioneren, herkenning en troost, maar ook zicht op andere wijzen van doen en daarmee op uitbreiding van handelingsmogelijkheden.

Kantelmomenten

Vanuit de narratieve benadering kan het belang van het vertellen vanuit en over ervaringen niet overschat worden. Al vertellend creëren we betekenis, ordening en (relatieve) coherentie. Meer en minder voorspelbare ervaringen, crises, contingentie gaan al verder levend – we leven het antwoord op de contingentie simpelweg omdat we doorleven – en vertellend deel uitmaken van ons levensverhaal. Betrokken aandacht voor de wijze waarop die verhalen geconstrueerd worden (zowel naar toon, als naar aard van de verbindingen en de rolverdeling in het verhaal) draagt voor zowel de verteller als de luisteraar bij aan het zicht krijgen op betekenis en zinconstructie. Analyse van en reflectie op een vertelling bieden

inzicht en roepen meteen ook vragen op als: kunnen verteller en luisteraar een open verhaallijn – de onzekerheid van het zoeken van een lijn – uithouden? Zijn we op kantelmomenten van ons bestaan (wanneer het oude er (bijna) niet meer is, er chaos heerst, het nieuwe nog geen aanvang heeft, onzekerheid de boventoon voert) in staat om – afhankelijk van de aard en ernst van de crisis – überhaupt in beweging (tot vertellen) te komen? Of zijn we letterlijk en figuurlijk met stomheid geslagen en 'moeten' we onszelf tot beweging dwingen (vanuit krassen ontstaan na verloop van tijd tekeningen, woorden?) En als we al vertellen, waar grijpen de verhalen die vanuit die onzekere positie verteld worden op terug, waar reiken ze naar uit? Zit er wel een lijn in? Staan we in die chaos open voor mogelijk nieuwe verhaallijnen, of is er sprake van teruggrijpen op oudere structuren en zelftoeschrijvingen die eerder passend zijn gebleken: is er sprake van 'foreclosure' en worden de mogelijkheden van de nieuw ontstane situatie afgesloten?

Eerder zei ik het al: gegeven de crisis, de ervaring van contingentie, het kantelmoment, we léven ons antwoord op de ontstane situatie. Het leven gaat immers door. Maar als de ontwrichting groot is, kan er geen beeld gemaakt kan worden van de toekomst. Als de spiegel gebroken is en je met de scherven zit, dan is er geen sprake van overzicht. Het schrijven van een biografie kan een kantelmoment als aanleiding hebben, maar vraagt dat de verteller kan reflecteren op dat wat zich aan hem/haar voltrekt.

De briefwisseling tussen Wim en onze dochters, Elsemarijn en Janneleen, werd geïnitieerd op een kantelpunt in het bestaan van Wim: hij gaat zijn werkzame leven afronden. Een leven waar hij zich, ten dienste van een hoger doel, volop in heeft 'geworpen' en zichzelf, in het licht van zijn werkzaamheden en de werkcontext waarbinnen hij functioneerde, steeds vooruit heeft 'geworpen' (zoals je een bal vooruitwerpt en daar dan achteraan rent) om met visie en passie bij te dragen aan de opleiding van geestelijk verzorgers, de professionalisering van het vak en de zorg voor mensen. Een kantelpunt, want wat gebouwd werd, kan met je vertrek, zomaar niet verder onderhouden worden. Een kantelpunt ook omdat ontwikkeling in deze derde levensfase andere taken en prioriteiten vraagt en onherroepelijk van doen heeft met loslaten en richting het einde leven. Dan komt de vraag op: heb ik het goed(e) gedaan? Wat heb ik van wat mij drijft overgedragen aan mijn naaste naasten: mijn kinderen?

Roeping

Stapvoets loopt Wim, na de uitvaart van zijn ‘heilige oma van Helchteren’, van de kerk naar het kerkhof. In het licht van de dood van deze belangrijke figuur, mijmert hij over ‘the Why’ van zijn bestaan. Hij wordt geraakt door een zinsnede op het gedachtenisprentje van oma: “mijn levensopgave zie ik als de gave van mijzelf”. Het betekent een keerpunt in zijn bestaan. Rond dit beslissende moment ontdekt Wim dat hij, alle sociale druk ten spijt, pal kan staan voor een keuze die hij vanuit een innerlijk anker maakt. Dit radicaal, bijna zijns ondanks, voor innerlijk verankerde keuzes gaan, zal hij zowel privé als in zijn werk meermalen doen. En toch zullen velen zich Wim vooral herinneren om zijn voorkomendheid, zijn dienstbaarheid en zijn bereidheid te helpen.

Elsemarijn zegt daarover: “dat papa ook als het moeilijk is, een kopje koffie of thee komt brengen, dat sterkt mijn vertrouwen in het leven. Een belangrijk deel van papa is zijn nieuwsgierigheid naar en vertrouwen in het leven. Dat hij in openheid en in vertrouwen iedere keer nieuwe uitdagingen aangaat. Dat inspireert me wel, die drie dingen:

- In vrijheid naar de wereld te kijken, in vrijheid te leven.
- In openheid en in vertrouwen in het leven te staan (dat het wel goed komt).
- In overgave leven, dan kun je meerdere levens in een leven leven en kun je ook veel aspecten van het leven leren kennen (wat voor de naasten misschien niet altijd prettig is).

Dat heb ik mezelf nu ook als opdracht gegeven.”

Evenals Elsemarijn reageert Janneleen op mijn vraag of de brieven hebben bijgedragen aan geloofsoverdracht: geloof als religie of ‘gewoon’ geloof. Bij ‘gewoon’ geloof gaat het dan om zorgen voor andere mensen en dieren. “Jullie deden dat altijd al, jullie hebben me dat geleerd.” Voor haar hebben de brieven daar niet zozeer aan bijgedragen. Door de brieven “ben ik erachter gekomen waarom dingen bij mij zijn zoals ze zijn. Hoe het kan dat ik er ben, hoe keuzes (waar je lang over kan doen) grote consequenties hebben … als hij geen KPV had gedaan, dan was ik er niet geweest.

Het is leuk om iets te horen over generaties die voor mij zijn geweest. Ik vind het leuk om te zien hoe dat doorschijnt in nu en hoe het vroeger allemaal was.

Zij hadden het veel moeilijker dan wij, dat vind ik ook wel belangrijk, want het is voor mij misschien wel wat vanzelfsprekend … en als ik dan denk: papa had dat allemaal niet, hij heeft hiervoor gewerkt, het is niet vanzelf gekomen (…) Ik vind het fijn om te weten dat ik iets goed doe voor de wereld. De konijntjes hebben geen huis, dan geef ik ze mijn huis. Of met vrienden of zo, kom maar bij mij, wij hebben daar de ruimte voor, ik gun en geef ze dat gewoon."

De centrale vraag van ons bestaan, is uiteindelijk voor velen toch die vraag waarmee de catechismus begint: waartoe zijn wij hier op aarde? Waar de geloofsweg vroeger voor velen een weg van omvorming richting een voorgegeven antwoord was, zijn veel mensen zoekend om een eigen antwoord op deze vraag te formuleren. Of je je geroepen of gedrongen voelt om zekere keuzes in je leven te maken (bijvoorbeeld rond werk, partnerkeuze, woonsituatie, idealen) maakt deel uit van die grote vraag naar 'the Why' van het persoonlijk bestaan. In 'gewoon' geloof weten Janneleen en Elsemarijn zich dan vertrouwensvol geborgen in de zorg geboden door en vormgegeven aan mensen. Religieus geloof, daarvan zegt Janneleen: "dat heb ik meer van oma, als ik zie hoeveel het geloof haar helpt en dat ze zich er een stuk steviger, een stuk zekerder van voelt. Bij jullie is dat 'gewone geloof' er zeg maar altijd."

Wat hebben de uitwisseling van de brieven en het gesprek dan gebracht? "Dat het voor jou geschreven is, dat je tijd neemt en hebt om het te lezen en te herlezen. Dat je erover na kunt denken en zorgvuldig je vragen kunt formuleren. Niet al die vragen zijn beantwoord, maar een gesprek daarover is wel mogelijk." Daarmee is de briefwisseling ook een belofte richting de toekomst.

Literatuur

Alma, H.A. (1998). *Identiteit door verbondenheid. Een godsdienstpsychologisch onderzoek naar identiteit en christelijk geloof.* VbKMedia.

Delver, J. & Smeets, W. (2015). Een leven schrijft zich niet vanzelf. De training spirituele Autobiografie in een beroepsvoorbereidend programma tot geestelijk verzorger. *Psyche & Geloof*, 26(4), 227-238.

Goor, J. van de (2021). *Je leven in één herinnering. Een verrassende zoektocht naar zin.* Ten Have.

Haverkamp, A. (2021). *Ik heb geleefd. Wat de dood je kan leren over het leven.* Lebowski.

Hijweege, N.M. (2004). *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie.* Kok.

Huijsmans, L., Mannink, E. & Meerman, G. (2020). *Leven met tegenslag. Gesprekken over ongeluk en veerkracht.* AtlasContact.

Huizing, W. & Tromp, T. (2007). *Mijn leven in kaart. Met ouderen in gesprek over hun levensverhaal.* Reliëf.

Kruys, S. & Zuurbier, W. (2020). *De biografie als medicijn. Handleiding. Coachen aan de hand van de vier dimensies*. LannooCampus.

Obbema, F. (2019). *De zin van het leven. Gesprekken over de essentie van ons bestaan.* AtlasContact.

Obbema, F. (2021). *Een zinvol leven. De mens en zijn verhaal.* AtlasContact.

Visser, E. de (2021). *Die ene patiënt. Artsen en verpleegkundigen over de patiënt die hun leven voor altijd veranderde.* Ambon Anthos.

Wierstra, I.R., Foppen, A. & Liefbroer, A. (2023). *In dialoog met je levensverhaal.* https://palliaweb.nl/getmedia/7ed8ef68-5718-4124-b552-01745ba61072/In-dialoog-met-je-levensverhaal-patientenWerkboek-online.pdf

Yalom, I. (1980). *Existential psychotherapy.* Basic Books.

Yalom, I. (2000). *Mamma en de lessen van de ziel.* Balans.

Yalom, I. (2008). *Scherprechter van de liefde.* Balans.

Yalom, I. (2008). *Tegen de zon in kijken. Doodsangst en hoe die te overwinnen*. Balans.

Yalom, I. (2014). *In therapie: Beschouwingen van een psychiater en patiënt.* Balans.

Over de auteurs

Peter van den Berg, mr., is juridisch adviseur en redacteur, tevens lid van de PatiëntAdviesRaad van de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat van het Radboudumc te Nijmegen.

Gertie Blaauwendraad, dr., is geestelijk verzorger en universitair docent in de masteropleiding Interfaith Spiritual Care aan de VU Amsterdam, Faculteit der Religiewetenschappen.

Hein van Dongen, dr., is filosoof en docent aan de Academie voor Geesteswetenschappen Utrecht.

Fons Flierman, dr., is geestelijk verzorger en adjunct hoofdaalmoezenier bij het Ministerie van Justitie.

Sylvia Grevel, drs., Ma, is theoloog en onderzoeker innovatie spirituele zorg.

Nicolette Hijweege, dr., is psycholoog en coördinator van het Centrum voor Ontmoeting in Levensvragen Nijmegen.

Evert van Leeuwen, prof. dr., is emeritus-hoogleraar medische ethiek aan het Radboudumc te Nijmegen.

Nelleke ten Napel, MA, is geestelijk verzorger in het Radboudumc te Nijmegen.

Jocelyn van Nieuwenhuijzen, MA, is hoofd van de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat van het Radboudumc.

Jos Pieper, prof. dr., is emeritus-hoogleraar zingeving en maatschappelijke vraagstukken aan de Tilburg University.

Lenneke Post, MA, is geestelijk verzorger in het Amsterdamumc en promovendus aan de VU Amsterdam, Faculteit der Religiewetenschappen.

Janique van Schaijk, MA, is geestelijk verzorger in het Radboudumc Nijmegen.

Mies Singendonk, drs., was geestelijk verzorger in het Radboudumc Nijmegen en trainer spirituele autobiografie.

Wim Smeets, dr., is UHD innovatie spirituele zorg in het Radboudumc te Nijmegen.

Job Smit, dr., was tot voor kort geestelijk verzorger in verpleeghuis Viattence in Heerde.

Ellen van Son, MA, is directeur van de vereniging Leven met dood en docent logotherapie.

Caroliene van Waveren, MA, is geestelijk verzorger bij het Reinier de Graaf Gasthuis in Delft.

William Yang, dr., is lichaamsgericht therapeut te Nijmegen.

Meer dan vroeger zijn mensen vrij om betekenis te geven aan hun leven, om zelf waarden te kiezen die voor hen belangrijk zijn. Welke gevolgen heeft dat voor het gesprek over zingeving en spiritualiteit met de volgende generatie? Een gedeelde context van religie en kerk is voor velen immers weggevallen. Is een persoonlijke getuigenis hoe zingeving en spiritualiteit zich in het eigen leven hebben ontwikkeld dé of een manier om iets aan kinderen, leerlingen, studenten te communiceren? Eén van de mogelijke methoden om een getuigenis te delen is die van de 'spirituele autobiografie'. Ontwikkeld in de VS is deze werkwijze in Nederland geïntroduceerd door Jannet Delver. Inmiddels wordt deze methode aan wo- en hbo-opleidingen in Nederland toegepast. Ook voor groepsgesprekken met cliënten blijkt het schrijven en delen van de spirituele biografie bij te dragen tot het (her)vinden van krachtbronnen in moeilijke levensomstandigheden.

In dit boek krijgt deze methode een intergenerationele toepassing aan de hand van een briefwisseling tussen de redacteur en zijn dochters Elsemarijn en Janneleen, aangevuld met een begeleidend gesprek. Daarna laten diverse collega's uit het professionele en wetenschappelijke veld hun – persoonlijk – licht erop schijnen.

Leven als zoeken naar de zin van het leven hoeft niet moeizaam te zijn, maar juist boeiend en aanstekelijk.

__Wim Smeets__ is universitair hoofddocent 'innovatie spirituele zorg' in het Radboudumc Nijmegen, leersupervisor met een senior kwalificatie onderwijs en president van de European Council for Pastoral Care and Counselling. Hij is tevens betrokken bij het transmuraal netwerk ZINNET en geestelijk verzorger in de eerste lijn en bij Pantein in het Land van Cuijk.

ISBN 978-94-9329-604-6

9 789493 296046 >

Radboud University — IN DEI NOMINE FELICITER — Radboudumc university medical center